FX 630 II. em. P.A. √

ÚJ FOLYAM XXVIII. 3–4. SZÁM 2019. MÁRCIUS–ÁPRILIS

MAGYAR SZEMLE

KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR

Egedy Gergely: A brit demokrácia és a Brexit • Vizi E. Szilveszter Vaszary Kolosról • S. Király Béla: Alain Benoist és napjaink totalitarizmusa • Körmendy Lajos: Rekviem a családért • Albert Zsuzsa: In memoriam Albert Gábor • Brenner János: A Bauhaus 100 éve • Bod Péter Ákos: Új könyv Keynesről

HÍREINK

Nemzeti ünnepünk alkalmából 2019. március 15-én Kulin Ferencet, rendszeres szerzőnket és szerkesztőbizottságunk tagját életműve elismeréseként a köztársasági elnök Széchenyi-díjjal tüntette ki.

Folyóiratunk korábbi munkatársa, állandó filmkritikusunk, Tóth Klára Balázs Béla-díjban részesült. Mindkettejüknek szívből gratulálunk!

A Kodolányi János 2019. Emlékbizottság felhívja a figyelmet a Magyar Művészeti Akadémia három májusi Kodolányi János-rendezvényére. Május 2-án, csütörtökön este kerül sor a Sinkovits-színpadon a *Zárt tárgyalás* felolvasó színházi előadására, Rátóti Zoltán rendezésében. Május 10-én, pénteken 18 órától, a Tavaszi Irodalmi Gálán, a nagyteremben Kodolányi Gyula beszél nagybátyjáról. Május 12-én, kedden 9 órakor a Makovecz-teremben félnapos konferencia kezdődik Kodolányi Jánosról *Én vagyok* címmel. Mindhárom rendezvény a Pesti Vigadóban kerül megrendezésre, jegyek ott válthatók.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN
http://www.magyarszemle.hu

ELÉRHETŐSÉGEINK
Főszerkesztő (Gróh Gáspár), szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu
A szerkesztőbizottság elnöke: kodolanyigyula@magyarszemle.hu
Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, Bollobás Enikő, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza (elnök), Fodor István, Gróh Gáspár, Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

Prima Primissima Díj 2003
otpbank
Emberi Erőforrások Minisztériuma
Nemzeti Művelődési Intézet
Batthyány Alapítvány

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:
Kodolányi Gyula
Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*
Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*
Online szerkesztő: *Horváth István*
Tördelés: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Gombor Lili*

Új folyam XXVIII. *2019/3–4. szám*

Kodolányi Gyula	*Mag-ember*	3
Egedy Gergely	*Brexit: a brit demokrácia próbatétele*	6
Vizi E. Szilveszter	*Vaszary Kolos: a főpap, a tudós és a közéleti ember*	15
Körmendy Lajos	*Rekviem a családért*	24
Nagy Márton	*Az ukrán nyelvpolitika dilemmái*	35
Gellér Katalin	*Mednyánszky László és a magyar szimbolista művészet halálképe*	42
Horváth Gergely Krisztián	*A Kádár-kormány és a kollektivizálás második hulláma*	53
Szalai Miklós	*Charles Maurras integrális nacionalizmusa és az Action Française*	64
Albert Zsuzsa	*Albert Gábor írói bátorsága*	73

1% metafizika

Kodolányi János	*Júdás emlékszik Gecsemánéra*	81

Körkép

Entz Géza Antal	**„...ideje az építésnek..."** – *A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai*	83
Brenner János	**A Bauhaus 100 éve** – *Gratuláció helyett, avagy: Abcúg Gropius, éljen Sitte!*	87
Ludmann Mihály	**Raichle J. Ferenc, a szecesszió elfelejtett mestere**	94
Gróh Gáspár	**Megkerülhetetlen kötet egy megkerülhetetlen életműről** – *Arany Zsuzsanna Kosztolányi-könyve*	98
Tóth Klára	**Szabadság, szerelem**	103
Bod Péter Ákos	**Keynes, a forradalmi reformer**	106
Taxner-Tóth Ernő	**Sértettségtől vezérelve** – *Bajtársak, barátok, szövetségesek Shvoy Kálmán naplójában*	111
S. Király Béla	**Alain de Benoist napjaink totalitárius tendenciáiról**	114

Szerzőink 119

Lapszámunk illusztrációit a Szépművészeti Múzeum, Mudrák Attila és Ludmann Mihály jóvoltából közölhetjük. A fedélen a sepsikilyéni unitárius templom kapuoromzatán, a hajó északi falán feltárt Szent László-legenda 14. századi falképének részlete látható (fotó: Mudrák Attila).

KODOLÁNYI GYULA

MAG-EMBER

Mi jut eszembe elsőnek, ha az évfordulókra gondolok? Az, hogy nincsen egyenesen haladó idő, hogy együtt van bennünk múlt és jövő. Itt élnek bennem a hatvan évvel ezelőtti délelőttök, amikor nagybátyám Böszörményi úti lakásában ültem az ablaknál vele szemben, önfeledten diskuráltunk, és az órák szétoldódtak a lélek meghitt lebegésében. Itt kering körbe bennem az immár 120 éve egyre dagadó időfolyam, amelyet ő kezdett el és én folytattam. Ahogy folytatom szüleim időfolyamát is, megannyi módon. Élmények, tapasztalatok, személyesek és személyen túliak, új és ősi tudások, mind együtt.

Nagybátyám, Kodolányi János, 120 éve született, 1899. március 13-án. Augusztus 10-én lesz halálának 50. évfordulója.

A léleknek a képzelet, a beleélés és az emlékezet a legnagyszerűbb képességei, ők fogják egybe képeink belső áramlását. Itt hangzik bennem mindaz, amit 17 és 21 éves korom között, megannyi szombati délelőttön nagybátyám átadott nekem, és az írásaiban, melyeket fel-felütök, újra meg újra. Nem mindig tudom, mi az, amit élőszóban és mi az, amit kinyomtatott írásaiban adott át nekem. És mi az, amit hozzájuk tettem, és amit elvesztettem belőlük. A hang, a jelenlét ugyanaz: pontos, nagyívű mondatokban beszélt. Mindig uralkodott bennük a személyes jelenlét: úgy magyarázott nekem ilyenkor, mintha mindez csak nekem szólna – míg a látomásra, a belső képre figyelve, nagy, zöldesszürke szeme kidomborodott, s melegbarna tónusok járták át.

Tanáros volt egy kicsit, mondja nekem, gyermekkori emlékét felidézve, Makkai Ádám. Kétségtelen, hogy volt nagybátyámban egyfajta, a látható és láthatatlan dolgok mibenlétét és az igazságot mindenek előtt tisztelő komolyság – de mindezt könnyűvé emelte egy rendkívüli lélek fénye és a szeretet, amely közvetlenül láttatott mindent. És jellemezték a szellem hirtelen váltásai is – gúnyban, öniróniában, tömör riposztokban cikázó villanások. Tanárom ilyen egy se volt – s azt hiszem, ha volt is mások életében ilyen, ritkán. Mert Kodolányi János lelki vezető is volt, bámulatos intuícióval megáldva, vesébe látóan de (többnyire) tapintatosan – amint az kiviláglik az akarattyai száműzetésében, a Rákosi-korszakban írt levélzuhatagaiból, Várkonyi Nándornak, Szabó Lőrincnek és Mikes Klárának, Nyerges Pálnak és Editnek, Zimándi P. Istvánnak, Ignácz Rózsának és másoknak címezve.

Az a bizonyos százhúsz év pedig tovább tágult visszafelé, már akkor, a hatvanas évek eleji beszélgetéseinkben is. Mert ő világította meg nekem, közvetítette pórusaimba ivódón, Móricz Zsigmond vagy Bajcsy-Zsilinszky Endre lényét is – akiket ifjan bálványozott, majd baráti közelségből ismert meg úgy, mint kevesen. A bölcs szerkesztő Mikes Lajosét, aki az *Est*-lapok csikócsapatát – köztük nagybátyámat és Szabó Lőrincet – istápolta a húszas években. De mesélt nekem első mes-

teréről, lelki vezetőjéről és baráti pártfogójáról, Csikesz Sándor lelkészről, majd debreceni teológusról is, aki a szellemi lényt erősítette meg benne, a rokkant és sebzett lelkű fiatalemberben, Baranyában, a szomszédos Csányoszrón.

Nagybátyám avatott be az ázsiai gondolatrendszerekbe, de tőle „jött át nekem" az is, ki volt valójában, teljes mivoltában Babits Mihály, Németh László, Tamási Áron, Sárközi György, Pap Károly, József Attila, László Gyula, vagy Sinka István. Teljes mivoltukban, mert nagybátyám leírásaiban a testi és lelki alkat vonásai mindig egész képpé formálódtak.

Mesterekről és mentorokról, szellemi-lelki pártfogókról van tehát itt szó: nem árt elmondani ma, a távoktatás korában, hogy az igazi tanítást, ami megmarad, személyes kapcsolatban kapjuk meg, s hogy mindnyájunknak szüksége volna személyes tanítókra az élet rögös útján, nehéz fordulókban, és a mindennapokban is. Különös szerencsém, hogy én ezt a mestert nagybátyám személyében, általa kiválasztatva kaphattam meg. E beszélgetések varázsát prózaversben próbáltam megragadni évekkel később, valamikor 1986-87-ben:

Árulás

Elsétálni arra, amerre csak annak kedvéért jártunk, aki most már elköltözött. Talán meghalt. Kivonta jelenlétét onnan.

Úgy lépni oda, a kioszk üvegfalához, mintha tőle jövet akarnánk megvenni egy létfontosságú könyvet.

Mennyire szerettük azokat az utcákat. Sosem néztük meg *a részleteket, csak éreztük otthonos terét, érintését, gyönyörű délelőtti világítását. Fel tudjuk idézni azóta is bármikor, pontosan.*

Elsétálni arra, az egyik ilyen tájékra, ellenőrizni a teret, a megvilágítást, a levegő érintését. Most jól megnézünk mindent. A házak hámlanak, horpadt arcok rohannak a járdán velünk szemben.

Itt semmit sem vásárolunk. Nincs az egész nyomorúságos helyhez semmi közünk, nem hagyjuk lerántani magunkat ebbe az egyetemes otrombaságba.

Mi nem ide indultunk, nem oda, ahonnan ő már elköltözött. Idejönni még egyszer: árulás.

A kioszk egy könyváruda volt, a Böszörményi út és az Ugocsa utca sarkán, a villamosmegállónál.

Voltak más mestereim és mentoraim is, kisebbek-nagyobbak, például Cseh Jani bácsi, a kelenvölgyi szerelő-mester, aki különleges pedagógiai érzékkel, szigorúan de szeretettel tanította meg nekem az autószerelés alapfogásait. Mesterekkel bárhol összehozhat bennünket a sorunk – de keresve nem találjuk meg őket. Titokzatos dolog ez. A mester-tanítvány kapcsolat a barátságnak különleges, misztikus formája, amely mindig hoz magával beavatást is az élet fontos dolgaiban.

Kodolányi János rendkívüli ember volt közösségszervezőként is. Ahogyan a teljes kozmosz sokfélesége találkozott össze kíváncsiságában és tudásában, a kutyák és macskák lelki világának tanulságaitól a virágok és gyümölcsök imádatán át, a

csillagok ismeretéig és az atomfizikáig, a biológiától a misztikáig, úgy találkoztak össze nála, az ő barátságában kora legkülönbözőbb kiválóságai és a minden rendű és rangú „egyszerű" emberek. Központ-ember volt, nem egyetlen emberi háló központja, hanem több személyes hálózaté. Ezt csak az elmúlt két évtizedben fogtam fel igazán, darabonként igyekezve összerakni a teljes képet levelekből, elejtett mondatokból, emlékfoszlányokból, és mindenféle dokumentumokból.

Tudjuk, hogy a humán tudományok újítói nem tesznek egyebet, mint tízezer év felhalmozott tudását, Platón vagy Shakespeare egy-egy zseniális mondatát igyekeznek modellezni és elméletek fogalmi rendszerébe illeszteni. Nagy divatja lett a közelmúltban, s méltán, a hálózat-elméleteknek – de legkiválóbb eleink mindig is *művelték* a hálózatépítést, a legmagasabb fokon. Központ-emberek, mag-emberek voltak ők, a fontos események és mítoszok, a történelmi felismerések és döntések kútfői, az írásbeliség előtt s azon kívül is, mielőtt virtuális kapcsolatokból lehetett volna építeni jól-rosszul egy hasonszőrű baráti hálózatot.

Nehéz időkben ez különösen fontos és titkolandó képesség volt. Így működtek az 1944-ben csúcsosodó magyar ellenállás láthatatlan, az ismertebb Magyar Frontot át- meg átjáró szervezetei is, melyek közül nagybátyám kettőnek is magembere volt. Az egyiket, Szent-Iványi Domokos Magyar Függetlenségi Mozgalmát egy hetes tanács irányította: a második kör tagjai már csak a tanács egy tagját, és a maguk szervezte kört ismerték. Így lett szorosabbá ellenzéki szellemű nagybátyám kapcsolata a náciellenes, demokrata érzelmű kormánykörök olyan vezető tagjaival, mint Kudar Lajos ezredes, Faragho Gábor vezérőrnagy, Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár és felesége, Tüdős Klára, s maga Szent-Iványi. Ezek a hálók aligha lennének dokumentálhatók, ha egy fontoskodó tag hibájából a kommunista elhárítás nem bukkan rá a másik ilyen hálózat, a Magyar Testvéri Közösség nyomára 1946 végén, s építi fel a szovjet vallató módszerekkel kicsikart adatokra építve az első, mindmáig legnagyobb koncepciós per, az úgynevezett Köztársaság-ellenes összeesküvés nagyszabású fikcióját és forgatókönyvét 1947-ben. Még ma is alig hallani ennek természetéről és jelentőségéről, pedig ez a terrorper indította meg a Kisgazda Párt és az igazi magyar demokratikus közép szellemi elitjének szétverését, megtörését. A lopakodó hatalomátvételt. Több mint hatszáz vádlottról beszélünk!

Hogy vezető értelmiségiek megúszták a pert a belső száműzetésbe kényszerüléssel, mint a nagybátyám és Németh László, vagy Nyugatra menekülve, mint a Tungsram-főmérnök Bay Zoltán, a lézerfizika úttörője, az csak Rákosi Mátyás és Révai József agit-prop intelligenciájának volt köszönhető. Ők tudták, hogy a szellemi élet ikonikus alakjait politikai mártírrá avatni végzetes hiba volna, s ezeket a szereplőket nem vették fel a vádiratokba. Kikapcsolásukra elegendő volt a sajtóbérencek rágalomkórusa és/vagy a betiltás és agyonhallgatás.

Kodolányi János a *Zárt tárgyalás*ban, 1943-ban, megmutatta, hogy a náci és a bolsevik goldolkodás azonosak. Ezek a priuszok aztán, akár kimondatlanul de a *hatóságok* kartotékjaiban pontosan megfogalmazva, ott lebegtek élete végéig a nagybátyám és műve hivatalos fogadtatása felett – ha kérdi valaki az ő feledtetésének okát, s hogy miért hatott ez tovább korunkig, egy fél századon át, gondolkodjon el a fentieken.

EGEDY GERGELY

BREXIT: A BRIT DEMOKRÁCIA PRÓBATÉTELE

„Inkább vagyok szegény mester, mint gazdag szolga" – e szavakkal indokolta a Brexitre adott voksát Michael Caine Oscar-díjas színész, akit a magyar közönség a legutóbb a *Vén rókák* (*Going in Style*) című filmben láthatott. „A szavazatom a szabadságról, nem pedig a bevándorlókról szólt" – tette hozzá.[1] E sorok szerzője szintén úgy gondolja, hogy a szuverenitás iránti vágy, amely a szigetország esetében még a II. világháború élet-halál küzdelmében sem kompromittálódott, kulcstényező az EU-ból való kiválást elindító, 2016 júniusában tartott referendum eredményében. E tanulmány, amely 2019 januárjában és februárjában készült, természetesen nem tud és nem is próbál valamiféle mérleget készíteni, hiszen még semmi sem zárult le, annyi viszont már most is bátran állítható, hogy az idestova két és fél éve húzódó, kiszámíthatatlan fordulatokban bővelkedő Brexit-folyamat drámai mértékben teszi próbára a brit demokráciát.

A kormányzat történelmi veresége Brexit-ügyben

2019. január 15-én este Theresa May kormánya olyan arányú vereséget szenvedett el a westminsteri parlamentben, amire a brit parlamentarizmus történetében jószerével még nem is volt példa. Az Európai Unióval hosszú vajúdás után, 2018 novemberében megkötött kiválási egyezményt 432–202 arányban vetették el a képviselők, 230 fős többséggel.[2] Igaz, az Alsóháznak ez a döntése tulajdonképpen senkit sem lepett meg, mert nemigen akadt olyan elemző, aki az egyezmény elfogadására számított volna. De miért is zárta ki szinte mindenki annak az esélyét, hogy ezt az egyezményt elfogadják? Ha e kérdésre viszonylag pontos választ akarunk adni, röviden át kell tekintenünk azt a folyamatot, amely elvezetett a sorsdöntő parlamenti szavazásig.

London és Brüsszel között 2017 júniusában indultak meg a tárgyalások a tagság felmondásáról, miután Theresa May konzervatív kormánya – hosszú kivárás után – 2017. március 29-én „aktiválta" a Lisszaboni Szerződés 50. cikkelyét, amely az unióból való kilépés lehetőségét szabályozza. Nagy-Britannia azt javasolta, hogy a távozás feltételeiről és a leendő kapcsolatokról párhuzamosan tárgyaljanak, az EU viszont ragaszkodott ahhoz, hogy az egyeztetések két szakaszban történjenek, és előbb a kilépés három előfeltételéről állapodjanak meg, nevezetesen a szigetországban élő uniós állampolgárok jogainak a rendezéséről, a brit

[1] Caine, Michael: *I voted Brexit. It was about freedom, not immigrants.* In *The Guardian*, 6 April, 2017, https://www.theguardian.com/film/2017/apr/06/michael-caine-voted-brexit-eu-freedom-not-immigrants-going-in-style-new-film.

[2] *Theresa May's deal is voted down in historic Commons defeat.* In *BBC News*, 15 January, 2019, https://www.bbc.com/news/uk-politics-46885828.

tartozásról és az északír–ír határ ügyéről, vagyis a határ „keménnyé" válásának, a határellenőrzés újólagos bevezetésének az elkerüléséről. Gyorsan világossá vált, hogy a David Davis vezetésére bízott brit delegációnak nincs kidolgozott elképzelése a teendőkről, a referendum eredménye ugyanis magát a politikai elitet is alaposan meglepte.[3]

A kormányzat mozgásterét jelentékenyen korlátozta a 2017 júniusára teljesen feleslegesen kiírt előrehozott választás, amelynek nyomán a konzervatívok parlamenti pozíciója nem erősödött, hanem épp ellenkezőleg: elveszítették abszolút többségüket.[4] Emiatt aztán együttműködési szerződés kötésére kényszerültek Észak-Írország legerősebb politikai erejével, a protestánsok zömének a támogatását élvező, Brexit-párti Demokratikus Unionista Párttal. May manőverezési lehetőségeit e körülmény tovább szűkítette.

A 2017 szeptemberében tartott firenzei beszédében a miniszterelnök – korábbi nyilatkozataival összhangban – egyértelműen és véglegesen állást foglalt a *hard Brexit*, azaz a „kemény Brexit" mellett, amely az EU egységes piacából és a vámunióból való távozást egyaránt magába foglalja. Ekkor jelentette be May, hogy „körülbelül kétéves" átmeneti időszakot kér, amelynek során kormánya vállalja, hogy a tagság minden feltételének továbbra is eleget tesz.[5] Bár a tárgyalásokon ezt követően sem mutatkozott érdemi haladás, december elejére mégis körvonalazódott egy megállapodás. Ez azonban a legnehezebb kérdést, az (észak)ír határét megoldatlanul hagyta, s így csak annyit bizonyított, hogy a teljes kudarc sem Londonnak, sem pedig Brüsszelnek nem áll az érdekében. A Nagy-Britanniában dolgozó EU-s polgárok jogait illetően rögzítették, hogy akik legalább öt éve a szigetországban tartózkodnak, azok a brit állampolgárokkal azonos szociális és gazdasági jogokat biztosító „letelepedett státuszt" (*settled status*) kaphatnak. A „válási összeg" kérdésében London engedett az EU nyomásának, bár pontos számot a decemberi megállapodás nem határozott meg.

Nem történt viszont érdemi előrelépés az Egyesült Királyság és az unió egyetlen közös szárazföldi határának, a 499 kilométeres (észak)ír határnak az ügyében. A decemberi megállapodásban bukkant fel először az úgynevezett „*backstop*" fogalma, amely aztán a Brexit-tárgyalások központi kérdésévé nőtte ki magát. Ez azt takarta, hogy amennyiben a tervbe vett „átmenet" két éve alatt sem sikerülne kereskedelmi egyezmény keretében biztosítani a határ zavartalan átjárhatóságát, akkor – „tartalék megoldásként" – az Egyesült Királyság vállalja, hogy saját vámszabályait az EU szabályozásához igazítja. A szövegezés azonban ekkor még nem mondta ki egyértelműen, hogy a vámunió az EU-val csak Észak-Írországra vagy a királyság egészére vonatkozna.[6] A 27-ek állam- és kormányfőinek 2017 decem-

[3] Részletesebben lásd Egedy Gergely: *Brexit-tárgyalások: Odüsszeia, partot érés nélkül*, In *Polgári Szemle*, 2018/1–3, 301–302.

[4] Election Results 2017 Summary: *Key Points at-a-Glance*. In *BBC News*, 9 June, 2017.

[5] *PM's Florence speech: a new era of cooperation and partnership between the UK and the EU*, GOV:UK, 22 September, 2017, https://www.gov.uk/government/speeches/pms-florence-speech-a-new-era-of-cooperation-and-partnership-between-the-uk-and-the-eu.

[6] Részletesebben lásd Egedy Gergely: *Az (észak)ír határ a Brexit folyamatában*. In *Európai Tükör*, 2018/3, 7–20; 13–14.

ber közepén tartott csúcsértekezlete ezzel együtt elfogadta az egyezményt, azzal a kegyes hazugsággal, hogy eredményesen lezárult a tárgyalások első szakasza.

Az (észak)ír határ a középpontban

A neheze még hátra volt, s ez már 2018 első negyedében látványosan kiderült. Február végén az Európai Tanács közzétette a kilépési egyezmény általa kidolgozott változatát, s ebben az a javaslat szerepelt, hogy Észak-Írország maradjon az EU vámterületének a része („közös szabályozási térség"), vagyis kereskedelempolitikai tekintetben válasszák le az Egyesült Királyság többi részéről. Az elképzelés Londonban érthető felzúdulást váltott ki, s May a parlamentben kijelentette, hogy egy ilyen, a királyság egységét fenyegető indítványt egyetlen brit kormányfő sem fogadhat el.[7] A határforgalom zavartalanságának biztosítására a miniszterelnök március 2-án a Mansion House-ban mondott beszédében két lehetséges megoldást is felvetett: az egyik a „vámparternség" volt, amely alapján a brit hatóságok szednék be az EU javára az uniós vámokat a kívülről érkező import után, a másik pedig különleges technikai megoldások alkalmazását javasolta.[8] Ezeket azonban Brüsszel azonnal elvetette, és – ekkor még – ragaszkodott ahhoz is, hogy a *backstop* kizárólag Észak-Írországra terjedjen ki. Egészében véve elmondható, hogy az Európai Unió nem igyekezett megkönnyíteni a britek helyzetét, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a brit példa ne válhasson „ragadóssá" a tagállamok körében. Így engedményeket a tárgyalások második fordulójában is kizárólag Londontól várt.

Eközben a brit belpolitika egyre élesebben polarizálódott az EU-ból való kilépés törésvonala mentén, amely a két nagy pártot, a kormányzó torykét és a Jeremy Corbyn vezette Munkáspártot egyaránt keresztbe metszette. A „soft", a „puha Brexit" híveivel szemben a Konzervatív Párt elszántan Brexit-párti alsóházi képviselőinek körében megszerveződött a roppant befolyásosnak bizonyuló „European Research Group", azaz „Európai Kutatási Csoport", amely – Jacob Rees-Mogg vezetésével – szinte minden kompromisszumot elutasított, még a May által felvetett „vámuniós partnerség" gondolatát is. A Munkáspárton belül pedig az váltott ki komoly feszültséget, hogy míg a tagok és szimpatizánsok nagy többsége Brexit-ellenes, és az újabb népszavazás követelése mellé állt, Corbyn, akit nem alaptalanul tekintenek szíve mélyén „euroszkeptikusnak", elfogadta az uniós tagság megszüntetését, és nem támogatta a második népszavazást. Az ő álláspontja – némi egyszerűsítéssel – csak abban tért el a kormányétól, hogy a vámunió megőrzését javasolta. (Ez persze nem jelentéktelen különbség, és értelemszerűen megoldást kínál az északír határ problémájára is.[9])

[7] *Theresa May rejects EU's draft option for Northern Ireland.* In *BBC News*, 28 February, 2018, https://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-43224785.

[8] *PM speech on our future economic partnership with the European Union.* March GOV.UK, 2 March, 2018, https://www.gov.uk/government/speeches/pm-speech-on-our-future-economic-partnership-with-the-european-union.

[9] *Jeremy Corbyn FULL speech on Britain after Brexit.* In *Labour Party Press Releases*, 26 February, 2018, https://labour.org.uk/press/jeremy-corbyn-full-speech-britain-brexit/.

A tárgyalások 2018 júniusára sem mozdultak el a holtpontról, és a hó végén tartott csúcsértekezletükön az EU állam-és kormányfői ezért ismét Londonra hárították a felelősséget, felszólítva May kormányát, hogy új javaslatot – *de facto* engedményt – tegyen az (észak)ír határ ügyében. Az idő szorításában May július 6-ra rendkívüli kormányülést hívott össze nyári rezidenciájára, Chequersbe, ahol maratoni hosszúságú vita után kompromisszumos javaslatcsomagot fogadtak el. Ez jóval szorosabb kapcsolatokat indítványozott az EU-val, mint amilyeneket a „keményvonalas" Brexit-pártiak látni szerettek volna: az ipari és mezőgazdasági áruk szabad kereskedelmére épülő, úgynevezett „kombinált vámtérség" kialakítását javasolta.[10] Ezt a Brexit-kampány egyik frontembere, Boris Johnson „félig bennmaradásként" értékelte, s ezért a javaslat „sutba dobását" indítványozta, maga pedig lemondott a külügyminiszteri posztról. Így döntött a brit tárgyalódelegációt addig vezető David Davis is, azzal érvelve, hogy May „túl sokat túl könnyedén" adott fel. Az ERG vezetője, Jacob Rees-Mogg pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a chequersi kompromisszum még a megállapodás nélküli kilépésnél is rosszabb lenne.[11]

Az EU egészen a nyár végéig várt hivatalos válaszával, de aztán szeptemberben Salzburgban a 27-ek rendkívüli Brexit-ügyi összejövetele elutasította – méghozzá több brit lap szerint is kifejezetten megalázó módon – May nagy nehezen kiküzdött javaslatát.[12] A két tűz közé szorult miniszterelnök így 2018 novemberében elfogadta az EU által kínált újabb kilépési egyezmény-tervet, és azt az egyetlen lehetséges megállapodásként tárta a brit közvélemény elé. Ez az 585 oldalas anyag tartalmazta azt az ominózus kitételt, miszerint ha a tervezett kétéves átmeneti időszak alatt sem tudnak a felek megegyezni az Észak-Írország és az Ír Köztársaság közötti „kemény határ" kizárásában, akkor a fentebb körvonalazott „tartalékmegoldás" lép életbe, és az egész Egyesült Királyság vámunióra lép az EU-val.[13] S amit végképp nem tudtak a Brexit-pártiak elfogadni: London a *backstop*ot egyoldalúan nem mondhatja fel; az addig tart, amíg nem születik kölcsönösen elfogadott kereskedelmi megállapodás. Az EU-ból ki lehet lépni, a *backstop*ból nem…

A westminsteri parlamentnek erről a megállapodásról 2018. december 11-én kellett volna szavaznia, de May az utolsó pillanatban 2019 januárjának harmadik hetére halasztotta a voksolást, azzal az indoklással, hogy roppant súlyosak a nézeteltérések az (észak)ír határ ügyében. A miniszterelnök pontosan érzékelte, hogy míg ellenzéke egyértelműen kevesli az unióval kialakítandó együttműködés mértékét, saját pártjának *hard Brexit*-párti szárnya nagyon is sokallta az engedmé-

[10] Chequershez részletesebben: Morris, Chris: *What does the Government White Paper reveal?* In *BBC News*, July 2018, https://www.bbc.com/news/uk-44807561; lásd még: Egedy Gergely: *Brexit-tárgyalások*, 310–312. Jegyezzük meg, hogy a szabadkereskedelem a szolgáltatásokra nem vonatkozott.

[11] *Theresa May seeks to sell plan to Tory sceptics*. In *BBC News*, 7 July, 2018, https://www.bbc.com/news/uk-politics-44750250.

[12] Sabbagh, Dan-Boffey, Daniel-Crerar, Pippa: *Brexit: May humiliated by Salzburg ambush as she fights to save Chequers*. In *The Guardian*, 21 September, 2018, https://www.theguardian.com/politics/2018/sep/20/may-in-fight-to-save-chequers-brexit-plan-after-salzburg-ambush.

[13] *Withdrawal Agreement and Political Declaration*. 25 November, 2018, https://www.gov.uk/government/publications/withdrawal-agreement-and-political-declaration.

nyeket, különösképpen pedig azt, hogy az időkorlát nélküli *backstop* az országot a kényszerű vámunióba való beleragadással fenyegeti. A voksolás elhalasztása széleskörű felháborodást váltott ki, és akut belpolitikai válsághoz vezetett, amelyben a túlnyomó részben Brexit-ellenes parlament több módon is megpróbált irányt szabni a kormányzati politikának. „A parlament végre átveszi a Brexit irányítását" – írta elégedetten a *Guardian* publicistája.[14]

Ez tehát a háttere a kormányzat példátlan arányú januári parlamenti vereségének, amelynek nyomán a Munkáspárt elnöke azonnal bizalmatlansági indítványt terjesztett be a kormánnyal szemben, ezt azonban a May mögött összezáró, a kritikus időszakban vezércserét nem kívánó konzervatív többség leszavazta. A kormányfő – a „kilépő népakaratot" a „maradáspárti parlamenttel" szembeállítva – azzal érvelt, hogy a választott képviselők kötelesek a 2016-os népszavazás döntését végrehajtani, s rendkívül aggályosnak nevezte a Brexit-folyamat késleltetésére, vagy épp teljes leállítására irányuló törekvéseket. Január 29-én a konzervatív többség elfogadta azt a módosító indítványt, amely – a kormányzat támogatását is élvezve – felszólította a kormányfőt, nyissa meg újra a már lezárt tárgyalásokat azzal a céllal, hogy az (észak)ír határra vonatkozó „tartalékmegoldás" helyett „alternatív megoldásokat" („*alternative arrangements*") találjanak.[15] Ez merész lépés volt annak a fényében, hogy az EU részéről erre semmilyen fogadókészség sem mutatkozott.

A szuverenitás a brit politikai tradícióban

A Brexit eddig lezajlott főbb eseményeinek egészen rövid összefoglalása is érzékelteti, hogy olyan folyamatról van szó, amely a brit politikát és a mögötte meghúzódó politikai tradíciókat is rendkívüli kihívások elé állította. Ez utóbbiak vizsgálatához induljunk ki a canberrai egyetem három kutatójának, Matthew Hallnak, David Marshnak és Emma Vinesnak az úttörő tanulmányából, amely azt állítja, hogy noha természetesen sokféle hagyományt találni a szigetország politikai életében, mégis joggal beszélhetünk egy olyanról, amely történelmileg domináns pozícióra tett szert. A határozott névelővel írható „brit politikai tradíció" (*The British Political Tradition*, BPT) meghatározó elemeiként ők a szabad választásokra épülő képviseleti rendszer „korlátozottan liberális" felfogását, és a kormányzati felelősség konzervatív, sajátosan elitista szemléletét emelik ki, a nemzeti szuverenitáshoz való ragaszkodással együtt.[16] E tradíció ereje magyaráz-

[14] Behr, Rafael: *At last, parliament is taking back control of Brexit*. In *The Guardian*, 5 December, 2018, https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/dec/05/parliament-taking-back-control-brexit-may-defeats-commons-coalition.

[15] Goodenough, Tom: *Graham Brady's Brexit amendment passes in the Commons*. In *The Spectator*, 29 January, 2019, https://blogs.spectator.co.uk/2019/01/graham-bradys-brexit-amendment-passes-in-the-commons/.

[16] Hall, Matthew-David, Marsh-Vines, Emma: *A changing democracy: contemporary challenges to the British political tradition*. In *Policy Studies*, Vol. 39, 2018, Issue 4, 365–382. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01442872.2018.1451504. E hagyományt valójában, ha egyes elemeiben eltérő mértékben is, a Liberális Párt és a Munkáspárt is a magáévá tette.

za, hogy a brit politika a II. világháború után sokáig idegenkedett a szuverenitás korlátozásával fenyegető európai integrációtól, s még a csatlakozás után is felettébb ambivalens maradt ezzel kapcsolatban. („Lényegében ugyanaz az angol elfogultság utálja ki a turistát és tartja távol a megszállót" – írta szellemesen 1940-ben George Orwell.[17])

A szuverenitás ügyének középpontba állítását látványosan tükrözte a David Cameron kormánya által már 2011-ben meghozott *European Union Act* is. Ez kimondta, hogy a jövőben bármilyen további, az EU javára történő hatáskör-átruházásra csak népszavazást követően kerülhet sor. A 18. paragrafus, a nevezetes „szuverenitási klauzula" elvi síkon deklarálta, hogy a brit parlament teljesen szuverén, és az EU joga kizárólag csak azért érvényesül a szigetországban, mert a parlament ezt így akarja.[18] Hall, Marsh és Vines joggal mutatott rá, hogy a Brexit, Skócia függetlenedési törekvésével és a politikától való elfordulás általános társadalmi tendenciájával együtt, a BPT alapjait támadja. 2016 júniusa valóban semmit sem hagyott érintetlenül, e sorok szerzője azonban egy további sajátosságra is szeretné felhívni a figyelmet. Arra, hogy szerinte a Brexit paradox módon viszonyul a BPT-hez: míg kétségtelenül elmondható, hogy az elitista hagyományra, vagyis arra a gondolkodásmódra, miszerint „a Westminster és a Whitehall tudja a legjobban", a népszavazás érzékeny csapást mért, a BPT szuverenitás-féltő elemét nem érte hasonló vereség. A szupranacionális tagság elutasítására adott voksok a nemzeti önrendelkezésre adott szavazatokként értékelhetők, s ez pedig azt jelzi, hogy a brit politikai tradíció az elit-kritika ellenére is erős maradt.[19]

Kilépéspárti többség – maradáspárti parlament

A 2016 júniusa óta zajló belpolitikai küzdelem egyik különleges vonása az, hogy míg a szuverenitás védelme integráns része a brit politikai tradíciónak, a szuverenitás helyreállítását ígérő Brexitet a parlamenti képviselők többsége ellenzi. Ez magyarázza, hogy a May-kormány, amely legfőbb célját a „kontroll visszaszerzésében", a nemzeti parlament szuverenitásának a visszanyerésében jelölte meg, erre irányuló törekvéseiben rendre beleütközött a westminsteri képviselők többségének az ellenállásába. Sőt, az ellenzéki pártok az EU-párti tory képviselőkkel együtt több fontos ügyben a kormányzatot akadályozó-bénító többséget tudtak kialakítani. Így például a parlament pozícióját erősítette, hogy 2018 júniusában a brit EU-tagság visszavonásáról (*European Communities Act* 1972) és az uniós jognak a brit jogrendszerbe való átvezetéséről intézkedő „nagy visszavonási törvény" (*Great Repeal Bill*) szövegébe a Brexit-ellenes Dominic Grieve tory képviselő kezdeményezésére beiktatták az azóta sokat em-

[17] Orwell, George: *Az oroszlán és az egyszarvú*. In George Orwell: *Az oroszlán és az egyszarvú*, I-II. (szerk. Nóvé Béla) Cartaphilus Kiadó, 2000, Budapest, 170.

[18] European Union Act 2011, Section 18, https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/12/section/18.

[19] A BPT ellenálló erejét az idézett ausztrál szerzők is hangsúlyozzák, kiemelve, hogy azt sem a részvételi demokrácia bővítésére irányuló hagyomány, sem pedig a kifejezetten nacionalista hagyomány nem tudta megtörni.

legetett 13. paragrafust. Ez arra kötelezte a kormányt, hogy a majdani kilépési egyezményt a parlamenttel is fogadtassa el, azt az utóbbi nélkül ne lehessen ratifikálni.[20] De példaként említhető az is, hogy 2019. január 8-án az Alsóház megtiltotta a kormánynak, hogy megállapodás nélküli kilépés esetén, az esetleges gazdasági gondokra tekintettel, önhatalmúan módosítsa az adótörvényeket.[21] Grieve módosító indítványa alapján pedig a kormányt arra szorították, hogy ha leszavazzák a kilépési egyezményt, akkor ne a 2018-as törvényben megszabott 21 munkanap, hanem csak 3 nap álljon rendelkezésre egy „B-terv" előterjesztésére.[22] A parlament ezzel jelentős nyomást fejtett ki a „no-deal Brexit", a megállapodás nélküli kilépés kizárása érdekében.

Az eseményeket szemlélve az a képlet rajzolódik ki, méghozzá igen markánsan, hogy a 72,2 százalékos rekordrészvétellel lezajlott népszavazásban megnyilvánuló „kilépő népakarat" szembekerült a „maradáspárti" parlamenttel. Ez pedig óhatatlanul felveti azt a politikaelméleti szempontból is izgalmas kérdést, hogy a referendumok, amelyek a közvetlen demokrácia klasszikus eszközei, miként illeszthetők össze a parlamenti szuverenitásnak a közvetett demokráciához kapcsolódó eszméjével. A Brexit-folyamat (is) azt mutatja, hogy roppant nehezen. A parlamenti szuverenitás és a népszuverenitás elvei nemigen férnek össze. Nem csoda, hogy a népszavazás intézménye sokáig idegen testnek számított a többségi demokrácia modelljét megvalósító brit alkotmányos rendszerben; a témáról alapos tanulmányt készítő Klein Dóra szavaival úgy tekintettek rá, mint „a Parlament és a kormány felelősségének a feladására."[23] E kihívás a brit konzervatívokat különösen nehéz helyzetbe hozta, hiszen az ő hagyományaik a legkevésbé sem a közvetlen demokráciához kapcsolódnak, viszont a nemzeti szuverenitás elve a népszavazás döntése melletti kiállásra sarkallja őket.[24] A toryk többsége ezért egyetért May álláspontjával abban, hogy a választott képviselőknek a népszavazás döntését végre kell hajtaniuk. Talán nem túloz e sorok szerzője, ha úgy fogalmaz, hogy e rendhagyó döntési helyzetben a patrícius-elitista jellegű demokrácia-felfogásuk ellentétbe került a nemzeti szuverenitás iránti elkötelezettségükkel, s az utóbbinak adtak elsőbbséget.

[20] European Union (Withdrawal) Act 2018, http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2018/16/section/13/enacted. A parlament jóváhagyásának a kikérésére egyébként May már korábban ígéretet tett.

[21] *Tory rebels inflict no-deal defeat on government*. In *BBC News*, 8 January, 2019, https://www.bbc.com/news/uk-politics-46803112.

[22] *Second Commons Defeat of Theresa May in 24 Hours*. In *BBC News*, 9 January, 2019, https://www.bbc.com/news/uk-politics-46805269. A képviselők természetesen a kilépésnek több lehetséges „modelljét" is felvetették; a felmerülő modellek áttekintéséhez lásd Losoncz Miklós: *Az Egyesült Királyság kilépése az EU-ból és az európai integráció*. Budapesti Gazdasági Egyetem, Prosperitas monográfiák, 2017, 88–106.

[23] Klein Dóra: *Népszavazások az Egyesült Királyságban*. In *Külügyi Szemle*, 2014, 105. Tény viszont, hogy a 20. század hetvenes éveitől a referendum beépült a brit alkotmányos rendszerbe.

[24] E helyütt tegyük zárójelbe azt az önálló kifejtést érdemlő kérdést, hogy a globalizáció korában mit is jelent a szuverenitás fogalma, számunkra most a brit konzervatívok olvasata a releváns.

A második népszavazás kérdése

2016 júniusa után az eredményben csalódottak szinte azonnal felvetették, hogy a kilépés ügyéről még egy népszavazást kellene tartani, mert a brit társadalom nem kapott kellő tájékoztatást döntése súlyáról és potenciális következményeiről. E törekvés azóta is napirenden van. 2018. október 20-án a People's Vote nevű civil mozgalom szervezésében mintegy 700 ezer ember vonult London belvárosába, hogy újabb népszavazást követeljen. E cél mellett többször is felszólalt a tekintélyes volt munkáspárti miniszterelnök, Tony Blair, azzal érvelve, hogy a kritikus helyzetben az egyetlen logikus lépés visszaadni a népnek a választás lehetőségét. Ha 30 hónapnyi tárgyalás után még mindig nincs semmilyen megoldás, csak így lehet kitörni a politikai zsákutcából – hangsúlyozta 2018 decemberében.[25] Pártolta e törekvést John Major egykori tory kormányfő is: szerinte „erkölcsileg igazolható lenne" egy második népszavazás, mivel a Brexit-pártiak nem tudták beváltani a zavartalan átmenetre tett ígéreteiket.[26]

May – s a vele egyetértő konzervatívok – álláspontja viszont ebben a kérdésben következetesen az, hogy egy újabb referendum aláásná a demokráciába vetett bizalmat. Sőt, a kormányfő egyenesen úgy fogalmazott, hogy egy ilyen döntés „katasztrofális lenne a demokrácia szempontjából"; egy újabb népszavazás aligha vinné előbbre az országot, viszont tovább mélyítené – a már így is kritikus mértékű – megosztottságot.

Az újabb népszavazás ötletének éles kritikája, noha kisebbségi véleményt képviselve, a Munkáspárt oldaláról is megfogalmazódott. Az árnyékkormány oktatásügyi minisztere, Angela Rayner így indokolta a véleményét: az emberek már döntöttek, és nem kérdezhetjük meg őket újra: „Nem kívánnak esetleg más választ adni?" A társadalom azt várja tőlünk, politikusoktól, hogy megoldjuk a problémákat – fűzte hozzá.[27]

Ismeretes, hogy egy demokrácia működőképességének nem szükséges feltétele, hogy a polgárok minden kérdésben egyetértsenek, az alapvető működési szabályokban viszont nélkülözhetetlen a konszenzus.[28] Az eljárási, vagy procedurális konszenzus kívánalma a népszavazáshoz való viszony kialakítását is magában foglalja – s e fontos dimenzióban a brit politikai közösség minden jel szerint kettéhasadt, mert nincs egyértelmű álláspontja abban a kérdésben, hogy elfogadható-e egy sorsdöntő népszavazás megismétlése. A procedurális konszenzus elveszítése vagy legalábbis megcsonkulása pedig súlyos veszélyekkel jár. E sorok szerzője hajlamos azzal a véleménnyel egyetérteni, hogy a népszavazás megis-

[25] *New Brexit referendum logical, says Blair.* In *BBC News*, 14 December, 2018, https://www.bbc.com/news/uk-politics-46565064.

[26] *Second Brexit vote „morally justified"*, says John Major. In *Irish Times*, 22 July, 2018, https://www.irishtimes.com/news/world/europe/second-brexit-vote-morally-justified-says-john-major-1.3572830.

[27] Foster, Matt: *Labour frontbencher Angela Rayner warns second Brexit referendum „would undermine" democracy.* In *Politics Home*, 14 December, 2018, https://www.politicshome.com/news/uk/political-parties/labour-party/jeremy-corbyn/news/100562/labour-frontbencher-angela-rayner. 2019 februárjának a végén Jeremy Corbyn, hosszú habozás után, maga is beállt az új népszavazást követelők mögé.

[28] Sartori, Giovanni: *Demokrácia.* (Ford. Soltész Erzsébet) Osiris, 1999, Budapest, 53–54.

métlése (legalábbis a közeljövőben) semmiképp sem lenne elvileg megalapozott, hiszen akkor miért ne lehetne akár majd egy harmadikat is követelni, új fejleményekre hivatkozva... Érthetően merült fel tehát konzervatív berkekben: demokratikus-e addig szavaztatni, amíg a nekünk kedvező eredmény nem születik?

A Brexit mint a politikai tagoltság új dimenziója

A Brexit ügye nemcsak a brit politikát, hanem a társadalmat is példátlan mértékben kettészakította. Több közvélemény-kutatás is azt az érdekes eredményt hozta, hogy a brit polgárok sokkal nagyobb arányban azonosulnak a „Remain" vagy a „Leave" oldallal, mint az általuk preferált párttal, vagyis a Brexittel kapcsolatos meggyőződésük jóval erősebb pártlojalitásuknál.[29] Elmondhatjuk ezért, kissé sarkítva, hogy 2016 júniusa óta Nagy-Britanniában már nem a munkáspártiak és a konzervatívok, hanem az európai integráció hívei és ellenfelei állnak egymással szemben. A két tábor kommunikációját nagymértékben nehezíti, ha ugyan nem teszi lehetetlenné, hogy más-más dimenzióban gondolkodnak: az EU-pártiak gazdasági szempontokkal, a Brexit-pártiak viszont a szuverenitással és az identitással érvelnek. E küzdelemben nyilvánvalóvá vált, hogy mindkét fél számára jóval többről van szó az Európához való viszonynál: élesen eltérő értékvilágokról. A multikulturalizmushoz, a bevándorláshoz és az identitáshoz való viszony a Brexittel kapcsolatos pozíciót is elég nagy pontossággal kijelöli. Az EU-pártiak közül sokan xenofóbiával és az európai gondolat elutasításával vádolják a velük szemben állókat, Roger Scruton, a tekintélyes konzervatív filozófus viszont rámutatott, hogy az európai fejlődésből fakadó „európai ideálnak" épp az a fajta patriotizmus felel meg a leginkább, amelyet a Brexit képvisel.[30] Hiszen Európa „természetes állapotához" hozzátartoznak a nemzetek. Épp az európai hagyomány ereje az, ami a britek többségét szembefordította a teljesen bürokratizálódott, Európa igazi eszméjét már egyáltalán nem képviselő unióval – fejtette ki 2018 júniusában a Nexus intézet meghívására tartott előadásában.[31]

Egy politikai közösség megítélésének alapvető szempontja, hogy miként képes a konfliktusokat kezelni. Nagy-Britannia eddig szinte mindig jól vizsgázott ebben. Egyelőre nyitott kérdés, hogy a népszavazás óta feltorlódott feszültségek és ellentétek, amelyek mély törésvonalakat vágtak a társadalom szövetébe, és ráadásul alaposan megmérgezték a brit közéleti diskurzust, hogyan tudnak majd feloldódni. A válasz nagymértékben függ attól, hogy a stabilitást évszázadok óta biztosító brit politikai tradíció mennyire bizonyul ellenállónak a politikai szélsőségek felől érkező kihívásokkal szemben.

[29] Curtice, John: *The emotional legacy of Brexit: How Britain has become a country of „Remainers" and Leavers".* In *What UK Thinks*, 15 October, 2018, https://whatukthinks.org/eu/wp-content/uploads/2018/10/WUKT-EU-Briefing-Paper-15-Oct-18-Emotional-legacy-paper-final.pdf.

[30] Scruton, Roger: *Brexit will restore a proper sense of patriotism. Where we are.* In *The Times Comment*, 17 November, 2017, https://www.roger-scruton.com/images/pdfs/Where_we_are_latest.pdf.

[31] Roger Scruton on Brexit, https://www.youtube.com/watch?v=7Bm_qzuXdxA.

VIZI E. SZILVESZTER

VASZARY KOLOS: A FŐPAP, A TUDÓS ÉS A KÖZÉLETI EMBER

Vaszary Ferenc Kolos OSB[1] 1832. február 12-én Keszthelyen született, egy sokgyermekes család[2] legfiatalabb tagjaként. Útja az egyszerű keszthelyi szűcsmester szegény házától – Pannonhalmán keresztül – Magyarország bíboros-hercegprímásának esztergomi, és a Magyar Tudományos Akadémia Duna-parti palotájáig vezet.

Keszthely szülötte a helyi premontrei gimnáziumi tanulmányai után gyalog megy Balatonfüredre, ahol találkozik az ott nyaraló Rimely Mihály János főapáttal, aki szeretettel fogadja a tizenöt éves fiatalembert, hogy az most már, szándékainak helyességéről megerősítést kapva, folytassa útját, hogy bencés életet kezdjen Pannonhalmán. 1847 szeptemberében magára ölti a szerzetesi ruhát, és a Kolos nevet kapja. 1854-ben tesz ünnepélyes fogadalmat, 1856. május 26-án pappá szentelik.

Először a rend komáromi gimnáziumában, majd Pápán tanít. A Bach-korszak alatt különös figyelmet szentel annak, hogy fiatal diákjaiban a hazafias érzést felkeltse és ápolja. A magyar történelem nagy egyéniségeit (Hunyadi János, Szilágyi Erzsébet stb.) állítja a fiatalok elé példaképül. Kiváló szónok. A szintén Pápán tanító szerzetestársa, Kelemen Krizosztom Vaszaryra mint buzgó papra, lelkes és bátor hazafira emlékszik vissza.[3] Ugyancsak itt tanít unokaöccse (testvére?), Vaszary Dózsa József OSB szerzetes is.

1861-ben Esztergomba kerül, ahol nyolc esztendőn keresztül bencés szellemiség jegyében nevel, világ- és magyar történelmet, valamint magyar irodalmat tanít. Az ifjúság számára tankönyveket ír. 1863-ban megjelenik a *Világtörténelem* című könyve, majd két évvel később, hiteles forrásokra támaszkodva, tudományos igénnyel megírja *Magyarország története* című monográfiáját, amellyel helyet követel magának az ország legjelentősebb tudós történészei között.[4]

Esztergomi tartózkodása alatt, 1867. március 31-én a pesti egyetemen letette a tanári vizsgát történelemből és földrajzból. Ő az első magyar bencés, aki okleveles középiskolai tanár.[5] 1869-ben kerül Győrbe, ahol főapátja bizalmából a főgim-

[1] Ordo Sancti Benedicti, Szent Benedek Rend.

[2] Wikipédia és Géber Melinda: *Egy művészcsalád hányattatásai a XX. században – a Vaszary család.* In *Somogymegyei Múzeumok Közleményei* 18 (2008), 355–374.

[3] Solymos Szilveszter OSB: *Ezer év száz bencése.* 1997, Pannonhalma, 268–272.

[4] *Kurzgefasste Geschichte von Ungarn nach M. Horváth.* Heckenast, 1867, Pest. *Világtörténelem* I., II. és III. kötet 1968, 1870 (részletesen lásd III.).

[5] *Az Esztergomi Szentbeszédek Katolikus Szent István Gimnázium Évkönyve. Az 1940–41. iskolai évről.* Szerk. Dr. Balogh Albin, 1941, 82–95.

názium igazgatását veszi át. Igazgatósága idején beválasztják a város autonóm testületébe, és a győri bencés székház szívesen látott találkozóhelye lett a városi polgárságnak és a város irányítóinak.

Hivatalos elfoglaltságán, társadalmi munkáján felül talált időt irodalmi működésre is. A Fehér Ipoly OSB-vel közös szerkesztésében megjelent *Győr megye és város egyetemes leírása* című monográfiában megírta Pannonhalma helytörténetét. *Adatok az 1825-i országgyűlés történetéhez* s *Adatok az 1830-i országgyűlés történetéhez* című munkáival figyelemreméltó sikert és elismerést aratott. *I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem* című műve pedig az Esztergomban megírt *Várnai csata* című könyvének számos új adattal átdolgozott, nagyszabású bővítése.

A magyar nyelv érdekében győri működése alatt is többször megszólal, és a Guzmics[6]-féle napló alapján bizonyítja, hogy Széchenyi gróf 1825-ben a felsőházban két beszédét is magyarul mondta el, amelyről az Akadémiát is tájékoztatta[7]. Vaszarynak az Akadémiáról írt ismertetésében egy olyan, eddig ismeretlen tény kerül napvilágra, miszerint Széchenyi magyarul elmondott beszédét követően további három – az Akadémia megalapítását támogató – magyar nyelvű hozzászólás hangzik el Haller gróf, Eszterházy Károly herceg és Perényi báró részéről. Vaszary szerzetestársa, aki szintén tagja volt az Akadémiának, Guzmics Izidor OSB feljegyzései alapján további érdekes adatokat közöl az Akadémia alapításának első javaslóiról, amit 1876-ban fel is olvasnak a társaság ülésén, ahogy erről annak lapja, az *Akadémiai Értesítő* hírt ad.[8]

Életében jelentős változást jelent, hogy Kruesz Krizosztom főapát halála után rendtársainak bizalma és szeretete főapáttá emeli (1885. április 28.). 1885. május 15-én veszi át a főapátságot. Testvéri szeretetet hoz a szent hegyre és ennek viszonzását kéri szerzetestársaitól.

Főapáti tevékenységét jelentős változások jellemzik. Nagy gondot fordított a közép- és népiskolai tanügy fejlesztésére. Zalaszentiványon és Zalaapátiban új leányiskolákat létesített és vezetésüket az irgalmas nővérekre bízta. Ekkor létesült Kiscellben is az új leányiskola. Varsányban és Tömördön is új iskolákat emelt. Tihanyban stílszerűen megújíttatta a régi apátsági templomot; restauráltatta a tényői, péterdi, ravazdi, bársonyosi, szentiváni templomokat, Nagyradán pedig új templomot építtetett. Jelentős összegből modernizálta a pannonhalmi főmonostort, házi távírót és telefont szereltetett be. Az eddig a göttweigi

[6] Guzmics Izidor bencés szerzetes, az Akadémia rendes tagja 1830-tól.

[7] *Akadémiai Értesítő*, 1876. 65–66.

[8] „Olvastatik Vaszary Kolozs, győri főgymnasiumi igazgató levele, a ki az 1825-ik évi országgyűlés nov. 2. és 3. napjairól szintén beküld egy naplótöredéket. A naplótöredék érdekesebb részei felolvastatván, ezek szerint a M. Tudom. Akadémia megalapításának eszméjét legelőször Mariássy [István], Gömörmegye követe pendítette meg nov. 2-án, a következő nov. 3-diki ülésben Nagy Pál sopronmegyei követ elevenítette fel a megpendített eszmét, s lelkes beszéde után, a melyet e napló terjedelmesebben közöl, mint a Tar-féle, tette meg nagyszerű ajánlatát Széchenyi István. A beküldött töredék másolata betétetik az Akadémia kézirattárába, Vaszary Kolozs úrnak pedig jegyzőkönyvileg és levélben köszönet szavaztatik, hogy ily becses adalékkal járult az Akadémia történelméről irandó monographiához." *Akadémiai Értesítő*, 1876. 3. sz. 51. (7).

apátsághoz tartozó ősi zalavári apátság az ő kormányzása idején került vissza Pannonhalmához. Átszervezte a pannonhalmi tanárképző főiskolát. 1886-ban természettudományi múzeumot alapít. A főiskola szintjének emeléséről egyetemen képzett tanárok odarendelésével gondoskodott. A győri főgimnáziumot 120 ezer forintnyi költséggel az akkori idők összes igényeinek megfelelő, díszes intézetté építette. Sokat tett egyházmegyéje tanügyének fejlesztéséért is. A főtanfelügyelői hivatalt újjászervezte, Esztergomban óvónőképző intézetet és gyakorlóiskolát alapított, rendezte és emelte az érseki tanítóképző-intézeti tanárok fizetését. Bencés tanárként különös gondja volt az iskolákra. Támogatta a lévai, modori, hegybányai és selmecbányai iskolák bővítését. A katolikus tanítók árva- és menedékházára 10 ezer forintos alapítványt tett. Egykori iskolájában, a keszthelyi premontrei gimnáziumban 50 ezer koronás alapítványt tett a legméltóbb diákok jutalmazására. Szülővárosában, Keszthelyen 100 ezer koronás alapítványt tett a legszegényebb családok segélyezésére. 1889-ben végrehajtott beruházásaival a rend tulajdonához tartozó Balatonfüred-fürdőt elsőrendű hazai fürdőink sorába igyekezett emelni. 1890-ben Pannonhalmán vizsgázik József főherceg két fia, László és József. László érettségijét Vaszary Kolos mint miniszteri biztos felügyeli.

Munkásságának elismeréseként az uralkodó 1884-ben a Ferenc József-rend lovagkeresztjével, 1891 júniusában a Ferenc József-rend nagykeresztjével, 1892-ben pedig a Szent István-rend nagykeresztjével tünteti ki.

Vaszaryra azonban további kihívások várnak. A király megbízását teljesítve a miniszterelnök, Szapáry Gyula[9] gróf és gróf Csáky Albin miniszter ismételten kéri[10], hogy vállalja el a Simor János bíboros halála után megüresedett esztergomi érseki széket. Vaszary végül nem utasítja vissza.[11] Ferenc József a pannonhalmi főapátot 1891. október 27-én Magyarország hercegprímásává nevezi ki.

Pannonhalmán 1891. december 28-án búcsúzik el a pannonhalmi főmonostor tagjaitól, a társházak küldöttjeitől, a bencés növendékpapságtól, Halbik Ciprián főmonostori perjel búcsúbeszédére válaszolva: „Tartsatok magasra erkölcsöt, fegyelmet, tudományt, műveltséget. Őrizzétek meg híven szíveitekben, érvényesítsétek tetteitekben rendünk szent alapítójának szabályait. Kezetekre lévén bízva a hazai ifjúság egy részének nevelése, oktatása, juttassátok azt a keresztény igazság és erény birtokába, szeljétek meg neki a tudományok kenyerét, hogy lelki ereje az igazság táplálékán nagyot nőve, a testi erőt a józan ész hatalmának alávetni megtanulja. Adjatok neki példát minden jóban, minden erényben, a munka és kötelesség csüggedetlen szeretetében." Azaz a bencés szellemiséget jeleníti meg e szavakban.

[9] A dualizmus korában a magyar uralkodó apostoli királyi főkegyúri jogát a magyar vallás- és közoktatási miniszteren keresztül gyakorolja. A pápa csak ezután nevezi ki Esztergom érsekét, a magyar katolikus egyház fejét. A kormány potenciális jelöltje Samassa József egri érsek volt, a Szentszék viszont Hidasy Kornél szombathelyi püspök kinevezését szerette volna elérni. Vaszary kinevezése kompromisszum eredménye. Az esztergomi érseket egyben hercegprímási cím illeti meg.

[10] Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata.* Budapest, 1970.

[11] Keményfy K. Dániel: *Vaszary Kolos 1855–1905.* Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1905, Esztergom.

Templombelső Bádokon (Kolozsvártól északra), a 2006–2018 között feltárt freskókkal (fotó: Mudrák Attila)

A pápa 1892. február 7-én püspökké nevezi ki (Luigi Galimbarti pápai nuncius mellett Palásthy Pál és Boltizár József a társszentelők), majd 1893. január 16-val a hercegprímást bíborossá emeli. Címtemploma Rómában a Santi Silvestro et Martino ai Monti bazilika.

Főpapként nagy hangsúlyt fektetett a pasztorációs tevékenységre. Működésének első évében, 1892-ben felállította a Budapesti Helynökséget. A hitélet elmélyítésére csak Budapesten nyolc templomot építtetett. Támogatta a szerzetesrendeket. Pesten letelepítette a lazaristákat, domonkosokat, Notre-Dame de Sion apácákat, Esztergomban a Szatmári Irgalmas Nővéreket. Az ifjúság megmentése érdekében szorgalmazta a Szent Imre Egylet fölkarolását, támogattha a katolikus egyesületeket. A plébániák helyzetének megismerésére 1911–12-ben egyházlátogatásokat tartott, amelyre előtte 60 évig nem volt példa. Unokaöccsének, Vaszary Jánosnak több megrendelést adott plébániák oltárképeinek megfestésére. A festő felesége erről is ír a naplójában, megemlítve, hogy ez eddig 40 ezer korona jövedelmet jelentett, és jelenleg is készít egy Szentháromságot ábrázoló oltárképet a Nógrád megyei Málnapatak kegyúri templomának.[12]

[12] Lásd Mezei Ottó: *Vaszary János és/vagy az új reneszánsz.* In *Tudományos Füzetek*, 8., Tata.

Fontosnak tartotta, hogy hívei elé példaképeket állítson. Ezért kezdeményezi a kassai vértanúk boldoggá avatását, s ezt 1905-ben siker koronázza.

1893. április 10-én merényletet követnek el ellene, titkára, Kohl Medárd OSB menti meg. Vaszary számára az igazi megpróbáltatások időszaka azonban csak ezután következik: a katolikus egyház működését akadályozó, korlátozó törvényeket (pl. vegyes házasságból született valláskövetése, egyházi autonómia, állami anyakönyvezés, polgári házassági törvény) az országgyűlés egymás után megszavazza.[13] A Wekerle-kormány célja az állam és az egyház teljes szétválasztása volt. A felsőházban Vaszary a konzervatív ellenzék vezére egyházpolitikai kérdésekben. Az országgyűlés felsőházában a házassági jogról szóló törvényjavaslatot érintő LVIII. Országos Ülésen – amelynek fontosságát az is bizonyítja, hogy a miniszterelnök Wekerle Sándor vezetésével több miniszter (gróf Andrássy Gyula, báró Eötvös Loránd, báró Fejérváry Géza, Hieronymi Károly, Josipovich Imre, Szilágyi Dezső) is jelen volt – Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter előterjesztésére és érvelésére Vaszary így válaszolt: „Méltóságos főrendek! Az előadottak alapján nem fogadhatom el a törvényjavaslatot, mint katholikus, mert egyházam hitelveit sérti s ez által rést üt a lelkiismeret szabadságán. Nem fogadhatom el mint polgár, mert előre látom az erkölcsi és anyagi hátrányokat, előre látom a közerkölcsiség meglazulását, a családi életnek megingatását, a nő és gyermekek sorsának bizonytalanságát s miről nem is szóltam még, a közterhek növekedését. Nem fogadhatom el mint főrendiházi tag, mert előre látom, hogy ugy politikai, mint társadalmi és vallási életünkben folytonos bonyodalmak kiapadhatatlan forrása lesz. (*Helyeslés.*) Végre nem fogadhatom el állásomnál fogva, melyet midőn elfoglaltam, esküt tettem egyházam fejének képviselője előtt, hogy hű leszek egyházamhoz, esküt tettem megkoronázott királyom előtt, hogy hű leszek hazámhoz s most felvetem itt a kérdést: hűtlen leszek-e én hazámhoz, ha e törvényjavaslatot elfogadom? Igenis, hűtlen leszek. Én tehát e törvényjavaslatot meg nem szavazom. (*Hosszantartó éljenzés és taps jobbfelől.*)"[14]

A házassági jogról szóló törvényjavaslatot általánosságban a részletes tárgyalás alapjául 128-an 124 ellenében elfogadták. A törvény részletes vitáján is ismételten hozzászól, eredménytelenül. Az egyházpolitikai harc számára teljes kudarccal végződik.

Kiváló szónok volt. 1892-ben a koronázás 25. évfordulója, XIII. Leó pápa püspöki jubileuma, Erzsébet királyné és III. Béla király gyászünnepe, valamint a magyar kereszténység kilencszáz éves évfordulója alkalmával elmondott beszédeiben egyre gyakrabban fordul elő a család védelmének, a nemzet megmaradásának gondo-

[13] Keményfy K. Dániel: *Vaszary Kolos 1855–1905*. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1905. Esztergom.

[14] *Főrendi Napló*, 1892–97, III. kötet 133. (LVIII. Országos Ülés, 1894. június 21.) Az előterjesztett törvényjavaslatot az egyházak részéről a felsőházban szavazati joggal rendelkezők közül nem szavazták meg a katolikus (Vaszary Kolos Ferenc, Samassa József, Császka György és társai) és a görög-keleti egyháznagyok (Brankovits György és társai). A törvényjavaslat mellett igennel szavazott viszont az evangélikus és református, továbbá az unitárius egyház méltóságai, illetőleg hivatalnokai (Kun Bertalan, ref. püspök, Papp Kovács Gábor, dunántúli ref. püspök, Szász Károly, Dunamelléki ev. ref. egyh. ker. püspök és társai.

lata. A jubileumi ünnepségek alkalmából, kérésére, XIII. Leó pápa 1895-ben külön ünnepet engedélyezett a Magyarok Nagyasszonya tiszteletére (október 8.).[15]

1893-ban nagy zarándoklatot vezet Rómába, 1894-ben katolikus nagygyűlést tart Budapesten. A családi életről a Szent István Társulat 1894. április 19-iki XLI. nagygyűlésén tart előadást: „E szóban, család, benfoglaltatik mindaz, a mi az embert emberré teszi, a mi bennünk igaz, szép és jó, mindaz, a mi szeretetünkre és kegyeletünkre érdemes." Meggyőződése, hogy a család az állam életének forrása; „sejt", amelyből a nemzet „testszövezete" képződik; „veteményes kert", amelyből a társadalom polgárai és az egyház hívei megújulnak. Modern felfogását igazolja, hogy a nők jogaiért emel szót.[16] Szerinte, ahogy Krisztus feje az anyaszentegyháznak, a férj úgy feje a családnak, és nejének és gyermekeinek nem korlátlan ura. Egy másik hasonlatában a családot a dús lombozatú fa egészséges gyökéréhez hasonlította.

Egyház és haza kapcsolata is nagyon érdekli. A Szent István Társulat, amelynek elnöke is volt, 1900. március 29-iki XLVI. nagygyűlésén mondja a következőket: „A magyar nemzetben a tiszta erkölcsiséget, a józan gondolkodást és a hazafias polgári erényeket kell szilárdítani." Szent István szerepét gyakran hangsúlyozza. Véleménye szerint valóban csodálatos az az életszentséggel párosult államférfiúi bölcsesség, amellyel Szent István országunk ügyeit szervezte. Amíg Attilát Isten ostoraként, Istvánt Krisztus apostolaként mutatja be: „Amaz a fegyver múlékony hatalmán, emez a hit megdönthetetlen szikláján épített."

Történettudományi műveiben hangsúlyozza, hogy István féltette a nemzet önállóságát és ezért nem fordult a szomszéd germán, sem a délkeleti Bizánc császáraihoz, akik egyébként hűbéri jutalomként osztogatták a koronát. Véleménye szerint ezért István egyenesen az egyház fejéhez, II. Szilveszter pápához fordult, és az általa küldött koronával koronáztatta meg magát.

Ami az egyház és az állam kapcsolatát illeti, Washingtonra, az Amerikai Egyesült Államok alapítójára és elnökére hivatkozik, idézve a kongresszushoz 1789-ben intézett üzenetét: „A vallás és erkölcs az állam jólétének legnélkülözhetetlenebb támaszai. Hiába kérkednék az hazafiságával, ki a társadalmi épület e két főpillérét megdönteni törekednék." Jelentős történettudományi tevékenységének eredménye, hogy 1894-ben a tudós ember a bencés Jedlik Ányoshoz és társaihoz (pl. Haynald Lajos, 1816–1891, kalocsai érsek) hasonlóan a Magyar Tudományos Akadémia tagja, az igazgatóság tagja lesz.[17] Megválasztását levélben köszöni meg az Akadémia elnökének.

Közéleti tevékenységét egyre inkább a rá eddig is jellemző jótékonykodás jellemzi.[18] 1896-ban az esztergomi Szent Péter és Pál plébániatemplomnak adomá-

[15] http://www.katolikus.hu/szentek/08.html

[16] Idézi XIII. Leó pápa szavait: „A férj a család feje" [...] „és feje az asszonynak is, ki azonban nem mint szolgáló, hanem mint társ van neki alárendelve." (*Arcanum div. Sap.*, 1880. febr. 10.)

[17] „Elnök úr fölkéri az Igazgató-Tanácsot az üresedésben levő hely betöltésére. A titkos szavazatok beadattak, s 12 szavazat közül 11-gyel (egy szavazólap üresen maradván) Vaszary Kolos, Magyarország herczegprímása választatott meg." (*Akadémiai Értesítő*, 1894. 49–60. füzet, 165.)

[18] 1895-ben tett 50 ezer koronás felajánlásával lehetővé tette egy új közkórház alapítását Esztergomban (ma Vaszary Kolos Kórház). Kohl Medárd titkárának jegyzetei szerint 1892–95 között például 78

nyozta unokaöccse, Vaszary János Szent Pétert és Szent Pált ábrázoló oltárképét. Szülővárosának a város szegényei részére 1896-ban hatalmas (100 ezer korona), édesanyjáról (Terézia) elnevezett alapítványt létesít. A város gimnáziumi tanulóinak részére pedig egy 50 ezer koronás alapítvány létrehozását javasolja. Vaszary soha nem feledkezett meg arról, hogy a mezítlábas kisfiú honnan indult el, nem felejtette azt „a kis magyar várost, amelyben bölcsője ringott, imádkozni tanult, a tudomány alapismeretét és a szeplőtelen hazaszeretetet magába szívta." A keszthelyi Ranolder Intézet bővítését is sok tízezer forinttal támogatta.[19]

Egyház és haza címmel is tart előadást.[20] Ezzel címerének püspöki jelmondatát idézi: „Deus et Patria" (Isten és Haza). Hiszi, tudja, és hirdeti, hogy ezek nemzeti létünk fennmaradásának alapjai.

Az ezeréves Magyarország jubileumán, 1896. május 3-án tartott ünnepi beszéde retorikai remekmű.[21] A millenáris ünnepélyek gerince a budavári Boldogasszony templomban megtartott *Te Deum* volt. Szinte költői magaslatokra emelkedve szól az uralkodóhoz és az „ezer éves létünk határkövénél" álló nemzethez. Nála az *„arma iustitiae et doctrinae"* nem szónoki pátosszal elmondott szavak, hanem vallomás. A történettudós széleskörű tárgyi tudásával idézi meg az elmúlt ezer esztendő bukásait, hibáit, büszkeségre okot adó eseményeit. Megfogalmazza, hogy nemzetünk a kereszténység felvétele által belép ugyan az európai népcsaládba, de nem olvad be; fejedelme a kor intézményei szerint nem lesz alárendeltje, hűbérese a római császárnak, hanem a pápától nyert koronával megkoronáztatva, mindenkitől független és önálló királyságot, államot alkot.

Az 1908. decemberi dél-olaszországi (Messina és Calabria) súlyos földrengés alkalmából Wekerle Sándor miniszterelnök és Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter társaságában felhívással fordul a nemzethez[22] és sikeres gyűjtést szervez az áldozatok javára.

A testileg törékeny és lelkileg érzékeny ember azonban belefárad a parlament felsőházában vívott harcokba. Betegsége egyre súlyosabban befolyásolja. A róla megjelent írások, megemlékezések szerint Zichy János gróf, a kormány kultuszminisztere a király kérését tolmácsolja; azt kéri, mondjon le hercegprímási rangjá-

683 és 164 340 forintot adott támogatásként. Az Esztergom egyházmegyei papi nyugdíjalapot 10 ezer forinttal gyarapította. Székfoglalója alkalmával jótékony célokra 40 ezer forintot adott. Ebből szülővárosára 2000 forint jutott. Esztergomban az Irgalmas Nővérek részére óvónő-képezdét állíttatott föl. Esztergomban 140 ezer forinton katolikus tanítóképző intézetet állíttatott.

[19] A mai Szendrey Júlia Iskola (*Keszthelyi Hírlap*, 1990. szept. 7.)

[20] A Szent István Társulat 1900. március 29-iki XLVI. nagygyűlésén.

[21] 1896. május 3-án a millenniumi ünnepségek alkalmából a hálaadó szentmisén emlékezetes beszédet mond a királyhoz, a királynéhoz és a nemzethez. Ennek központi gondolata – „kard szerezte meg, kereszt tartotta fenn e hazát" – szállóigévé vált. Figyelemre méltó Vaszary álláspontja, a nemzet uralkodójától elvárható magatartásról: „Nem a hatalom zsámolyává, hanem a munka oltárává teszed a trónt s rajta az odaadás áldozatává az uralkodást." „Visszatekintve az elmúlt ezer évre", kéri a királyt, hogy „Isten irgalmából te vezeted be e nemzetet a második ezer évbe, nem a fegyverek zörejével, hanem bölcsességed fényével, szereteted melegével." (Külön figyelmet érdemel, hogy a főpap udvariasan, de tegezi Ferenc Józsefet, ezzel súlyt ad mondanivalójának.)

[22] Sárközy Péter: *L'eco della catastrofe di Messina e reggio Calabria in Ungheria* című cikkében említi Vaszary szerepét. In *Békés*. Társadalmi és közgazdászati hetilap, 1909. január 17.

ról.[23] Vaszary alázatos szerzetesként nem ellenkezik, 1912. október 27-én a Szentszék engedélyével lemond esztergomi érseki rangjáról. Ezt követően kedvelt balatonfüredi villájába vonul vissza és ott él, „mint ősszel a leveleitől megfosztott fa", és főként történeti tanulmányaival foglalkozik. A korra jellemző egyre erősödő egyházellenességet, továbbá az érseki javadalmak körüli adósságokkal összefüggő bonyodalmakat[24] egyre nehezebben viseli. 1915. szeptember 3-án nyaralójában végleg elszenderül. Beszentelését Hajdú Tibor főapát végezte. Végakarata szerint szülővárosában, Keszthelyen, a Szent Miklós temető kápolnájának kriptájában temetik el. Sírjára VII. Gergely sírfeliratának kezdő szavait vésték: „Szerettem az igazságot...", amely azonban a maga teljességében így hangzik: *„Amavi iustitiam et odivi iniquitatem, propterea morior in exilio."* („Szerettem az igazságot és gyűlöltem a jogtalanságot, ezért halok meg száműzetésben." Utalás a 45. [44.] zsoltár 8. sorára.). Földi maradványait Lékai László bíboros 1981-ben Esztergomba hozatta és a bazilika altemplomában a többi prímás mellé temettette. (Meggyőződésem, hogy a bíbornok ezzel teljes mértékben egyetértett volna: hiszen halála után ezzel is szeretett városa gyarapodását szolgálta.) A Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsa 1915. október 8-án így emlékezett meg Széll Kálmán és Vaszary Kolos haláláról: „kik nemcsak díszei és büszkeségei voltak az Akadémiának, hanem ennek tudományos és anyagi érdekei iránt is mindig a legnagyobb érdeklődést és készséges közreműködést tanúsítottak. Emlékezetüket az Akadémia mindig őszinte és hálás kegyelettel fogja őrizni."[25]

Krúdy Gyula a *Nyárutó a prímásnál* című írásában nagy részvéttel örökíti meg a beteg szerzetest. Az író a főpapot mint a „Füreden egy csendes villában [élő], egy életében szentté, mártírrá vált aggastyánt, Kolost, Magyarország egykori hercegprímását" említi. Krúdy felteszi a kérdést: „Vajon mit gondol majd egykor Kolosról, életéről, furcsa öregedéséről a historikus fantázia, amely szereti kitalálni, ami volt és ami nem volt? Miért fosztatott meg prímási kalapjától még életében?" Ma már nyugodtan kimondhatjuk, betegsége miatt mondott le, mert az akadályozta, hogy eleget tegyen főpásztori és közéleti kötelezettségeinek.

Keszthely városa már többször megpróbált szobrot állítani neki a nagy háború után, a húszas években, de 1940-ben is – volt rá pénz, mégsem sikerült. A korabeli *Keszthelyi Hírlap*[26] jogosan teszi fel a kérdést: „Van-e remény rá, hogy Vaszary Kolosnak valaha is szobra lesz Keszthelyen?" A sors játéka, hogy több, mint egy évszázaddal később a bencés diákszövetség tagjai, az öregdiákok, a zalai bencés szervezet és a városvezetés közös akaratának az eredményeként, közadakozásból, valamint a város és Balog Zoltán miniszter közbenjárásával a kormány tá-

[23] A bencés öregdiáknak e sorok szerzőjeként, orvosként az a véleménye, hogy Vaszaryt nem leváltották, hanem valószínűleg egyre romló egészségi állapota miatt, maga kezdeményezhette lemondását, amit a kormány megbízottjával beszélhetett meg. Figyelembe véve Ferenc József rosszallását is – merthogy a bécsi Eucharisztikus Kongresszus után, amelyen a király ismételt meghívása ellenére Vaszary (szerintem betegsége miatt) nem jelent meg –, az szintén befolyásolhatta döntését.

[24] Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata*. Budapest, 1970; és Hegedűs András: *Vaszary Kolos bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek* (kézirat).

[25] *Akadémiai Értesítő*, XXVI. kötet, 1915, 641.

[26] *Mi legyen a szoboralapra összegyűlt pénzzel?* In *Keszthelyi Hírlap*, 1940. december 28.

mogatásából valósult meg a több, mint 100 éves álom, s szülővárosában szobrot emeltek Vaszary Kolos tiszteletére. Farkas Ferenc szobrászművész alkotásával az utókor szobrot emelt „nemzetünk nagy fia és városunk dicső szülötte"[27] tiszteletére, és a főapátnak, bíboros hercegprímásnak, a komáromi, a pápai, az esztergomi, a győri bencés iskolák igazgatójának, a tudós akadémikusnak, a bencés szellemiség hirdetőjének emlékére.

Vaszary Kolos jelentős történettudományi munkásságával méltán sorakozik fel a többi akadémikus bencés szerzetes (Guzmics Izidor, Cuczor Gergely, Jedlik Ányos, Rómer Flóris, Kruesz Krizosztom, Serédi Jusztínián, Fehér Ipoly Kálmán, Kelemen Krizosztom) közé.

Vaszary Kolos szobrának felállítása sokkal több, mint egy álom, egy szándék megvalósulása. Általános érvényű üzenet a Kárpát-medencében és a világban élő magyarság, de Európa lélekszámában egyre fogyatkozó lakosai számára is. Sőt azok számára is, akik a mának élést és a világpolgárságot tartják követendő példának. Vaszary szülőföldről, családról, a nemzet fennmaradásáról, hitről vallott nézetei az igazi honszeretet megnyilatkozásai. Vaszary igazi patrióta volt: tisztelte gyökereit, a tájat, ahonnan származott és hálás volt azoknak, akik segítették.

Vaszary Kolos örök mozdulatlanságra ítéltetett alakja, prímási kalappal a kezében, maga a bronzba öntött történelem. Üzenet a mának, és a jövőnek, hogy a szülőföldszeretet, a hit, és a tudás minden akadályt legyőz, ha akarattal párosul.[28]

Pax et Gaudium!

(A Vaszary Kolos keszthelyi szoboravatásán, 2018. május 4-én elhangzott beszéd szerkesztett változata.)

[27] Lásd Imrik János: *A hercegprímás földjei között*. In *Keszthelyi Hírlap*, 1896. szeptember 6.

[28] Köszönet illeti dr. Hegedűs András igazgató urat (Archivum Primatiale) a szakmai segítségért; Dr. Babus Antal osztályvezetőt (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) a kézirattárban fellelhető levelekért; Pappné Beke Juditot, a Keszthelyi Fejér György Városi könyvtár vezetőjét a fellelhető korabeli újságokért, az Országgyűlési Könyvtár igazgatóját, Markója Szilárdot és munkatársát, dr. Varga Tímeát Vaszary Kolos főrendiházi tagnak az „1894. évi XXXI. törvény a házassági jogról" törvényjavaslat tárgyalásain elmondott főrendiházi beszédeiért. Rozsondai Marianne-nak, Szalai Bélának, Szádeczky Ferencnek, Rácz Györgynek (Magyar Nemzeti Levéltár) és Monok István főigazgató úrnak a szakmai segítségért.

KÖRMENDY LAJOS

REKVIEM A CSALÁDÉRT

A család minden társadalom fundamentuma, a legfontosabb emberi közösség, ami évezredek óta fennáll. A vérségi kapcsolatoknak köszönhetően különösen erős érzelmi kötődés van a családtagok között, és az egyenesági leszármazás a halhatatlanság érzetét adja az embernek. A társadalommal dialektikus kapcsolatban lévő család is változott és változik, ez sokáig nagyon lassú folyamat volt, ami nem meglepő módon az utóbbi évtizedekben radikálisan felgyorsult. Ebben a tanulmányban az európai/nyugati[1] család átalakulásának folyamatát kísérlem meg felvázolni a saját szempontomból nézve. Csak érintőlegesen utalok a szocioökonómiai okokra – ezeket bőséges szakirodalom tárgyalja –, viszont többet foglalkozom a folyamat történelmi beágyazottságával és a mentális okokkal.

A tradicionális család

A polgári átalakulás előtt az európai/nyugati társadalmak tradicionálisak voltak, ahogy a közösségeik is. A kutatók nem definiálják a tradicionális közösségeket, hanem magától értetődően említik ilyennek többek között a faluközösséget, a régi vallási közösséget, a céhet, esetleg a családot (különösen a nagycsaládot). A tradicionális közösségek meghatározásánál a tradíció szóból kell kiindulnunk: főként szokásokon, hagyományokon alapuló, hosszú ideig változatlan (merev) vagy nagyon lassan változó zárt közösségek, amelyekbe az egyének beleszületnek, és ezzel lényegében eldől a társadalmi pozíciójuk és szerepük. Ez nagy vonalakban megegyezik (de nem teljesen) a Ferdinand Tönnies német szociológus által meghatározott Gemeinschafttal (közösség), amire a szociológiai és történeti szakirodalom mind a mai napig ezzel a német szóval hivatkozik.[2] Bár a tradicionális közösségek funkciója, struktúrája, tevékenysége és jogosítványa típusonként, országonként, sőt régiónként is eltérhetett, nem beszélve az időbeni változásokról, mégis találhatunk bennük közös vonásokat. Az egyik ilyen vonás, hogy szigorúan szabályozták és kontrollálták a hozzájuk tartozó egyének életét. A másik a zártságuk: a külvilággal szemben gyanakvók, gyakran ellenségesek voltak, a közösségbe való belépést, illetve az onnan való kilépést akadályozták. A harmadik vonásuk az erős szolidaritás és a felelősség megosztása volt. A negyedik pedig, hogy (nemcsak a változatlanság miatt) biztonságot nyújtottak a tagjaiknak, még akkor is, ha a közösségen belüli pozíciójuk alacsony volt.

[1] Nyugaton a nyugat-európai és az Európán kívüli angolszász országokat értem, mivel ezek az európai kultúra elsődleges hordozói.

[2] Lásd Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, 1983, Budapest

A polgári átalakulás előtt a család is magán viselte ezeket a vonásokat, a tudományos világban még sincs egyetértés. A kutatók két alapvetően különböző családtípust különböztetnek meg: az *elemi* (nukleáris) és a *nagy-* (más néven kiterjesztett) családot. Az elemi család szülőkből és gyermekekből áll, a nagycsalád kiterjedtebb, magában foglalhatja a nagyszülőket, dédszülőket és a felnőtt testvérek (elemi) családjait is. Sokáig elfogadott volt Talcott Parsons amerikai szociológus teóriája, hogy a nagycsalád tradicionális, az elemi pedig modern közösség, és a világ a történelem folyamán az elemi család felé halad. A modernség legbiztosabb jele nemcsak a különélés a rokonságtól, de az anyagi függetlenség is, amikor az elemi család saját bérleményben vagy tulajdonú lakásban él.[3] A szerb nagycsalád, a *zadruga*, egyenesen „sztár" lett, széltében-hosszában példálóztak vele a szakirodalomban. A történeti kutatások azonban nem mindenben támasztották alá ezt a logikusan hangzó elméletet. Kiderült, hogy az elemi család már a középkorban is gyakori volt, a „notórikusan" individualista Angliában már a 13. században ez volt az uralkodó, és a források nem utalnak arra, hogy az angol falvakban klánok (nagycsaládok) lettek volna. A fiatalok a házasságkötés után elhagyták a szülői házat, ha mégis együtt éltek a szülőkkel, akkor gyakran írásos eltartási szerződést kötöttek velük, ami azt jelzi, hogy a gyermekeknek nem volt jogi kötelességük eltartani az idős szülőket.[4] A kontinensen már gyakoribb volt a nagycsalád, de az arányuk országonként, sőt vidékenként változott már a középkorban is. A reneszánsz Firenzében (1427) például 8 százaléknál kevesebb volt a nagycsalád, a környező falvakban viszont 20 százalék körüli. Franciaország több vidékén, mint például Auvergne-ben, Burgundiában vagy Jurában még a 18. században is voltak nagycsaládok. Kelet-Európában elterjedt volt a nagycsalád, de itt is nagyon vegyes a kép: a 15. századi török defterek szerint a Kárpátokon túli román falvakban magasabb volt a nagycsalád aránya, mint Szerbiában (ott 45 százalék), a görögök lakta Makedóniában pedig egyenesen 80 százalékos volt az elemi család aránya.[5]

Akkor hol húzódik a tradicionális és a modern család közötti választóvonal? Az a nagycsalád, amelybe több elemi család van integrálva, amely egy gazdasági és fogyasztási egység, és/vagy ahol a nagycsalád tagjai beleszólhatnak az elemi család tulajdonlásába, öröklésébe – lásd a magyar ősiséget –, mindenképpen tradicionálisnak tekintendő. De az elemi család függetlensége önmagában még nem jelent modernséget. Itt az a döntő, hogy a családban milyen a férj és a feleség jogi helyzete és szerepe, milyen a munkamegosztás, és hogy a gyermekek milyen

[3] Georgas, James: *Differeces and universals in families across cultures*. In Chasiotis, Athanasios & Breugelmans, Seger M. & van de Vijver, Fons J. R. (ed.): *Fundamental Questions in Cross-Cultural Psychology*. Cambridge University Press, 2011, 341–342.

[4] Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete*. Századvég, 1993, Budapest, 198–201. Az angol történészek között nagy viták dúltak erről a kérdésről, de az elemi család általánossá válását mások is elismerik, legfeljebb 100–200 évvel későbbre datálják (Goody, 168).

[5] Bresc, Henri: *Town and Country (13-14th century)*. In Burguière, André & Klapisch-Zuber, Christiane & Segalen, Martine & Zonabend, Francoise: *A History of the Family I. Distant Worlds, Ancient Worlds*. Polity Press, 1996, Cambridge, 444–445. Chartier, Roger (ed.): *A History of Private Life: III. Passions of the Renaissance*. Harvard University Press, 1989, 522–523.

helyet foglalnak el a család értékrendjében. Fontos szempont az is, hogy a család termelési és fogyasztási egység-e – amikor a család tagjai közösen művelik a földet, dolgoznak a műhelyben, vezetik a háztartást, nincs külön jövedelmük és a család többnyire önellátó – vagy sem. A modern család nem, vagy kevésbé patriarchális, és nem jellemző rá a termelési egység és az önellátás. A tradicionális családban az érzelmi kapcsolatok másodlagosak – ami természetesen nem jelenti azt, hogy a szeretet ismeretlen lenne –, viszont fontos szempont a gyerek hasznossága (munkaereje, az idős szülők támogatója), és nem ő áll a középpontban. A modern családban az érzelem fontossá válik, a centrumába pedig a gyerek kerül.

Nyugat-Európában a tradicionális nagycsaládot a polgári forradalmak, illetve a polgári átalakulás korán megszüntette, a tradicionális elemi család azonban csak fokozatosan és lassan változott, és lényegében a 19. század végéig vagy a 20. század elejéig kisebb-nagyobb mértékben fennállt, ezért elmondhatjuk, hogy a család volt a legszívósabban ellenálló tradicionális közösség.

A tradicionális közösségek egyén fölötti erős kontrollját nagyban megkönnyítette, hogy – a gazdag polgárokat, nemeseket és arisztokratákat kivéve – alig volt magánélet és privát szféra, a helyiségeket közösen használták. Philippe Ariès történész főként francia forrásokra támaszkodó kutatásai szerint a 17. század végéig szinte soha senki nem volt egyedül, minden a nyilvánosság előtt zajlott, az esküvőt követően a vendégek még a nászágynál is jelen voltak egy ideig. Együtt éltek a gazdák és szolgák, gyerekek és felnőttek. Hiányzott a család (mai értelemben vett) tudatosulásához szükséges fizikai és morális intimitás, ez csak a 18. századtól datálható, amikor a család kezdett távolságot tartani a társadalomtól, és a magánélet határai kitolódtak. Ezt tükrözte a ház új beosztása: egyes szobák már külön is megközelíthetők voltak egy folyosóról.[6] Sokáig a munka és a magánélet sem vált el egymástól: a családi munka általános volt, a faluközösségi parasztok együtt dolgoztak, a műhely vagy a bolt mögött/fölött egy épületben lakott a mester és családja, az inas, a tanonc, a legény és a segéd.

A tradicionális közösségek elszántan védték az *integritásukat*, ami logikus törekvés volt, ugyanis ezzel biztosították a fennmaradásukat. Házasság útján csak úgy lehetett bekerülni egy tradicionális családba, ha a családfők vagy a nagycsaládok vezetői a beleegyezésüket adták, általános volt az úgynevezett elrendezett házasság, amikor a menyasszonyt és a vőlegényt a családok tekintélyes tagjai (általában a családfők) választották ki. A tradicionális társadalmakban a házasság a család – vagy a család által képviselt nagyobb közösség – stratégiájának fontos eszköze volt (vagyongyarapítás, szövetség kötése). Vallási közösségbe vagy céhbe sem volt egyszerű belépni, szigorú feltételeknek kellett megfelelni, ugyanez vonatkozott a rendekre is. A kilépés is fenyegette az integritást, ezért kockázatos volt: a kitagadott családtag vagy az eretneknek bélyegzett hívő egzisztenciája vagy akár az élete is veszélyben forogható.

A gyűjtögető, halászó, vadászó társadalmakban a szerzett, megtermelt java-

[6] Ariès Philippe: *Gyermek, család, halál*. Gondolat, 1987, Budapest [Aries I.], 289., 297–298. Hasonló angliai építészeti változásról számol be Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*. Oxford University Press, 1996, 32.

kat illett a közösségen belül megosztani, cserébe lehetett számítani a kölcsönös segítségre. Azokat, akik az egyéni érdeküket előre helyezték, például nem osztották meg az ételüket, a közösség felelősségre vonta, és ha hatástalan volt, akkor kiközösítette, ami az akkori viszonyok között sokszor halálos ítéletet jelentett. A felelősség megoszlott a család-, sőt a klántagok között, valaki vétkéért az egész közösségnek kellett fizetnie, akár pénzben, akár életben.[7] Ez a rendkívül erős szolidaritás és *felelősségmegosztás* egyrészt az együttműködési kényszerből, másrészt és különösképpen a kölcsönös függőségből (interdependencia) eredt, az pedig a termelőerők fejletlenségére, a természeti erőknek való kiszolgáltatottságra, valamint az ellenséges környezetre vezethető vissza. Az egyén csak szoros közösségben tudott fennmaradni. A közép- és újkori Európában a fejlődés még nem ért el olyan fokot, hogy az egyén kellően függetlenedni tudott volna, így a szolidaritás és felelősségmegosztás végig megmaradt a tradicionális közösségekben.

Mindez viszont azt is jelentette, hogy az egyén nem sokat számított, csak a közösség, és a közösség bármely tagjának cselekedete – lett légyen az pozitív vagy negatív – átháramlott a többi tagra, nemcsak morálisan, hanem sokszor büntetőjogilag is. A középkori Franciaországban a bíróság nemcsak bevonta az eskübe a peres felek rokonait, akiknek a mai fogalmaink szerint semmi közük nem volt az ügyhöz, de gyakran az elmarasztaló ítéletet is kiterjesztette rájuk. Ugyanez a logika állt a vérbosszú mögött, ami egyébként jóval túlélte a középkort. Bár a vérbosszú teljesen ellentmondott a keresztény tanításnak – az egyház harcolt is ellene –, mégis szinte erkölcsi követelménnyé vált a középkori Európában. Előfordult, hogy a halottat addig nem temették el (kiszárították), amíg az ellenséges család egy tagjának „vérével le nem mosták a gyalázatot", arra azonban nagyon vigyáztak, hogy a bosszú az ellenséges közösségnek az áldozattal egyenrangú tagját sújtsa.[8] (Szemet szemért, fogat fogért.) A vérbosszú a reneszánsz Itáliában is elfogadott volt, még a művelt emberek között is, a korabeli irodalom tele van ilyen esetekkel. Gyakran nemzedékről nemzedékre öröklődött, különösen Romagnában.[9]

A modern polgári család

A tradicionális közösségek felbomlasztásában és a modernek kialakulásában a legfontosabb szerepet a kapitalizmus játszotta, de igen nagy hatása volt az államnak, és a polgárság is szerepet vállalt benne. De hogyan történt pontosan ez az átalakulás? Az állam szerepe világos és egyértelmű; a hatalmával (jogszabályokkal, adminisztratív apparátussal, pénzügyi eszközökkel, esetleg erőszakszervezettel) járt el: erősítette a magántulajdont és visszaszorította a közös tulajdont (hitbizomány, közbirtokosság, faluközösségek és feudális testületek tulajdonai

[7] Diamond, Jared: *A világ tegnap. Mit tanulhatunk a régi társadalmaktól?* Typotex, 2013, Budapest, 75–80.
[8] Bloch, Marc: *La société féodale*. Albin Michel, 1968, 185–187.
[9] Burckhardt, Jacob: *A reneszánsz Itáliában*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1978, Budapest, 270–272.

A fancsikai görögkatolikus templom ikonosztázának alapképe a 18. század utolsó negyedéből
(fotó: Mudrák Attila)

stb.), eltörölte a tradicionális közösségekhez (pl. céhekhez) tartozó privilégiumokat és monopóliumokat, korlátozta a családfői tekintélyt (a feleség jogait növelte, a gyermekeket korábban nagykorúsította). Az egységes közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási és később a szociális rendszer kiépítésével az állam fontos funkcióktól fosztotta meg a tradicionális közösségeket, így a családot is. A korábbi helyi hatalmi struktúrák és velük együtt a helyi vezetők tekintélye megszűnt, az általuk képviselt közösségek felbomlottak.

A modern elemi család születését a 19. századra tehetjük, amikor viharos változások történtek a nyugati/európai társadalmakban: két ipari forradalom, gyors városiasodás, polgári átalakulás, új, modern közösségek forgatták fel a tradicionális viszonyokat. (A család ehhez képest lassan, fokozatosan alakult át és nyert teret.) A konkrét szocioökonómiai okok (gyáripar, bérmunka, verseny, lakhatás, gazdagodás, munkamegosztás, városiasodás, mobilitás stb.) gyakorlatilag elválaszthatatlanok a tudatiaktól (az oktatás, a polgárosodás, az emancipáció, a szekularizáció, az elidegenedés stb. következményei). Tekintsük át, hogy melyek voltak a családot érintő leglényegesebb szerkezeti és tudati változások[10]:

1. Az elemi család általánossá vált, elkülönült a társadalomtól, és a magánélet fő terület lett.
2. A feleség/anya új szerepet kapott benne, felértékelődött, ő lett a háztartás ura, a „családi tűzhely" őrzője, a gyereknevelés fő felelőse.
3. A család mint gazdasági, fogyasztási és reprodukciós egység átalakult. Az üzem kezdett leválni róla, a család egyre kevésbé volt önellátó, a biológiai reprodukción túl pedig különösen fontossá vált a gyerekek jövője, előtérbe került a társadalmi mobilitás mint cél.
4. A pozitív érzelmek – a házastársak közötti szerelem és a családtagok közötti szeretet – megnyilvánultak, és fontos szerepet kaptak.

A *család elkülönülése* a társadalomtól – azaz amikor a család privát szférává változik – a polgárság köreiben jelent meg a 17. századtól kezdődően, először Angliában és Észak-Amerikában, majd a 18. század végén Franciaországban, ahonnan a jelenség átterjedt Európa más részeire. A 18. századi francia utazók nem győztek csodálkozni azon, hogy az angol urak és feleségük állandóan együtt vannak.[11] A polgári család elkülönülését követte az arisztokrata, a vidéki nemesi, majd a paraszti és a munkáscsalád is. A folyamat a 19. század elején gyorsult fel, és a magánélet jelentőségének eme növekedése az építészetben is tükröződött: a hálószobákat elválasztották az ebédlőktől és a munkaterületektől, elterjedtek a folyosók, elkülönítették a szolgálók lakhelyét (Angliában már az előző században). A jelenség beleillik abba a folyamatba, amit az előzőekben már említettem: a tradicionális kisközösségek (Gemeinschaft) biztonsága és kiismerhetősége eltűnt, mert felbomlottak, és új, modern kisközösségek még nem voltak, vagy ha igen,

[10] Az alábbi összefoglalóban szereplő szempontok közül egyet vagy többet sok szerző említ, így például Anderson, Ariès II., Burguière, Macfarlane, Prost I., Tomka.

[11] Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914.* Oxford University Press, 1996, 31–33. Michael Anderson a könyvében összefoglalja a családdal kapcsolatos nyugati kutatásokat.

akkor nem adtak erős kötődést, instabilak voltak, így az egyén egyre inkább fenyegetve érezte magát a modern, személytelen, kíméletlen, állandóan versenyre kényszerítő kapitalista nagytársadalomban (Gesellschaft). Az új elemi család felértékelődött és menedékké vált.

Az, hogy az *anya/feleség* a család és a háztartás ura lett, nemcsak szerepváltást jelentett, hanem a női emancipáció egy állomását. Az otthoni munkát, a cselédeket ő irányította és felügyelte, ha pedig a férj távol volt, akkor egyéb fontos ügyekben is rendelkezett, és ő volt a felelős a gyerekek neveléséért. A feleség új státusza megjelent a joggyakorlatban is: a 17. század végén Angliában, később már Franciaországban is egyre jobban figyelembe vették a feleségek jogait.[12] Ez az emancipáció a 19. század végéig megmaradt a családon belül, onnan csak lassan kezdett kilépni a közéletbe, nem utolsó sorban a feminizmusnak köszönhetően.

Az új szerep (mint ahogy a modern család is) egyértelműen polgári minta volt, mert csak a polgári családok – illetve az arisztokrata és a módosabb nemesi családok – engedhették meg maguknak, hogy a feleség ne dolgozzon a földeken, vagy ne végezzen bérmunkát, mint ahogy erre a parasztok és a munkások kényszerültek. A 19. század végén a munkásbér-követelések egyik indoka az volt, hogy a magasabb jövedelem lehetővé teszi, hogy a feleség otthon maradhasson a gyerekekkel.[13]

Bár a modern család is *gazdasági, fogyasztási egység* maradt, de a szerkezete átalakult. A tradicionális családban mindenki részt vett ereje és képessége szerint a munkában, amelynek a tere többnyire az otthon volt, ideértve az otthonhoz tartozó földeket és műhelyt, tehát a család egyben termelési egység is volt, jellemző volt az önellátás, a tagoknak általában nem volt külön jövedelmük. (Ezt a képet erősen árnyalja az a tény, hogy egyes országokban és vidékeken, például Angliában, Flandriában és Skandináviában sok szegény gyereket vagy fiatalt elküldtek módosabb emberekhez szolgának vagy tanoncnak.)[14] A kapitalizmus az ipari forradalom idején a legnagyobb rombolást a szegény családokban végezte. Sok kézműves és paraszt tönkrement, ritkábbá vált a műhely, a föld vagy a hivatás tovább örökítése, és már szó sem volt önellátásról. A férj mellett a feleség, sőt gyakran a gyerekek is kénytelenek voltak bérmunkásként dolgozni, együtt vagy külön, és így már külön jövedelmük volt. A korábbi gazdasági egység megszűnt, a családfői tekintély csökkent. A dolgozó anyáknak nem volt idejük és erejük a gyereknevelésre és a háztartási munkára, sokan nem is tudtak főzni.[15] A jobb módú, egykeresős polgárcsaládokban ilyen centrifugális erők nem működtek.

A modern polgári család már többet akart, mint a tradicionális, amely csak önmagát kívánta reprodukálni (biológiailag fennmaradni) és átörökíteni a földet,

[12] Anderson 1996, 33–34.

[13] Segalen, Martine: *The Industrial Revolution: from Proletariat to Bourgeoisie*. In Burguière, André & Klapisch-Zuber, Christiane & Segalen, Martine & Zonabend, Francoise: *A History of the Family II. The Impact of Modernity*. Polity Press, 1996, Cambridge, 399.

[14] Bourgière André & Lebrun, Francois: *Europe and the First Modernity*. In Burguière, André & Klapisch-Zuber, Christiane & Segalen, Martine & Zonabend, Francoise: *A History of the Family II. The Impact of Modernity*. Polity Press, 1996, Cambridge, 25., 40., 44.

[15] Segalen 1996, 389–390.

a műhelyt, a boltot vagy a hivatást. A polgárok arra törekedtek, hogy a gyerekek többre vigyék, mint ők, ezért különös gondot fordítottak a nevelésükre és a taníttatásukra. Az ő jövőjük lett a legfontosabb célkitűzés, ezáltal a család a gyerekek szocializációjának elsődleges intézményévé vált, és ezzel a társadalmi mobilitás egyik forrásává. Kezdték tisztelni és figyelembe venni a gyerekek egyéniségét és autonómiáját. A gyerekszám csökkent, egyes kutatók szerint azért, hogy a család minden energiáját a kevés utódra fordíthassa a sikeres társadalmi emelkedés érdekében, mások szerint, mert az életszínvonal emelkedésével növekedett az anyagi biztonság is, és már nem volt létszükséglet, hogy a sok gyerek a munkájával hozzájáruljon a családi gazdasághoz, illetve hogy felnőtt korukban támogassák az öreg szülőket.[16] Valószínűleg mindkét magyarázat helytálló, a polgárcsaládokban fontos volt a társadalmi emelkedés és kevés volt a gyerek, az ipari munkásoknál a társadalmi mobilitásra való törekvés kevéssé volt jellemző, és maradt a nagy gyerekszám.[17]

A modern családban a *pozitív érzelmek* (szerelem, szeretet) kiemelt fontosságot nyertek, és ez társadalmi szempontból nagyobb jelentőségű, mint ahogy az első pillanatban tűnik, ezért a kérdést érdemes részletesebben kifejteni.

A *szeretet* az ember legbenső és állandó igénye, a legfőbb közösségi színtere a család: az ad közösségi keretet a gyermek-szülő és a férfi-nő közötti szeretetnek/szerelemnek. E nélkül a fontos kötőanyag nélkül a család nem maradhatott volna fenn az évezredek során. A családon belüli szeretet nyilvánvalóan nem a 19. század „találmánya", mindig létezett, ahogy azt számtalan ókori, középkori és újkori monda, történet és művészeti alkotás bizonyítja. (Lásd például Orpheusz és Eurüdiké szerelmét a görög mondavilágból, a tékozló fiú példázatát a Bibliából [Lukács 15:11-32], Aucassin és Nicolette történetét a középkorból vagy Lear király drámáját Shakespeare-től.) Konkrét történeti források gyakran csak közvetett módon utalnak a családon belüli szeretetre, például amikor a 14–15. és 17. században pedagógusok és moralisták visszatérően panaszolják, hogy a szülők elkényeztetik a gyerekeiket.[18] De az az évezredes gyakorlat, hogy a szülők mindent elkövetnek, hogy a gyermekük/gyermekeik örököljék a hatalmukat, a vagyonukat és a státuszukat, sem magyarázható elsősorban racionális érvekkel. A szerelem és a szeretet emberi „állandónak" tekinthető, de az már erősen különbözött, hogy a társadalmi viszonyok egyrészt mennyire engedték kifejezni a szeretetet és általában az érzelmeket, illetve hogy maguk az emberek mennyire tartották azokat fontosnak. A tradicionális családokban, ahol általános volt az elrendezett házasság, ahol minden munkáskézre (a gyerekére is) szükség volt, a körülmények kedvezőtlenek voltak az érzelmek megéléséhez és kifejezéséhez. Viszont Franciaor-

[16] Kagitcibasi, Cigdem: *A család és a család változása.* In Nguyen Luu Lan Anh & Fülöp Márta (szerk.): *Kultúra és Pszichológia.* 2006, Osiris, 322. és Ariès Philippe: *Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West.* In *Population and Development Review*, vol. 6, No. 4 (1980), 647. [Aries II.]

[17] Ariès II., 647,

[18] Bresc, Henri: *Town and Country (13-14th century).* In Burguière, André & Klapisch-Zuber, Christiane & Segalen, Martine & Zonabend, Francoise: *A History of the Family I. Distant Worlds, Ancient Worlds.* Polity Press, 1996, Cambridge, 459. és Ariès I., 176.

ságban, a forradalom után, amikor a Bourbon-restauráció jogilag újra lehetővé tette az elsőszülöttségi jog érvényesítését, a társadalom túlnyomó része már nem élt vele, mert nem akarták kisemmizni a többi gyereket.[19] Nem volt véletlen az sem, hogy a modernizálódó 18. századi Angliában a forrásokban hirtelen megszaporodnak az olyan utalások, hogy a házasságban fontos, hogy „összekössék a szíveket", vagy hogy „szeretetben forrjanak össze".[20] Amerikában is hasonló változások történtek: 1770 előtt a válóperes iratokban indokként egyszer sem említik az érzelem hiányát, utána viszont egyre gyakrabban, a 19. században pedig már természetesnek tekintik, hogy a jó házasság alapvető feltétele a szerelem.[21] Kérdés lehet, hogy az ekkor szárba szökkenő romantikus irodalom mennyire befolyásolta a pozitív érzelmek kifejezésének igényét. Valószínűleg ugyanannak a társadalmi folyamatnak különböző megnyilvánulásairól van szó, a romantikus regények mintegy „legalizálták" az érzéseket, ugyanakkor bennük az érzelmek kifejezésének társadalmi igénye fogalmazódott meg.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a modern családról elmondottak tendenciaként értendők, és főként polgári miliőben érvényesültek, igaz, egyre terjedtek, ahogy a jómód és a polgárosodás más társadalmi csoportokat is elért. Senki sem állíthatja, hogy minden polgári frigy szerelemben köttetett – a vagyoni és státusszempontok minden korban jelen voltak –, és az sem igaz, hogy minden családban a szeretet uralkodott. Sok függött a helyi körülményektől. A textilipar, amely főként női munkásokat alkalmazott, sokkal jobban szétzilálta a családi kapcsolatokat, felborította a hagyományos szerepeket, mint a férfi munkaerőre épülő iparágak. A kézműveseknél sokkal szívósabban tovább élt a kiterjesztett nagycsalád, és mindenki otthon dolgozott (a gyerekek is). Az ilyen családoknál jellemzően későn házasodtak a fiatalok, hogy minél tovább dolgozhassanak otthon. A képzetlen munkások általában egyedülállók és földrajzilag mobilak voltak, ellentétben a szakmunkásokkal. A sanyarú lakáskörülmények gyakran több generáció együttélését kényszerítették ki, a nagyszülők vigyáztak a gyerekekre.[22] Az érzelmek terén sem volt egyenes vonalú a változás, a viktoriánus erkölcs például némi visszarendeződést jelentett, mert a visszafogottságot és az érzelmek elfojtását preferálta.

A modern (polgári) család beleillett az európai/nyugati modernizációs folyamatba: fölértékelte az egyént, segítette az emancipációt és a társadalmi mobilitást, tanultabbá, fölkészültté tette az új generációt a társadalmi versenyben. A tradicionális családban az egyén alá volt rendelve a közösség (a család) célkitűzésének: ezt szolgálta az elrendezett házasság, a státusz, a vagyon, a foglalkozás öröklése és folytatása, a közös munka. Az új családban már fontos lett az egyén boldogsága (szerelem, szeretet), boldogulása (szabad párválasztás, a gyerekek jövőjének építése), döntése (hivatásválasztás). Ez egyfajta *individualizálódás*, ami a családon belül segítette az egyén kibontakozását, de nem feszegette annak kereteit, nem

[19] Ariès I., 305.

[20] Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914.* Oxford University Press, 1996, 37.

[21] Degler, Carl N.: *Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?* Európa Könyviadó, 1993, 424.

[22] Segalen 1996, 380–388.

vonta kétségbe a belső hierarchiáját, és a szeretet, szerelem miatt nem hiányzott a kapcsolatból a másik iránti tisztelet és áldozathozatal sem. Nem volt ellenséges a társadalommal (a Gesellschaft-tal) szemben sem, ismeretes, hogy a polgári család híres volt az illemről, a normáiról, a fegyelméről és a rendről, amit persze a kritikusai álszentségnek, korlátoltságnak, begyepesedettségnek tartottak.

A polgári család elleni kritika egybeesett a polgárság mint osztály elleni támadással, ami nem véletlen, mert a modern család volt a polgárság értékeinek legfontosabb hordozója. A támadás két oldalról indult meg, egyrészt a munkásmozgalmárok, majd később a szocialista/szociáldemokrata politikusok és forradalmárok részéről, akik a polgári jelent tartották meghaladottnak és új, fényes jövőt ígértek. Ők kezdetben nem sokat foglalkoztak a családdal, sokkal inkább az osztályharcra koncentráltak, a polgári család felbomlasztása majd a bolsevik hatalomátvétel után válik valósággá Szovjet-Oroszországban, illetve a Szovjetunióban. A másik, egy eszmei támadás a polgárság ellen belülről jött, a végtelenül individualista avantgárd művészvilágból, ahol kitartóan ostorozták a „nyárspolgárt" (értsd: a polgárságot) a kulturális jegyeivel (szokások, életmód, ízlés) és értékeivel (takarékosság, tervezés, rend stb.) együtt, ami lassan kikezdte az önbizalmát és az identitását. Az avantgárd művészek között a múlttal való szakítás a 19-20. század fordulóján már attitűddé vált, mindent, ami addig érvényes volt, avíttnak tekintettek, felrúgtak minden szabályt a szabadságra való hivatkozással.

A polgári család még sokáig stabil volt és ellenállt az individualista támadásoknak, a művészvilágnak sokáig nem volt jelentős befolyása a társadalomra, tagjai eleinte csak bohémnek számítottak, enklávékban élték a társadalmi életüket, de a 20. század közepétől kezdődően a nézeteik gyorsan terjedtek, majd mintaként szolgáltak. A kapitalizmusnak is hatalmas eróziós ereje volt, gyorsan felbomlasztotta a tradicionális közösségeket, és láthattuk, hogy milyen védtelen volt vele szemben a munkáscsalád, egészen addig, amíg el nem kezdett polgárosodni. A polgári család a kohéziós és ellenálló erejét főként az előbb ismertetett érzelmi faktornak köszönhette. A szerelem-házasság kölcsönös feltétele összekötötte a szexualitást, a családot és a hűséget – ez utóbbi bármely közösség egyik legfontosabb kötőereje –, így belülről eredő stabilitást biztosított a családnak.

A *totalitárius* államokban, azaz a sztálini Szovjetunióban és a hitleri Németországban viszont súlyosan károsodott a család. A sztálini terror főként a politikai meggyőződéssel nem rendelkező ártatlan embereket sújtotta. Az általános félelemmel sikerült teljesen szétverni az emberi kapcsolatokat: a letartóztatottak barátai, rokonai azonnal gyanúsítottakká váltak, és a gyanút följelentéssel vagy tanúvallomással lehetett csökkenteni. Senkivel nem volt tanácsos barátkozni, családok estek szét, így jött létre a teljesen atomizált társadalom. A marxizmus, a párt irányvonalát állandóan változtatták, átértelmezték, nem lehetett eligazodni, tudni, hogy hogyan kell viselkedni. Ez koncentrált engedelmességre kényszerítette az embereket, és kizárta, hogy bárki is megértse, hogy ki mit, miért tesz.[23] Az elkülönülő személy, vagy akár a visszahúzódó család gyanússá vált, és a kontrollt

[23] Arendt, 392–395.

megkönnyítette, hogy a városokban általánossá vált a társbérlet. Németországban a nácik a sokat magasztalt német családot is átértékelték, és a fő funkciója az lett, hogy a lehető legtöbb „fajtiszta" gyereket „termeljen", és hogy a Birodalomnak lojális állampolgárokat neveljen. Csapásokat mértek a családra a zsidótörvényekkel, a leányanyák magasztalásával, az iskolai agymosással is. Az általánossá vált félelem a terrortól, a feljelentéstől, itt is tönkretette az emberi kapcsolatokat.

Európa és a nyugati világ boldogabbik felén a politikai-ideológiai támadások, a gazdasági fejlődés és az életmódbeli változások ellenére a polgári család nemigen változott az 1960-as évekig, még akkor is stabil volt, amikor a „szülője", a polgárság már átalakult egy jóval gyengébb identitású középosztállyá. Több kutató[24] szerint a polgári család zenitje az 1950-es évekre tehető, amikor általánossá vált a szerelmi házasság, erősen lecsökkent a házasulatlanok száma, és magas volt a termékenység, bár ebben a II. világháború érzelmi és demográfiai traumája is közrejátszott.

(Folytatjuk)

[24] Diederiks, Herman A. et al.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet: a rurális társadalomtól a gondoskodó államig.* Osiris, 1995, Budapest, 170., Prost, Antoine: *Public and Private Spheres in France.* (In Prost, Antoine & Vincent, Gérard (eds.): *A History of Private Life, V. Riddles of Identity in Modern Times.* Harvard University Press, 1991 [Prost II.], 70., Tyler May, Elanie: *Myths and Realities of the American Family.* In Prost, Antoine & Vincent, Gérard (eds.): *A History of Private Life, V. Riddles of Identity in Modern Times.* Harvard University Press, 1991, 573.

NAGY MÁRTON

AZ UKRÁN NYELVPOLITIKA DILEMMÁI

A 2017-ben elfogadott új ukrán oktatási törvény óta a magyar–ukrán kapcsolatok példátlanul megromlottak: a rendszerváltás óta eltelt időszakban Magyarországnak nem volt ennyire feszült viszonya egyetlen szomszédos, jelentős magyar kisebbséggel rendelkező állammal sem. Magyarországon nagyon kevesen vannak tisztában az ukrán nyelvpolitika valódi okaival. A külpolitikailag tájékozottabbak nagy része is csak annyit tud, hogy az új oktatási törvény az orosz kisebbség ellen irányul, és nem a kárpátaljai magyarság a célpontja; azonban az ukrajnai kisebbségi és nyelvi helyzet ennél jóval bonyolultabb.

Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna többnemzetiségű ország volt, amelyben a legnagyobb nemzetiséget a lakosság 17 százalékát kitevő orosz kisebbség alkotta. Ez nem kirívóan magas szám, de nem is emiatt problémás az orosz nyelv kérdése, gyakorlatilag a független Ukrajna első pillanatától kezdve. A cári és szovjet birodalom oroszosító törekvései sokkal nagyobb hatást értek el Ukrajnában, mint az oroszokkal nem rokon balti és kaukázusi népek esetében, köszönhetően az ukrán és az orosz nyelv közelségének, amely lehetővé tette, hogy az egyszerű ukrán emberek is viszonylag könnyen elsajátítsák az orosz nyelvet. Emiatt Ukrajnában sokkal nagyobb az ukrán nemzetiségűek aránya, mint azoké, akik az ukránt vallják az anyanyelvüknek, illetve jóval nagyobb az oroszt anyanyelvként beszélők száma és aránya, mint az orosz nemzetiségűeké. Ukrajna 2001-ben végzett első, és mindmáig egyetlen népszámlálásának adatai szerint a 37,5 millió ukrán nemzetiségű állampolgár közül 5,6 milliónak orosz az anyanyelve. A helyzetet azonban tovább bonyolítja, hogy az évszázadokon keresztül fennálló szoros ukrán–orosz társadalmi és nyelvi kapcsolatoknak köszönhetően kialakult egy ukrán–orosz keveréknyelv; a szurzsik, amelyet szintén rengetegen használnak. Az ukrán nyelvészek elemzése szerint a szurzsik alapját az ukrán nyelv grammatikai rendszere alkotja, ám számos orosz szó, kifejezés, nyelvtani szerkezet, gyakran oroszos kiejtés, hangsúly jellemzi. A szurzsik presztízse alacsony, használóival rendszerint alacsony iskolázottságot, műveletlenséget és bizonytalan identitást társítanak.

Adott tehát a kérdés: milyen Ukrajna nyelvi helyzete valójában? A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2003-ban egy országos kutatás keretében feltárta, hogy Ukrajna különböző régióiban más-más nyelv dominál a mindennapokban. Nyugat-Ukrajnában és az ország középső részén egyértelműen az ukrán a leggyakrabban használt nyelv. Északkeleten kissé az orosz felé billen a mérleg nyelve, és sokan használják a szurzsikot. Kelet-és Dél-Ukrajnában az ukrán nyelv használati aránya nagyon alacsony, az orosz messze a leggyakrabban használatos nyelv.

A térkép jól mutatja, milyen széles körű az orosz nyelv használata az ukrán társadalomban. A valós helyzetet azonban még ez sem képes kifejezni kellőképpen, ehhez a mindennapi életből vett példák szükségesek.

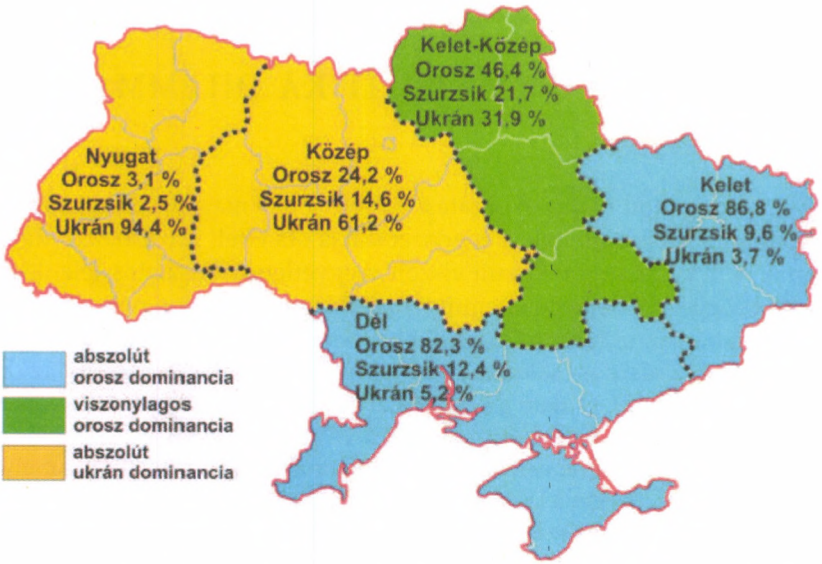

A leggyakrabban használt nyelvek Ukrajnában a Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2003-as kutatása szerint (KMIC felmérése)

A külföld előtt az országot ismertté tevő világhírű sportolók (például az ökölvívó Klicsko-testvérek, az olimpiai aranyérmeket halmozó Jana Klocskova úszónő vagy éppen az aranylabdás Andrij Sevcsenko) gyakorlatilag csak oroszul nyilatkoznak, akár külföldön, akár a hazájukban teszik ezt. Az is megszokott, hogy a televízió- és rádióműsorok nagy része egyszerre ukrán és orosz nyelvű; teljességgel bevett dolog például, hogy a közszolgálati televízió híradójában az ukránul megkérdezett interjúalany oroszul válaszol, vagy fordítva: az orosz kérdésre ukránul érkezik felelet.[1] A politikai vitaműsorokba meghívott közéleti szereplők egy része az ukránt, másik része az oroszt használja, és vannak, akik hol az egyik, hol a másik nyelven szólalnak meg. A sportközvetítések két riportere közül az egyik rendszerint ukránul, a másik pedig oroszul kommentálja az eseményeket. Ami a rádióban elhangzó zeneszámokat illeti: itt az orosz nyelvű dalok egyértelműen fölényben vannak az ukrán nyelvű dalokkal szemben. A nyomtatott sajtóban és a könyvek esetében is hasonló a helyzet: 2015-ben készült felmérések szerint a megjelenés példányszáma alapján mindössze 10 százalék körüli az ukrán nyelvű sajtótermékek aránya és a forgalomban lévő könyvek között is messze az orosz nyelvű kötetek vannak többségben. Az ukrán nyelv a digitális térben is csak korlátozottan van jelen. Az Ukrajnában legnépszerűbb internetes keresőprogram keresései között a nyugat-ukrajnai megyékben a legmagasabb az ukrán nyelven indított keresések aránya, de itt is csupán minden harmadik nyelve ukrán. A W3Techs: Web Technology Survays adatai szerint 2013 márciusában az Ukrajnát jelölő *ua* regisztrációjú honlapok 78,9 százalékán volt jelen orosz, 10,6 százalékán angol és

[1] Csernicskó István: *Az ukrán-orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság*. In *Kisebbségkutatás*, 2006/4. 765.

csupán 10,4 százalékán ukrán nyelvű tartalom (is). A leglátogatottabb ukrajnai honlapok abszolút többsége orosz nyelvű, az ukrán nyelvű weboldalak arányát még a kétnyelvűek is megelőzik. Az ukrajnai illetőségű Facebook-felhasználók között is magasabb a bejegyzéseiket oroszul vezetők aránya, mint azoké, akik ukrán nyelven vannak jelen a legnagyobb közösségi hálón. Az ukrajnai nyelvi helyzet talán legironikusabb példája, hogy az egyik önkéntes zászlóalj, a Dnipro-1 alakulat katonái számára ukrán nyelvtanfolyamokat szerveztek. „Ismerni annak az országnak a nyelvét, amelyet védelmezel – elengedhetetlen feltétele a győzelemnek bármelyik fronton: politikai, kulturális vagy a katonai téren" – mondta az egység parancsnokhelyettese. A tiszt azt is hozzátette: a cél az, hogy az egység harcosai néhány hónap múlva „szabadon, szurzsik nélkül" beszéljenek ukránul.[2]

A végtelenségig lehetne sorolni a hasonló példákat, de a lényeg így is nyilvánvaló: az orosz több, mint csak egy kisebbség nyelve, hiszen az ukránok elsöprő többsége érti és kisebb-nagyobb (inkább nagyobb) mértékben használja is a mindennapi élete során. Sőt, amint az a fenti példák révén is jól látszik, az orosz nyelv pozíciói még jobbak is, mint az ukráné, hiába ez az állam hivatalos nyelve, és a lakosság többségének anyanyelve. Az ukrán nemzeti-értelmiségi elit nagy félelme, hogy ha az orosz második államnyelvvé válik, akkor – mivel ukrán nyelvtudásra már nem is lesz szükség – a fentebb részletezett jelenségek még nagyobb méreteket öltenek, az élet még több területére terjednek majd ki. Ezáltal az ukrán nyelv teljesen kiszorul a közéletből, a mindennapi életből, és szép lassan eltűnik az élő nyelvek sorából; ez pedig az ukrán államiság és az ukrán nemzet végleges megszűnését jelentené. Elrettentő példaként lebeg előttük a szomszédos Fehéroroszország, ahol Lukasenko diktatúrájában az orosz államnyelv bevezetésének is köszönhetően a fehérorosz nyelvet már csak a lakosság töredéke használja.[3] A fehérorosz gyakorlatilag kisebbségi nyelv lett saját hazájában, és a helyzet súlyosságát jól jelzi, hogy 2000-ben az anyanyelvük ügye iránt elkötelezett fehérorosz nyelvészek, írók, pedagógusok *Elnémulás* címen adtak ki egy kötetet a szomszédos Litvánia fővárosában, Vilniusban, amelyben megkísérlik egyrészt megvizsgálni a fehérorosz nyelv jelenkori elsorvadásának, illetve tudatos elsorvasztásának az okait, másrészt keresik a nyelv megmentésének lehetséges útjait.[4]

Az ukrán nemzeti értelmiség orosz nyelvhez való viszonyának megismerésére kitűnő forrásként szolgál számunkra Mikola Rjabcsuk *Két Ukrajna* című könyve. Mikola Rjabcsuk nyugat-ukrajnai író, eszmetörténész, aki kulcsszerepet játszott a posztkolonializmus ukrajnai, valamint közép- és kelet-európai honosításában. A kijevi Petro Mohila Akadémia Közép-európai Központjában, illetve lengyel, amerikai és kanadai egyetemeken is tanít. Nemzetközileg elismert szakemberről van tehát szó, aki azonban nem próbál meg úgy tenni, mint aki hűvös távolságtartással viszonyul vizsgálata tárgyához. Rjabcsuk úgy véli, hogy a kommunisták

[2] Csernicskó István: *A kétnyelvű Ukrajna*. In *Nyelvhasználat, kétnyelvűség*. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont Kutatásaiból II. (Szerk.: Híres-László Kornélia) 2016, Ungvár, 25–31., 33.

[3] Lagzi Gábor: *A szovjet rendszer öröksége: nemzet- és államépítési nehézségek Belaruszban az 1990-es években*. In *Pro Minoritate*, 2001/Nyár. 187.

[4] Zoltán András: *Egy többségi nyelv kisebbségen: a fehérorosz nyelv elnémulása*. In *Kisebbségkutatás*, 2004/1. 67.

a kolhozosítással lényegében belső gyarmattá tették a falut, gazdaságilag könyörtelenül kizsákmányolták, elindítva ezzel a városokba való megélhetési elvándorlást. Ukrajnában – írta – „[…] e gettósítás messzemenő következményeképpen elmélyült a civilizációs szakadék a túlnyomórészt orosz ajkú városok és az ukrán nyelvű falvak között; az ukrán világot tudat alatt, de gyakran tudatosan is falusi – szegény, képzetlen és a kultúrától megfosztott – világnak tartották; e táptalajon az (orosz ajkú) városlakók körében mély megvetés alakult ki a visszamaradottabb, kevésbé fejlett és nem teljes értékű (ukrán ajkú) falun élő honfitársaik iránt, valamint – a szinekdoché elvén – ezt a viszonyt képezték le mindenre, ami ukrán; végül pedig a falvak lakói is átvették ezt a viszonyrendszert, így óriási kisebbségi komplexus alakult ki bennük."[5] Az ukránokat az egykori gyarmati Afrika színes bőrű lakosaihoz hasonlítja, akiknek már a bőrszínük is nagymértékben meghatározta sorsukat: „Az ukránoknak ezt a bőrszínt a »fekete« nyelvük – szegényes, lenézett, visszamaradott, »kolhoznyelvük« – jelentette. Nem volt nehéz dolog – legalábbis a második generációban – megváltoztatni, ami a gyakorlatban azzal járt, hogy az urbanizáció egyenlő lett az oroszosítással, és az ukrán nemzetiségűek csaknem fele az orosz nyelvet használta a hétköznapi életben. Ez az átváltozási folyamat, amelyben a tegnap még kolhozokban robotoló rabszolgák valamivel szabadabb, tehetősebb, de mindenekelőtt magasabb státuszú (orosz nyelvű) városlakókká váltak, rendkívül érdekes témául szolgálhat a posztkolonialista kutatások területén. Beletartozik mindaz, hogy megtagadják anyanyelvüket, és a hozzá (különböző kulturális kódokkal) kötődő identitásukat; nap mint nap megtapasztalják a társadalmilag és kulturálisan magasabban álló városlakók (valós vagy képzelt) megvetését; rendszeresen szégyenkeznek falusi, alacsony képzettségű és »kevéssé kulturált« rokonaik miatt; részükké válik az a mély és pszichikailag rendkívül traumatikus érzés, hogy a »fehérek« civilizációs felsőbbséget élveznek a vidéki »feketékkel« szemben – vagyis az orosz nyelvű világ az ukrán nyelvűvel szemben."[6] Rjabcsuk szerint a lényeges különbség Oroszország és Ukrajna között az volt, hogy bár az előbbinek is megvolt a maga falusi »harmadik világa«, de volt »első világa« is; hiszen az orosz nagyvárosokban minden ideológiai korlátozás ellenére tudott fejlődni a nemzeti nyelv és kultúra – ami egyáltalán nem volt elmondható az ukrán nagyvárosok; Kijev, Odessza és Harkov esetében.

Rjabcsuk kitér a független Ukrajna nyelvi problémáira is: szerinte „a probléma abból fakad, hogy súlyos előítéleteket táplál az ukrán nyelv, kultúra és egyes szélsőséges esetekben az államiság iránt egy befolyásos kisebbség. Ők, mint az inkább területi, mint nemzeti értelemben vett szovjet elit első számú leszármazottai, meglehetős adminisztratív forrásokat örököltek, és jelentős vagyont halmoztak fel. (Jellemző, hogy az ukrán oligarchák közt egy sincs, aki a magánéletben ukránul beszélne.) A városközpontokat, a gazdasági kulcságazatokat, a fontosabb médiákat és javarészt a politikai arénát is oroszok vagy orosz anyanyelvűek uralják."[7] A független Ukrajnában fennmaradtak azok a birodalmi előítéletek, misze-

[5] Rjabcsuk: *Két Ukrajna*. Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2015, Budapest, 2015, 97.
[6] Rjabcsuk 2015, 98.
[7] Rjabcsuk 2015, 136–137.

rint bármely „anyanyelvi" kulturális termék alacsonyabb rendű annál, mint ami a birodalmi centrumból érkezik. Ráadásul e birodalmi előítéletek képviselői nem is rejtik véka alá nézeteiket, sőt, bizonyos esetekben meglehetős szélsőséges megnyilvánulásokra ragadtatják magukat. Rjabcsuk idézi a Janukovics-féle Régiók Pártja egyik donyecki képviselőjét: „Ukrajnában egy államnyelv lesz – az orosz [...]. Az orosz nyelv maga a tudomány, a kultúra, a történelem [...]. Miért dobnak sutba ma egy világnyelvet, az ENSZ nyelvét egy olyan nyelv kedvéért, amely a mai napig kimódolt, alapvetően e nyelven nincs tudomány, ezt értelmetlennek tartom [...]. Mindenki egyetért velem, akárkinek elmondom ezt Doneckben."[8] Rjabcsuk megjegyzi, hogy ennek a 2007-ből származó idézetnek a tartalmával rengetegen értenek egyet Donyeckben, Harkivban, a Krímben és Odesszában, valamint a Régiók Pártjának vezetősége sem sietett elhatárolódni funkcionáriusának túlságosan őszinte megnyilvánulásától.[9]

Mikola Rjabcsuk megállapításai rengeteg igazságot tartalmaznak, mégis hiba lenne teljes mértékben elfogadni az általa sugallt világképet, hiszen az csak az érem egyik oldala. Az érem másik oldalát az oroszajkú lakosság ukránosítástól való félelme jelenti, akik attól tartanak, hogy az ukrán nyelv védelmét felkaroló politikai erők többet akarnak annál, mint hogy az ukrán nyelv jelenlegi pozícióit megőrizzék, és az ukrán nyelvet megmentsék attól, hogy a fehérorosz nyelv sorsára jusson. Az orosz nyelvű délen és keleten úgy gondolják, hogy az ukránosító politika létében veszélyezteti az orosz nyelvet és az oroszok nemzeti azonosságtudatát Ukrajnában.[10] Az orosz kultúra és Oroszország elutasítását már-már igeként hirdető radikális ukrán nacionalisták megnyilvánulásai, akik szerint az orosz „konyhanyelv", amely nem méltó arra, hogy a hivatalos és szakmai életben is használják, szintén csak fokozzák e régiók lakóinak félelmét.[11]

Mind az ukrán, mind az orosz nyelv védelmezői a rendszerváltás kezdete óta hangoztatják sérelmeiket és félelmeiket, s így Ukrajna a függetlenség kikiáltásakor abban az ellentmondásos helyzetben volt, hogy mind az államalkotó nemzet, mind a legnagyobb nyelvi-etnikai kisebbség körében erős volt a nemzeti identitás elvesztése, illetve a nyelvi asszimiláció miatti nyugtalanság.[12] Ezzel alaposan feladták a leckét a hatalmát átmentő, egykori kommunista elit számára. A többségében oroszajkú régi-új elitnek érdekében állt az ország független állami identitását erősíteni, hiszen anyagilag hihetetlenül jól jártak az önálló Ukrajna létrejöttével, ezért minimalizálni akarták annak a veszélyét, hogy Ukrajna valamikor a közeljövőben újra Oroszország részévé váljon. Ehhez kapóra jött az ukrán nyelv támogatása; mindezt azonban úgy kellett csinálniuk, hogy egyrészt az ukrán nemzeti büszkeség ne erősödhessen meg túlzottan, és ne fordulhasson ellenük, másrészt vigyázniuk kellett arra is, hogy az ukrán- és oroszajkú lakosság között ne éleződjön ki annyira a viszony, hogy mindez az ország szétszakadását eredményezze.

[8] Rjabcsuk 2015, 181.
[9] Rjabcsuk 2015, 97–101, 138, 180–181.
[10] Csernicskó 2013, 239.
[11] Sakwa 2016, 42, 49.
[12] Csernicskó 2013, 239.

Erre azt a megoldást találták ki, hogy az elsősorban az ukrán anyanyelvű szavazókra támaszkodó egyik, illetve a főként orosz ajkú választókra számító másik politikai tábor véget nem érő küzdelmet folytat egymással a választási kampányok idején, de egyébként kényesen ügyeltek arra, hogy politikai manővereik révén fenntartsák a nyelvi téren kialakult *status quó*-t, s így elkerüljék az etnikai és nyelvi konfliktusokat. Már a függetlenné válás előtt, még 1989-ben elfogadott nyelvtörvény is kompromisszum volt az ukránosítás és az akkori nyelvi helyzet konzerválása között: a jogszabály egyrészt kodifikálta az ukrán államnyelvi státusát, másrészt megőrizte az orosz nyelv privilegizált helyzetét a közélet számos területén. Az óvatosan egyensúlyozó nyelvpolitika taktikáját követte a független Ukrajna első elnöke, a kommunista időkből hatalmát sikeresen átmentő Leonyid Kravcsuk. Hivatali ideje (1991–1994) alatt nem erőltette az ukránosítást, ám számos pozíciót engedett át a nemzeti elkötelezettségű elitnek, amely jelentős eredményeket ért el az államigazgatás és az oktatás ukrán nyelvűségének kialakítása terén; semmit sem tett viszont a sajtó és a kulturális élet orosz dominanciája ellen. Az egyensúlyozó politikának volt mestere a két cikluson át (1994–2004) az elnöki székben ülő Leonyid Kucsma is, aki képes volt az érdekei megkívánta mértékben hol az ukrán, hol az orosz nyelvűek védelmezőjeként feltűnni. Az elnökválasztási kampányban a nemzeti retorikával megjelenő Kravcsukkal szemben Kucsma az Oroszországgal való kapcsolatok elmélyítésének, az orosz nyelv hivatalossá tételének ígéretével nyerte el a szavazók többségének bizalmát 1994-ben. Ám nem sokkal ezután, ugyanez a politikus az 1999-es elnökválasztási kampányban – amikor az oroszbarát kommunista Petro Szimonenkóval került szembe – kijelentette: Ukrajnának csak egyetlen államnyelve lehet, ez pedig az ukrán. Hintapolitikájának szintén jó példája az 1996-ban elfogadott Alkotmány, melynek 10. cikkelye kimondja: „Ukrajna államnyelve az ukrán"– ám a következő bekezdés szerint – „Ukrajnában szavatolt az orosz és a többi nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődése, használata és védelme"[13].

A nyelvpolitikai egyensúly a 2004-es narancsos forradalom után hatalomra került Viktor Juscsenko elnöksége alatt borult fel. Juscsenko választási kampányában még történelmi kompromisszumról beszélt, hatalomra kerülése után viszont már az ukrán nyelv és nemzeti identitás harcosaként lépett fel. Azt az ideálisnak vélt állapotot kívánta visszaállítani, amikor az orosz csak egyike a számos kisebbségi nyelvnek, az ukrán ellenben államnyelvként az összes formális funkcióban egyeduralkodó. Az államelnökök sorában azonban éppen az ukránosítást nyíltan képviselő Juscsenko bizonyult a legkevésbé eredményesnek az ukránosításban. A kudarc bizonyítéka egyebek mellett, hogy épp ebben az időszakban tudott megerősödni a kétnyelvűséget zászlajára tűző Régiók Pártja. A 2010-es elnökválasztás el is söpörte a narancsos elitet, és az a Viktor Janukovics nyerte meg a választást, aki a kampányban azt ígérte, hogy rendezi az orosz nyelv státusát. A Régiók Pártja – választási ígéretének megfelelően – a nyelvpolitikát a valós nyelvi helyzetre kívánta alapozni: kodifikálni akarta az ország *de facto* kétnyelvűségét az orosz

[13] Csernicskó István: *A (nyelvi) béke esélyei Ukrajnában* In *Magyar Tudomány* 2015/10. http://www.matud.iif.hu/2015/10/13.htm#1. (hozzáférés: 2018. 04. 14.)

második államnyelvi státusába emelésével. Érvelésük fontos eleme volt, hogy az erőszakos ukránosítás veszélyezteti az orosz ajkú lakosság nyelvi és nemzetiségi jogait, háttérbe szorítja az orosz nyelvet, kultúrát, az orosz ajkú polgárokat. Az e táborba tartozók azonban az orosz nyelv szabad használatának jogát nemcsak a déli és keleti régiókban követelték, hanem az egész országra szerették volna kiterjeszteni az orosz (második) államnyelvi hatókörét. Vagyis azokra a területekre is, ahol az orosz ajkú lakosság aránya elenyésző. Végül kompromisszum született: a 2012-ben elfogadott nyelvtörvény feljogosította a régiókat egy második hivatalos nyelv bevezetésére, amennyiben az azt beszélő kisebbség aránya elérte a tíz százalékot, ugyanakkor ez csak a régiókra vonatkozott, országos szinten továbbra is egy államnyelv és hivatalos nyelv maradt: az ukrán. Ez nem vigasztalta az ukrán nemzeti érzelmű erőket, akik oroszosításként élték meg az új törvényt. Ahogy Mikola Rjabcsuk is fogalmazott: „[…] botrányos nyelvtörvényt fogadtak el, amely gyakorlatilag kimondta, hogy az ország nagy részén fölösleges az ukrán nyelv."[14] Ennek megfelelően számtalan utcai demonstrációt tartottak a nyelvtörvény ellen, amelyet a parlament is csak többedik nekifutásra, politikai háttéralkuk közepette, botrányos körülmények között szavazott meg.[15] Ilyen előzmények után érthető, miért az volt a forradalmi kormány első lépése, hogy e nyelvtörvényt eltörölte, főleg annak tükrében, hogy hatalomra jutását nem kis részben szélsőséges ukrán nacionalista csoportoknak köszönhette. Az ingatag helyzetű és népszerűtlen politikusokból álló új kormány egyszerűen nem engedhette meg magának, hogy a felfegyverzett, friss harci tapasztalatokkal rendelkező szélsőjobboldali erőket magára haragítsa. Ezzel a lépéssel azonban felingerelte az ország oroszajkú felének jelentős részét, megnyitva ezzel az utat az előtt, hogy a forradalmak bevett stádiuma szerint az ellenforradalom és a polgárháború következzen.

Az új oktatási törvény olyan szomszédokat is felingerelt, amelyek elvileg a szövetségesei. Ráadásul a törvény nem fogja elérni a célját, hiszen az orosz nyelv és kultúra annyira elterjedt Ukrajnában, hogy oktatási- vagy nyelvtörvénnyel nem lehet felszámolni, de még visszaszorítani is alig. Ez a törvény csak a kisszámú nem orosz nyelvű nemzeti kisebbségeknek árt, azonban ezek és anyaországaik a nem hajlandóak elfogadni, hogy az ukrán-orosz nyelvi háború járulékos vesztesei legyenek.

[14] Rjabcsuk 2015, 219.
[15] Csernicskó 2015 (hozzáférés: 2018. 04. 14.)

GELLÉR KATALIN

MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ ÉS A MAGYAR SZIMBOLISTA MŰVÉSZET HALÁLKÉPE

„...csak egyetlen esemény van az életben,
ez pedig nem más, mint a halál..."
KRÚDY GYULA

A magyar szimbolizmus egyedisége és gazdagsága rendkívüli. Sokkal mélyebb és több művészt is inspiráló hatást gyakorolt az akadémizmust és az életkép-naturalizmust épp csak maguk mögött tudó magyar művészekre, mint azt korábban feltételezték, s ugyanolyan transzformációkon ment keresztül mint más, az 1890-es években megismert izmus. Bár a nyugat-európainál később jelent meg, de tartalma kibővült, és hasonlóan a később megjelent szimbolizmusokhoz, változatos helyi formái születtek.

A külföldi akadémiákon, Münchenben és Párizsban tanuló magyar festőnövendékek, bár többnyire a plein air alkotók művei vonzották őket a nagy európai művészeti centrumokba, felfigyeltek a szimbolizmus képviselőire is, elsősorban Puvis de Chavannes-ra.

A magyar művészeti életből hiányzott a szimbolizmus évszázados tradíciójából táplálkozó, kifinomult gondolati és formai eszköztára – létrejöttének alapfeltétele –, ezért nem aratott a kezdeti elutasítások után sem olyan átütő sikert, mint a nagybányai alapítás. Nem voltak hivatalos fórumai a mozgalomnak, és nem voltak még kérészéletű folyóiratai sem, de egy-egy jelentős egyéniség körül (mára elfeledett) jelentős szellemi központok, társaságok jöttek létre, amelyek meghatározták a századforduló és az 1900-as évek szellemi arculatát. Mind az irodalomban, mind a képzőművészetben jellemzői közé tartozik más, akár ellentétes gondolatokkal, stílusformákkal való együttélése is.[1] Ennek egyik fő oka a – hozzánk az 1880-as évek végétől egyszerre beáramló – plein air, szecesszió, szimbolizmus összetett, néha szinte kibogozhatatlanul összekapcsolódó inspirációja volt. Például a gödöllői művésztelep alkotóinak tevékenységében fellelhető az ezoterikus eszmények és a társadalmi elkötelezettség egyidejű jelenléte, a romantikától élő nemzeti mítoszok és az egyetemes mitológiák egymásba kapcsolása.

Nem lehet kizárni a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia közegének hatását sem, melyben számos alkotót identitásválságból fakadó kérdések foglalkoztattak. Műveiket átitatta a nyelvi és formai megjelenítések sokszínűségének

[1] Krasztev Péter: *Ismét újra kell születnünk. A szimbolista irányzat a közép- és kelet-európai irodalmakban.* Balassi, 1994, Budapest.

tudata, a szintézis lehetetlensége, amelynek következménye lett a princípiumok megkérdőjelezése. A megújulást kereső magyar művészetben a misztikus tanok, valamint életfilozófiák befogadásával egyidejűleg megjelent a fenyegetettség, az általános pusztulásérzet sejtetése is.

Temető-képek, csontváz-ábrázolások, haláltáncok

„Eltűnt a klasszikus kor szép, szelíd arcú ifja, aki lefelé fordított fáklyával suhant végig a világon, a nyugalom álomporát hintve szét, de eltűnt a középkor és a kezdődő újkor jókedvű, vigyorgó Csontembere is, aki groteszk táncot járt palotában is, kunyhóban is [...]" – írta Cholnoky Viktor.[2] Bár a derűs ifjú képében megjenített halálkép valóban eltűnt, a romantikus témákat továbbvivő szimbolizmusban a középkori haláltánc-ábrázolások újraéledtek. Rejtőzködő, maszkos csontváz-alak látható Körösfői Kriesch-Aladár, a magyar szimbolizmus egyik legismertebb művészének középkori haláltáncokat idéző grafikáján (*Halál az ember nyomában,* 1905), míg *Az ember a halál nyomában* (1905) közelebb áll a szimbolista megjelenítésekhez; a csontvázalak virágkoszorút viselő fiatal nő álarcában csábítja magához a fiatalembert.

A halál, a gyász, a temető, a csontvázfigura megjelenítéseit önmagukban is szimbolikus témaként fogta fel. Körösfői-Kriesch Aladár egyik grafikáján egy *Erdei temető* hangulatát idézi fel, 1894 körül, *Ősz* című (1894) akvarelljén csontvázalak áll a temető kapujában. Dekoratív összefogottságával emelkedik ki a *Halottak napja* (1910) című festménye, melyen a misztikus fénykezelés a látványélményt elmélkedéssé finomítja.

Rippl-Rónai is feldolgozta a temető (*Temető,* 1894) és a gyászolók témáját.[3] Hármas tagozódású *Alföldi temető* (1894) című remekén az előtér japános, rácsot alkotó fáinak, majd a hótakaró alatt megbúvó temető sírkeresztjeinek, végül a falu vízszintesen elnyúló házainak ritmikus sora, valamint a kép nyitott szerkezete az örök ismétlődést, a természet és az emberi élet körforgásába való belenyugvást sugallja. Világítóan fehér arcú nőalakjai a századforduló elmúlást sugalló verseinek színszimbolikáját idézik, melyekben visszatérő jelző a sápadt. *Két gyászruhás nő* című (1892) festményén az ablakon beáradó hideg fény, a fekete és a szürke színek, és barnás árnyalatok közvetítik a gyász hangulatát.

A kortársak szemében Kacziány Ödön a haláltáncok „modern interpretátora" volt. Festményein ismert halálallegóriákat, a „fekete romantika" borzongató témaköreit újította meg, nyomasztó monotóniával, mint például *A repülő halál* című munkáján.

[2] Cholnoky Viktor: *Melankólia. A kísértet. Válogatás Ch. V. publicisztikájából.* Magvető, 1980, Budapest, 254.

[3] Rippl-Rónairól lásd Mária Bernáth: *A Central European Model. Influence and Assimilation in the Work of József Rippl-Rónai.* In *József Rippl-Rónai's Collected Works.* Hungarian National Gallery, 1998, Budapest, 35–48. Rippl-Rónai szimbolikus jegyeiről lásd Katalin Gellér: *József Rippl-Rónai's Secessionist Image of Arcadia. The Unitiy of the Life Work. Acta Historiae Artium,* Tomus 40. 1998, 160–169.

Dekadencia és pusztulás-kép

Az akadémikus festészetben és a szalonfestők körében már számos, a szimbolisták jellegzetes témaköreit feldolgozó vagy jellegzetes formai megoldásait kölcsönző festmény született.[4] Tóth László nagyméretű triptichonján (*Szépség, pénz, szellem,* 1894) az életképek allegorikus tartalomra, a társadalom romlottságára utalnak. A nő végzetes vonzását, romlásba vivő típusát többen is megfogalmazták. Márk Lajos *Küzdelem* (1890-es évek) című festményén a nagyvilági hölgyek mintha egy vad mulatság és az abból való kiábrándulás köztes állapotában lennének.

Munkácsy Mihály, a francia akadémikus és szalonfestőkhöz hasonlóan, a plein air, az impresszionizmus és a szimbolizmus néhány elemét is beépítette művészetébe. *Virágok áldozata* (1896) című festménye, ha távolról is, de az Oféliát ábrázoló művekhez kapcsolható, és a Párizsban is igen népszerű preraffaeliták hatását tükrözi. Ofélia halála a szimbolista festészet egyik kedvelt témája volt, amely John Everett Millais *Ofélia* (1851–52) című festményének hatására vált népszerűvé. A preraffaeliták már az 1855-ös világkiállításon bemutatkoztak Párizsban. Az angol–francia kapcsolatok csúcspontján, az 1890-es években Burne-Jones szinte minden évben szerepelt a párizsi szalonban.[5] A virágokkal körülvett, félig nyitott szemmel és szájjal, fedetlen keblekkel, elomló pózban ábrázolt erotikus vonzású nőalak Zola *Mouret abbé vétke* (1875) című regényének burjánzó vegetációval körülvett, az ösztönélet rabjaként ábrázolt hősnőjét is emlékezetbe idézi.

Benczúr Gyula a szimbolizmusban újra divatossá vált témát választott a *Narcissus* (*Nárcisz,* 1881) című festményén. Narcissust szép ifjúként, barokkos gesztussal, színpadias megvilágítást alkalmazva ábrázolta. A figura finom ívű, artisztikus fejmozdulata szépségét és önszerelmét mutatja. Benczúrtól azonban alapvetően idegen volt a dekadens halálerotika. Hősét a víztükörbe való pillantás előtt ábrázolta; festményéről épp a tükörkép hiányzik, a másik világba való átlépés vonzása.

A Párizsban oly hosszú ideig élt Zichy Mihályt is megérintette a századvég romantikus halálmisztikája, valamint barátjának, a belga Félicien Ropsnak erotikus, dekadens világa. Bár az egész életművét végigkísérő démon-ábrázolások a romantika körébe tartoznak, mégis néhány szállal kapcsolódnak a század vége felé megszaporodó, a sátán, az ördög uralmát hirdető művekhez (Égide Rombaux: *A sátán lányai,* 1900; Jean Delville: *A sátán kincsei*) is. *A Démon fegyverei* (*A pusztítás géniuszának diadala,* 1878) című festménye, politikai vonatkozásain túl, az általános züllés és pusztulás érzetét tükrözi. Női démona a sátán női párja, a halál- és kéjvágy összefonódásából született századvégi nőkép előhírnöke.

[4] Bernáth Mária: *Stílustendenciák a millenáris kiállítás festészeti anyagában.* In *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok.* Szerk.: Zádor Anna. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993, Budapest, 167–168. Szabadi Judit megállapítása szerint: „a társasági festészet a szimbolizmus és a szecesszió élményvilágának határterületére érkezett." Szabadi Judit: *A társasági festészet.* Uo. 199.

[5] Lásd Jacques Lethève: *La connaissance des peintres préraphaélites anglais en France (1855–1900).* In *Gazette des Beaux-Arts,* 6e période, vol. 53, mai-juin, 1959, 315–328.

Az átesztétizált halál. Érosz és Thanatosz

A pipacs, ez az önmagában is az álomra és a halálra utaló jelkép számos műben megjelenik. Az álom istenének, Hüpnosznak attribútuma a félálom, az álmodozás, a félig tudatos állapotok ábrázolásaiban gyakran jelen van. Kövesházi Kalmár Elza *Thanatos* című kerámiareliefjének férfialakja is pipacskoszorút hord.

A szecessziós halálábrázolás általában sejtetett, fátyol mögé rejtett vagy esztétizált, de mindenképpen „fantasztikus és transzcendens"[6] – írja Babits Mihály. Az egyetlen, egész életművét tekintve a szimbolizmusba sorolható alkotó, Gulácsy Lajos művei gyakran idealizált múltat, álmokat, sejtéseket idéznek.[7] A lélek fájdalmas csendje nyert formát *Nő fejfák között* (1914) című, légies könnyedségű pasztelljén, amelyen a figura a szimbolizmus szűzies, éteri, titokzatos nőtípusának megtestesülése. A gyöngéden formált, falfehér arcú nő mögött sírkeresztek és szélfútta fák láthatók. Az olasz tájba szelíden beilleszkedő ciprusokkal övezett sírkertek (*Omnia vanita,* 1903; *Temetőkert* I-II., 1904-1905), nosztalgikus elvágyódást, rejtett szomorúságot sugallnak. *Caspar és Hermina emléke* (*Ravatal,* 1911–12) című festménye elbeszélései egyszerre édeskés és kegyetlen, gyakran halálsejtelmet tükröző hangulatát idézi. Az előtérben látható ravatal mögött Mednyánszky ábrázolta szellemekhez (*Erdei szellem; Ima a sír felett*) hasonló amorf alakzatok – többek közt egy lecsukott szemű nőalak és egy koponya – lebegnek. A sír körül rózsák nyílnak, valamint egy kék és egy piros szalagos gyertya ég. Az álomszerűség helyébe szürrealisztikus káosz, fenyegetettség lép; félelem hatja át a háború kitörésekor készült rajzait.

Szerelem és halál összefonódásának témáját, Dante és Beatrice szerelmét gyakran a preraffaeliták hatását tükröző ábrázolásokon idézte meg (*Elhangzott dal régi fényről, szerelemről,* 1904).

Érosz és Thanatosz rejtett összefüggésének Salome figurájába sűrített témája a szalonfestészetben is megjelent. Figuráját könnyed modorban, a nőalak élveteg arckifejezését hangsúlyozva festette meg Éder Gyula (*Salome Keresztelő Szent János fejével,* 1907), Tornai Gyula pedig színes, orientalista életképpé változtatta a témát (*Salome tánca,* 1887). Véres áldozatát egyedül Gulácsy Lajos érzékeltette (*Salome,* 1910 körül). Oscar Wilde *Salomé*jának magyar fordításához Beardsley rajzai inspirálták a Sarkadi Emil által készített illusztrációkat. A Kozma Lajosnak, a *Magyar Iparművészet*ben megjelent, címe szerint Ady Endre *Halálvirág: a Csók* című verséhez készült tollrajzán a ravatalon fekvő férfi figuráját többen is a költővel azonosították.

A szimbolista művészek által szintén igen kedvelt témát, Trisztán és Izolda tragikus szerelmét, összetartozását Mihály Rezső lendületes vonalhálóval érzékeltette. Nagy Sándor Pelléas és Mélisande történetét sűrű vonalhálóba, titkokat sejtető

[6] Babits Mihály: *Balázs Béla Halálesztétika. Balázs Béla könyve.* In *Nyugat,* 1908, 23. sz. 445.

[7] Gulácsy Lajosról: Szíj Béla: *Gulácsy Lajos.* Corvina, 1979, Budapest; Marosvölgyi Gábor: *Gulácsy Lajos.* Mundus, 2008, Budapest

lombhálóba zárva jelenítette meg, beleszőve a halálukat okozó áruló figuráját is.[8] A „fehér szimbolizmus" szellemében dolgozta fel Nagy Sándor a Kádár Kata történetét elbeszélő székely népballadát. Kádár Kata Oféliaként lebeg a vízben halak és sások szövevényében. Az üvegablakhoz készült kartonon misztikus, halál utáni egyesülésüket, a szerelmesek virágéletét is feldolgozta. A téma Róth Miksa kivitelezésében a marosvásárhelyi Kultúrpalota egyik üvegablakán nyerte el végső formáját, melyen a lágyan ívelő vonalháló ragyogó színvilággal egészült ki.

Halálvágy és ópium-mámor

Az álom és a halál a mesterséges szerekkel felkeltett bódulat és a nirvánába való vágyakozás többször is feltűnik a kor irodalmában és képzőművészetében. Sassy Attila *Ópium-álmok* című albumában és Gulácsy Lajos az *Ópiumszívó álma* című festményén az ópium az emlékek, víziók birodalmába visz. Sassynál a dekoratív ornamentikába rejtett koponya és halálfejes pillangó motívumok, Gulácsynál a zavaros vízi világ utal a mámor árára, a halál fenyegetésére.

A művész halála

Az antik mitológiai témákat feldolgozó művészek nálunk is gyakran fordultak Orfeusz mítoszának megjelenítéséhez. Ellentétben Ferenczy Károly emlékezetes *Orpheusz* (1894) című festményével – ő ugyanis eltért a kor jellegzetes, dekadens halálkultuszt tükröző feldolgozásoktól (mint amilyen például Franz von Stuck: *Halott Orpheusz*, 1891 képe) és a művész-lét önpusztító karakterét hangsúlyozó ábrázolásoktól[9] – a művészet természeti mítoszokból való születését hangsúlyozta.

Az Orfeusz mítosza körül kikristályosodott szimbolista művész-szimbólum jelenik meg Czigány Dezső *Ady Endre arcképén* (1907), mely a költő *Vér és arany* című kötetének címlapjához készült. Adyról készült portréinak sorában ez a grafika az Orpheusz-ábrázolásokból leszármazott, a szimbolista költőt véres áldozatként bemutató típust képviseli.[10] Czigány Félix Vallotton szimbolista művé-

[8] *The Artist's Colony of Gödöllő*. Catalogue. Edited by: Gellér Katalin, G. Merva Mária, Őriné Nagy Cecília, 2003, Gödöllő

[9] Ferenczyt nem foglalkoztatta Orpheusznak a többek között Anselm Feuerbach és George Frederic Watts által megfestett halála, pokolba való alászállása vagy tragikus szerelme, és nem követte Puvis de Chavannes *Orpheusz* (1883) című festményének példáját sem, aki a bánatba merült költőt ábrázolta, amelynek számos francia követője (Henri Martin, Alexandre Séon) volt. Nem hatott rá Gustave Moreau-nak a fájdalmas érzelmeket sugalló, effeminált képmása sem (*Orpheusz Eurüdiké sírjánál*, 1891), és műve különbözik a szecessziós feldolgozások idealizált, aranyhúrokat pengető hőseitől is. A francia és belga szimbolistákétól pedig élesen elválasztja a dekadens halálkultusz hiánya, amelyet szintén Gustave Moreau indított el (*Fiatal trák lány Orpheusz fejével*, 1865). Jean Delville és Odilon Redon a keresztény ikonográfiából átvett kefaloforosz („fejhordozó") típust alkalmazva már csak a halott Orpheusz hárfára fektetett fejét festette meg.

[10] Gellér Katalin: In *Ady-portrék*. *Ars Hungarica*, 1991/2. 207–210.

szekről készített sorozatához hasonlóan ábrázolta a költőt (Remy de Gourmont: *Le livre des masques: portraits symbolistes*, 1896), amelyek többségükben csupán az arcot, a térben lebegő fejet örökítik meg. Edvard Munch Mallarméről készült portréján is hasonló megoldással találkozunk.

A pusztulás előérzete

A város és falu szembeállítása a magyar szecesszió és szimbolizmus egyik toposza, melyben a város a bűn, a szenvedés szimbóluma, s már a természeti környezet pusztulásának rémképe is felmerül Erdei Viktor egyik rajzán. Kozma Lajos rajzalbumainak (*Utolsó ábrándok. Melódiák*, 1908; *A Nagy Szonáta*) visszatérő témája a népművészet, a falusi életmód lassú eltűnése, a fájdalmas búcsú a múlttól.

Gulácsy Lajosnak a háború kitörésekor készült, szürrealisztikus víziói zárják szecessziós-szimbolikus korszakát. A hosszú ideig Bécsben dolgozó Divéky József *Haláltánc* sorozatának egyik lapján jellegzetes „monarchikus" témát, egy alulnézetből ábrázolt hídon átvonuló, vidám, kosztümös, báli menetet jelenített meg. A mulató társaság nem látja, hogy a híd lábát már baltával vágja a Halál. Csontvázalakkal érzékeltette Tichy Gyula is a világháború pusztítását, a *belle époque* tragikus végét.

Mednyánszky teozófikus halálképe. Hüpnosz és Thanatosz

Franciaországi bolyongásai során Mednyánszky László elsők közt érzékelte a 19. század végi művészeti életben bekövetkező változásokat.[11] A barbizoni mesterekkel és a bécsi hangulatfestőkkel rokon festészetében 1895 körül látványosan felerősödtek a szimbolista elemek. A megújított ikonográfiai hagyomány alkalmazására és a miszticizmus különböző formáira nagyőri (ma: Strážky) környezete is érzékennyé tette. Bár ez az irány a későbbiekben mellékösvénynek bizonyult, hatása később is jelen maradt műveiben – tájképeinek enigmatikus jellege is részben ide vezethető vissza. Sógora, Czóbel István vallástörténész tájképeiben a teozófusok által Devachannak nevezett állapot megjelenítését látta. A Devachan Blavatsky *A titkos tanítás* című műve szerint az istenek lakhelye, a keresztény mennyországhoz hasonló hely, de csak átmeneti állapot, mielőtt a lélek újjászületne.[12]

Mednyánszkyra – ahogy az egész szimbolista nemzedékre – a századvég művészetében egyre nagyobb teret nyerő misztikus tanok közül az elsősorban a keresztény és buddhista vallás elemeit összefűző teozófia gyakorolt jelentős hatást. Testvére visszaemlékezése szerint 1889-ben kezdődő, második franciaországi tar-

[11] 1874 és 1876 között járt először Párizsban és Barbizonban, majd 1889 és 1892 között, végül 1896 és 1897 között. *Életrajz*. Összeállította Hessky Orsolya. In *Mednyánszky*. Katalógus. Szerk.: Markója Csilla. Kossuth, Magyar Nemzeti Galéria, 2003, Budapest, 236–238.

[12] *Czóbel István levele Pekár Gyulához*. Nagy-Eőr 27/II, 1895. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, 1942/7. 4.; Czóbel István levele Pekár Gyulához. Nagy-Eőr, Oct. 23., 1894. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, 1942/7. 3.

tózkodása alatt ismerkedett meg a „teozofikus-buddhista" tanokkal, amelyek vezérlőelvévé váltak.[13] Egy 1895. december 8-i, majd egy feltehetően 1896–97 között keletkezett naplófeljegyzésében jelenik meg először a nirvánára való utalás. 1900-ban említi Helena Petrovna Blavatsky *A titkos tanítás* (1888) című művét.[14] Nagy Sándor visszaemlékezései is bizonyítják, hogy az 1890-es években már ismerte a – többek közt a párizsi és bécsi művészkörökben is rendkívüli hatást gyakoroló – teozófiát és követőit, például, az 1892-ben fellépő *Rózsakeresztesek* csoportját.[15]

A teozófia – a napló néhány szűkszavú bejegyzése alapján – a szellemi megtisztuláshoz vezető út megtalálásában, legmélyebb belső problémáit érintő töprengéseiben is segítette. „Most megint a Titkos Tannal foglalkoztam, és arra a következtetésre jutottam, hogy ennyi sok előkészület után most már végre a fő feladathoz, önmagam újjászületéséhez kell fognom. Ennek módjával már régen tisztában voltam. Vissza addig az időpontig, amikor a helyes utat elvesztettem. […] A platonikus szerelmet újból az oltárra kell állítanom. Onnan aztán szabad az út a további tisztuláshoz […]".[16] Markója Csilla szerint a buddhizmus és a teozófia elsősorban a művészetét már korábban is formáló szinesztetikus, tipologizáló gondolati struktúrákba épült be.[17]

1895 körülre tehető a festészetében is megjelenő új korszak, a változások kezdete. Jegyzeteiben olvasható, hogy elutasította a fotografikus ábrázolást, a „csendéletszerű", „szűk konyhakerti realizmust".[18] 1896-ban Párizsban, szimbolista kortársaihoz hasonlóan, új szimbólumok teremtésétől várta – igaz, kérdőjelesen – a festészet megújulását. „A túlélt szimboliáktól a tárgyilagos tények egyszerű realisztikumához. A tárgyilagos ténytől az alanyi tényhez. Az alanyi ténytől egy új szimbolika felé?"[19]

Monokróm, így például vöröses izzású vagy zöldes tónusú képei kapcsolatba hozhatók a szimbolisták szinesztetikus műveivel. Egyik, vízparton álló férfit ábrázoló festményét a következőképen jellemezte: „Különös halak, amelyek […] felhők is lehetnének. Fonalszerű növények (algák) félelmetes útvesztője, beteg

[13] Czóbel Istvánné Mednyánszky Margit: *László – Brouillon (Visszaemlékezés)*. In Markója Csilla–Bardoly István: *Mednyánszky-olvasókönyv*. Enigma, 2000, VII. évf. 24–25. sz. 67, 69. Talán ekkor már André Chevrillonnal (1864–1957) is megismerkedett, akinek ebben az évben jelent meg *Dans l'Inde* című műve.

[14] 1901-ben említi a teozófiát. Mednyánszky László naplója (*Szemelvények*). A művészettörténet forrásai, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1960, Budapest, 35, 46, 70. Szerk., előszóval és jegyzetekkel ellátta: Brestyánszky Ilona; *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918. Válogatás a festő kiadatlan naplófeljegyzéseiből*. Magyar Nemzeti Galéria, 2003, Budapest, 84.; a titkos tanra utal uo. 72., 74. Blavatskyt név szerint csak 1908-ban említi. Uo. 131.

[15] Lásd Gellér Katalin: *„Vonjuk ki magunkat egyre jobban és jobban az érzéki csalódások eme világából"*. In Mednyánszky, katalógus, 2003, 179.

[16] „Most megint a Titkos Tannal foglalkoztam, és arra a következtetésre jutottam, hogy ennyi sok előkészület után most már végre a fő feladathoz, önmagam újjászületéséhez kell fognom. Ennek módjával már régen tisztában voltam. Vissza addig az időpontig, amikor a helyes utat elvesztettem. […] A platonikus szerelmet újból az oltárra kell állítanom. Onnan aztán szabad az út a további tisztuláshoz […]." Mednyánszky László naplója, 1960, 70.

[17] Markója Csilla: *Egy másik Mednyánszky*. Enigma Könyvek, Meridián, 2008, Budapest, 59.; *„Egy fenséges és egy ijesztő arc közötti távolság."* Markója: In *Mednyánszky*, katalógus, 2003, 15–16.

[18] Mednyánszky László feljegyzései, 2003, 68.

[19] Mednyánszky László naplója, 1960, 45.

színekben, tengerzöld és sárgászöld."[20] Tanulmányozta a színek fiziológiáját, és 1895-ben és 1897-ben az érzelmek és a színek, az ízek és a színek kapcsolatáról elméletet dolgozott ki. Szinesztézia-elméletét asztrológiai, teozófiai, alkimista fogalmak felé is kiterjesztette.[21] A rozsdavörös színt például a „fenyegető", az izgató színek közé sorolta, amely Charles Leadbeater *Látható és láthatatlan ember* (1902) című kötetének auraelmélete szerint is a harag színe.[22] A korrespondenciák tanát összekapcsolta hangulatteóriájával és allegória-felfogásával. Az „antirealisztikus" mű nála „tisztán hangulati alakos kompozíciót"[23] jelentett. Ahogy Mallarmé említett ars poeticájában, amely szerint „nem a dolgot kell festeni, hanem az általa gyakorolt hatást", Mednyánszky sem a való hű képét kívánta megragadni, hanem az általa kiváltott érzelmet, hangulatot, amelyet spirituális tartalom hordozójaként definiált. 1895-ös bejegyzése szerint „az allegorikus ábrázolások [...] mindenfajta hangulatot, érzést és bizonyos gondolatokat a legkönnyebben tudnak kifejezni [...]". Sablonosságuk ellenére a „hangulatok közrevonása révén ezeket a sémákat költőivé és elevenné lehetne tenni" – jegyzi fel 1898-ban.[24] A halál közeledtét érző, az elmúlás előtt álló embereket ábrázoló portréit is allegóriaként határozza meg.

A korszak művészetében Puvis de Chavannes és Odilon Redon hatására megjelenő csend, mozdulatlanság, szemlélődés – általában a cselekmény háttérbe szorítása – Mednyánszky művészetének kezdettől fogva lényegi vonásai. 1896-os párizsi feljegyzésében meg is indokolja, hogy miért szereti „a testeket a tökéletes nyugalom állapotában" ábrázolni: „a szellem akkor a legtevékenyebb".[25]

A festő családjában egymást követő halálesetek az egyébként is melankóliára hajló lelkiállapotát felerősítették. Elsősorban édesapja 1895-ben bekövetkezett halálával jelent meg festészetében az elmúlás témája, a halottakkal való kapcsolatkeresés.[26] A halálképek között kiemelt szerepet játszanak a tradicionális allegóriákat, ismert képtípusokat felújító művek (*Aggastyán a halállal sakkozik,* 1895 körül; *Az aggastyán és a halál I–II.*, 1895–1900).[27] A betegség és a halálközelség témáját korábban realista felfogásban többször is feldolgozó festményeivel (*Haldokló; Haldokló nő,* 1880–85) szemben szimbolikus képein a müncheni festők kedvelt ablakmotívuma átalakul, a tükörként felfénylő vagy elhomályosodó ablak az új élet szimbólumává válik. A csontvázfigura által félrevont függöny távoli fényre nyit kilátást

[20] Uo. 48. A leírás a *Csónak Poprádon* (1890-es évek) című festményére is vonatkozhat.

[21] A Magyar Nemzeti Galéria Adattárában őrzött feljegyzései között a bolygók, színek és zenei hangok kapcsolatát bemutató táblázatokat találunk. Gellér, In *Mednyánszky,* katalógus, 2003, 179–180.

[22] Mednyánszky László naplója, 1960, 33. Leadbeater műve magyar nyelven: C. W. Leadbeater: *A látható és a láthatatlan ember*. Magyar Teozófiai Társulat, 2004, Budapest

[23] 1898. február 21-i jegyzet. Mednyánszky László feljegyzései, 2003, 80.

[24] Mednyánszky László naplója, 1960, 19, 33, 59.

[25] Uo. 46.

[26] Kállai Ernő monográfiájában utal rá, hogy apja halála után felerősödött miszticizmusa: „komorabb, szenvedélyesebb, drámaibb szemlélet" jelent meg műveiben. Kállai Ernő: *Mednyánszky László.* Singer és Wolfner, 1943, Budapest, 42.

[27] Kállai Ernő fenti monográfiájában utalt Dr. Ringwald Leó nemrégiben újra felfedezett, akkoriban még Trencsénben lévő munkáira, amelyeket elsőként írt le. 1943, 8.; Július Barczi: *Egy meg (nem) valósult álom története*. In *Mednyánszky dr. Ringwald Leó gyűjteményéből*. Ed.: Július Barczi, SOGA, (szlovákul és angolul is) 2012, Bratislava, 10–11.

az apja halálát megörökítő allegorikus festményen (*A művész apjának halála*, 1895 körül). Egyik vázlatán (*A halál leple*) a lendületes vonaljáték expresszivitása, a fehér színvilág izzása eggyé forrasztja a két figurát. Halott apja portréját 1895-ben Keresztelő Szent János mártíriumára utaló kompozícióban is megörökítette.

Kedvelte a romantikában gyakran feltűnő szellemalakok vagy csontvázfigurák ábrázolását, a borzongató, félelmet keltő, a „macabre" hatásra építő témákat.[28] A *Nosztalgia* (1895 körül) és a sírásótémára visszavezethető *Memento* (*Rettegés, Borzalmas jelenet*, 1895 körül) megelevenedő, élőként tevékenykedő csontvázfigurái a kortársak közül például Odilon Redon munkáin is megjelentek (*A fal megnyílik, és egy halott fej feltűnik*, 1887; *Csontok harca*, 1881 körül), James Ensornál pedig főszereplőkké váltak.

Mednyánszky párizsi tartózkodása alatt felkereste Zichy Mihályt is. Itt láthatta Zichy vanitas témájú műveit (*A művész és a halál*, 1875) és Franciaországban megkezdett, majd Zalán befejezett, a „danse macabre" divatos műfajához kapcsolható *A kísértetek órája* (1880) című festményét, amelyet Bécsben is bemutatott.[29] Emellett talán, ahogy Odilon Redonra, rá is hatott Rodolphe Bresdin litográfiája (*A halál komédiája*, 1854).

Néhány munkája festésmódját tekintve is Odilon Redon munkáival rokonítható.[30] Bár naplóiban később említi, joggal feltételezhető a buddhista reinkarnáció-tan, Franz von Hartmann és Madame Blavatsky teozófiai műveinek ismerete. *A Halál és az új élet allegóriája* (1895 körül) című festményén elvont, dematerializált figurát, szellemalakot látunk, a test, a matéria fénnyé válásának folyamatát jeleníti meg.[31] A háttérben lévő fényfigura feje körül fehér aureola látható. Az előtérben álló férfi testén – baudelaire-i kép – áttetszik a csontváz. A megadóan széttárt karok is csontvázszerűek, feje pedig tar csontkoponya. Mögötte kopár a táj, míg a jelenés körül – az élet szimbólumaként – egy füves rét halványzöldjében sárga, piros és kék virágok színes foltjai villannak fel. A művész spirituális átalakulást, az élő, de már az elmúlás felé haladó embert, a testtől megszabaduló lelket ábrázolja.

Mednyánszky naplóiban halottaival beszélget, és munkái egy csoportjában a reálisan ábrázolt szereplő körül szellemek és rémalakok csoportja jelenik meg. Több rajzán is fantázialények tűnnek fel [*A szerzetes és a kísértés*; *Árnyak; A Jó és a Rossz szelleme* (1895 körül)] címen ismert rajzán egy korábbi festményének (*Haldokló*) főszereplőjét körülvevő szellemalakokban a két ikeristen, Hüpnosz és Thanatosz ismerhető fel. A leonardói szépségű fejek első látásra fenyegetőek, de jobban megfigyelve arckifejezésük inkább figyelő, érdeklődő. Antik Hüpnosz-

[28] Ján Abelovský: *Mednyánszky különös modernizmusa (széljegyzetek a művész macabre-i képeinek értelmezéséhez)*. In *Mednyánszky dr. Ringwald Leó gyűjteményéből*, 2012, 58.

[29] Mednyánszky 1880 és 1882 között Bécsben dolgozott.

[30] Kiss-Szemán Zsófia: *Mednyánszky és a bécsi „Stimmungsimpressionismus"*. In *Mednyánszky*, katalógus, 2003, 167.

[31] A festmény a Ringwald-hagyaték nemrégiben megismert anyagához tartozik, a képek címei Kállai Ernőtől származnak. Hasonló témájú a *Sompolygó halál* elnevezésű festmény, amelyen virágos mezőben, dekoratív háttér előtt egy szellemalak jelenik meg. Gellér Katalin: *A szimbolista Mednyánszky*. In *Mednyánszky dr. Ringwald Leó gyűjteményéből*, 2012, 42–54.; Gellér Katalin: *Még egyszer Mednyánszky szimbolikus-allegorikus műveiről*. *Enigma*, 2014, XXI. évf., 81. sz. 21–35.

Mednyánszky László: A szerzetes és a kísértés, 1895 körül. Tus, papír, 63×57 cm, © Szépművészeti Múzeum, 2019

ábrázolásokat újított fel Odilon Redon is, például az *Ikarosz bukása* (1890 körül) című festményén. Az 1879-ben megjelent *Álomban* című sorozatán is szárnyakkal ellátott fantáziaalakok és repülő fejek (*Levágott fej*, 1878–79 körül) tűnnek fel.[32]

Mednyánszkyt az emberben rejtőző halál és a felszín mögött lappangó ösztönök, állati vonások felfedése egyaránt érdekelte. Realista „csavargóportréiban" a halálközelség, a szenvedés, az emberi lélek legsötétebb oldalai tárulnak fel. Ezeken – ahogy néhány tájképén is – a szenvedés univerzalitását tárja elénk. *Az élet vége. Öreg pár az éjszakában* (1890-es évek második fele) című festményén az éles fény szinte szétroncsolja az arcvonásokat. A sír felett álló gyászolók realista felfogású megörökítései (*Sír felett*, 1878) után készülhettek a téma romantikus-szimbolikus változatai, mint az *Erdei szellem* (1895 körül) és az *Ima a sír felett* (1895 körül).

A Ringwald-hagyatékból felbukkanó *Szenvedő* (*Allegorikus jelenet*, 1895 körül) című festményén Mednyánszky visszatérő motívuma, egy térdelő, fejét lehajtó, hátrakötött kezű, meztelen felsőtestű fiatalember látható. Az elítéltet, rabot vagy bűnbánót ábrázoló figurát Goya metszeteit idéző szörnyek, vijjogó, néhol emberarcú, máshol állatra emlékeztető fejjel ábrázolt madarak veszik körül.

Mednyánszky festészetét az 1890-es évek szimbolikus irányához köti a többértelműség, a homály, a szinesztéziák tudatos keresése. A tájképek valószerű ábrázolását tekintve rá is érvényes Charles Baudelaire Goyáról írt jellemzése: „a valóságos és a fantasztikus érintkezését, varratát észre sem lehet venni".[33] „Imádta a titokszerű fenséges erőt, mely a kimagyarázhatatlan minden, s amely előtt csak leborulunk, anélkül, hogy megérthetnők" – írta róla *Fuimus* (1894) című regényében Justh Zsigmond.[34] A vízben tükröződő fák, ahogy a pára, a köd, a hó, a sziklák csillogó, szikrázó felülete, a zubogó patakok is a felszín mögött formáló erőket sugallják. Festészete csúcspontjai közé tartoznak a megváltás nélküli vi-

[32] Odilon Redonról Michael Gibson: *Odilon Redon 1840–1916. Le prince des rêves.* Taschen, 2011, Köln, 48–49.

[33] Charles Baudelaire: *Néhány külföldi karikaturista.* In *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai.* Vál.: Csorba Géza. A művészettörténet forrásai, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964, Budapest, 100.

[34] Malonyay Dezső Mednyánszky tájképeinek a természeti látványból fakadó misztikus és szimbolista jellegét emelte ki. Malonyay Dezső: *Mednyánszky*, Lampel, 1905, Budapest, 26.

lágot mutató, alig észrevehető fénypontokkal tarkított, az eget és a földet mély sötétségben egyesítő tájképei, amelyek Van Gogh-i expresszivitása páratlan a magyar anyagban.

Mednyánszky erdőképein is megjelenik a szimbolista mozgalomhoz sorolt teozófus festők, például Jean Delville vagy Walter Siegmund Hampel kedvelt motívuma, az erdő sötétjébe misztikus fényként bevilágító napsugár. Az 1895-ben Nagyőrön tartózkodó, a Mednyánszky–Czóbel-kör hatására teozófussá váló Olgyai Viktor *Reggel az erdőn* (1902 körül) című litográfiáján a fentiekhez hasonló misztikus fény világítja be az erdőt.[35] Az *Erdőrészlet* (1908 körül) című festményén a háttérben a fák romantikus chateaubriand-i képet rejtenek, katedrálisra emlékeztető csoportot alkotnak. A kortársak Olgyai ködös (*Ködös reggel,* 1893; *Ködös februári reggel,* 1894) és havas tájait is szimbolistának tartották. A Magyar Teozófiai Társulatot évekig vezető, a szinte csak naturalista életképeiről ismert Nádler Róbert *Ad Lucem* (1920 után) című festményének robusztus, de egyébként átszellemült arcú nőalakját szintén a fák között felvillanó nap fénye vonzza.

Mednyánszky tájképei között vannak a szimbolizmus klasszikus képtípusaiba illők (*Fénykörös táj; Lapályos táj,* 1900-as évek második fele; *Lápos táj,* 1906 körül), amelyeken – ahogy Fernand Khnopff tájképein (*Csendes víz. Der Teich von Menil,* 1894) és Olgyai Viktor *Tavaszi este* (1908) című grafikáján is – a tükörkép, a belső kép nagyobb vagy kiemeltebb, hangsúlyosabb helyet foglal el, mint a valós. Ezoterikus egységgondolatot is sejthetünk mögöttük: „ami fent van, a lentihez hasonló, / S ami lent van, a fentihez, / Beteljesítvén az Egyetlen számtalan csodáját".[36]

(A tanulmány A magyar szimbolizmus [Stílusok – Korszakok. *Corvina, 2016, Budapest*] *című könyv alapján, új adatokkal kibővítve készült.)*

[35] Olgyairól lásd Felvinczi Takács Zoltán: *Olgyai Viktor. Művészet,* 1909/8. 5.; Lyka Károly: *Olgyai Viktor. Művészet,* 1929/5. 291.; Zsákovics Ferenc: A Képzőművészeti Főiskola Grafikai Osztálya. In *A rézkarcoló nemzedék 1921–1929. A rézkarcművészet megújulása Magyarországon az első világháború után.* Miskolci Galéria, 2001, 27.; Gellér, In *Mednyánszky.* Katalógus, 2003, 179, 181.

[36] *Tabula smaragdina.* In *Hermész Triszmegisztosz összegyűjtött írásai.* Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1997, 139.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

A KÁDÁR-KORMÁNY ÉS A KOLLEKTIVIZÁLÁS MÁSODIK HULLÁMA

A Sztálin halálát követő hatalmi válság, a kisebb korrekciók, engedmények, majd Nagy Imre miniszterelnök 1955. évi lemondatását követően tovább növekvő társadalmi elégedetlenség, végül az 1956 nyarán már az egész országban megnyilvánuló, szinte tapintható várakozás a falusi társadalmat is aktivizálta. Az Alföld településein az 1956-ban megindított tagosítások leállítását követelték leginkább; több helyen már október 23-át megelőzően sor került tüntetésre. 1956 nyarán megkezdődött a téeszek felbomlása, gyakorivá vált a beszolgáltatás megtagadása.[1]

1956. október 23-át követően a városias településeken a forradalmárok átvették a hatalmat, s megkezdték az új, valóban népakaraton alapuló intézményrendszer kiépítését (forradalmi tanácsok, nemzeti bizottságok, nemzetőrség, munkástanácsok). Néhány napon belül megtörtént a tanácsrendszer lebontása, s alulról, demokratikusan szerveződve jöttek létre a forradalom önkormányzati szervei. A helyi társadalmak a nyilas és a nyolc évnyi kommunista diktatúra után annyira még mindig birtokában voltak integritásuknak, hogy a forradalom révén váratlanul előállt helyzetben egy rátermett, a közösségért tenni akaró, új, hiteles emberekből álló elitet tudtak kiállítani magukból.

Ha kevésbé látványos formában is, de a falvak élete ugyanezekkel a folyamatokkal jellemezhető. A magyar települések 85-90 százalékában új hatalmi szervek jöttek létre a forradalom nem egészen két hetében.[2] Az 1956. október 23-ával kezdődő fővárosi események a rádiónak és a vasutasoknak köszönhetően gyorsan ismertté váltak az egész országban. A budapesti forradalom hatására az ország falvaiban általában október 26–27-én kezdődtek az első megmozdulások. Ezek során, éppúgy mint a városokban, a tanácsházáról, iskoláról és a közterekről eltávolították a vörös csillagot, leverték a Rákosi-címert. A tüntetők általában megsemmisítették a községi tanács épületében őrzött beszolgáltatási íveket és az adóiratokat. Sok helyütt a vörös zászlókat és a párt propagandakiadványait is elégették. Ha volt a szovjet katonáknak emléket állító emlékmű, úgy azt többnyire ledöntötték. Olyan helyeken, ahol az ötvenes évek elnyomorító és terrorisztikus parasztpolitikája a helyi apparátusban konkrét személyekhez kötődött, illetve néhány olyan településen, ahol a civil lakossággal szemben halálos sortüzet vezényeltek, tettlegességre, lincselésre is sor kerülhetett, azonban ezeken a helyeken is igyekeztek mihamarabb helyreállítani a rendet. A falvakban összességében békésen zajlott a forradalom, a vidéki társadalom rendpárti volt: hasonlóan a városokhoz, csak későbbi bírósági eljárások keretében tartotta elfogadhatónak

[1] Összefoglalóan lásd Szakolczai (szerk.) 2003 és 2006.

[2] Szakolczai–Á. Varga 2003; Szakolczai 2006; Standeisky 2010, 82–91, 94–110; Rainer 2016, 61.

a Rákosi-korszakban kompromittálódott kommunisták felelősségre vonását.[3] Ugyanakkor a falusiak közül azok, akik munkájuk révén a közeli városokhoz kötődtek, tömegesen vettek részt a vidéki városok megmozdulásaiban. A falvak a forradalom napjaiban élelmiszerszállítmányaikkal önzetlenül támogatták Budapest lakosságát.

A forradalmat követő menekülthullámban csekély volt az agrárnépességhez tartozók aránya, mindössze 7 százalék.[4] Ez az alacsony érték egyrészt magyarázható azzal, hogy a falvakat elkerülték az intenzív harcok, s a legtöbb falusinak a nyugati határ is elérhetetlenül messze volt. Jelenti azonban azt is, hogy a parasztságot az előző években elszenvedett szenvedések ellenére olyan erős szálak fűzték földjéhez, hogy fel sem merült annak elhagyása. Jól jelzi ezt az egyéni gazdálkodásnak a forradalmat követően történt megerősödése is. November és december között a termelőszövetkezetek javarészt országszerte feloszlottak. A téeszek száma az 1956. júniusi állapothoz képest decemberre 57 százalékkal, 4863-ról 2089-re csökkent. A szövetkezetek ekkor mindössze 118 ezer tagot számláltak a közel kétmilliós agrárnépességből;[5] jobbára azok a téeszek maradtak meg, amelyeket annak idején szegényparasztok részvételével hoztak létre. A beszolgáltatás október 25-én deklarált eltörlése és a Kádár-kormány ígérete a paraszti gazdálkodás elismerésére 1957-ben széles körű visszaparasztosodást indított el. 1957-ben a magángazdaságok 71 százalékkal, míg a termelőszövetkezetek mindössze 4,8 százalékkal részesedtek a mezőgazdasági termelésből. A földek háromnegyedét ekkor paraszti gazdaságok művelték.

A megtorlás mindazonáltal a vidéket sem kerülte el. A Kádár-rezsim már 1956 decemberében megkezdte a – jobbára volt ÁVH-sokból álló – karhatalmi alakulatok szervezését. E szerveződések közvetlenül a megyei párttitkár joghatósága alatt álltak, s pontszerűen kerültek bevetésre. Nyugat-Magyarországtól a román határig települések sorával igazolható, hogy a hatalom ugyanúgy működött minden megyében. A karhatalom kegyetlenkedései nem álltak arányban az áldozatoknak a forradalomban betöltött szerepével, így működésükkel országszerte igen gyorsan visszatért az ötvenes évek első felének terrorhangulata.[6]

A kollektivizálás második hulláma – a propaganda

Az 1958 végén elindított kollektivizálási kampányban a párt hatalmas erővel, a propaganda teljes fegyvertárával mozgósított az iparszerűen termelő mezőgazdaság népszerűsítésére. A kampányban az egyik oldalon állt az elmaradott, sőt maradi paraszt, aki lóval szánt, kézzel kapál, míg a másik oldalon a traktorokkal gyorsan és kényelmesen dolgozó, a vegyipar kínálta lehetőségek széles tárhá-

[3] Szakolczai 2008; Standeisky, 2010, 462–464, 548–549.
[4] KSH 1990.
[5] Romány 1998, 357.
[6] Összefoglalóan lásd Szakolczai 1999.

zát alkalmazó téesztag, aki munkájával nemcsak a régi gazdálkodási formákkal szembeni fölényt, hanem általában a szocialista termelési mód diadalát is hirdette a magántulajdonon alapuló kapitalizmus felett.

A kollektivizálás második hullámának végére esett a második ötéves terv kezdete (1961–1965). A terv azt ígérte, hogy az állami beruházások 17–19 százalékát a mezőgazdaság kapja majd. Ez az arány a mezőgazdaságnak az ország népességéből és területéből elfoglalt hányadát tekintve az agrárügyek elhanyagolását jelzi, arra ugyanakkor jó alkalom volt, hogy – többek között – a műtrágya-felhasználásban a háború előtti mennyiség harminchatszorosát, de az ötvenes évek átlagának is ötszörösét ígérje a párt. A téeszekben működő traktorok számát 28 ezerről 52 ezerre kívánták emelni. A nagyüzemi állattartás keretén belül „490 ezer szarvasmarha, 1,8 millió sertés, 8,4 millió baromfi és 896 ezer juh számára épül férőhely"[7] – így a propaganda. „A terméshozamok, a termelékenység emelésével kell végérvényesen bebizonyítanunk a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság fölényét."[8]

A mezőgazdaság modernizálásának kommunista elgondolása abból indult ki, hogy az agrárüzem minden tekintetben hasonlatos az ipari üzemhez. Minél nagyobb egy üzem, annál kisebb egységnyi költséggel lehetséges a gyártott termék előállítása. A mezőgazdaságra vonatkoztatva ez azt jelentette, hogy a gépesített művelésű, a nagyarányú műtrágya-felhasználáson és vegyszeres növényvédelmen alapuló nagytáblás gazdálkodás automatikusan magasabb termelékenységet, több nyereséget és nagyobb jólétet eredményez.[9] Ha csak a fajlagos költségeket és a termésátlagok növekedését vesszük, akkor ez az összefüggés bizonyos szemestermény-kultúrák esetében igaz. Ugyanakkor az állattartásban, a kerti kultúrákban az ár-érték arányát tekintve a paraszti birtok nemcsak felette teljesített a nagyüzemnek, de közben egzisztenciát teremtett egy egész család számára is. Ez az összefüggés már a polgári kor nagybirtok–kisbirtok vitáiban is ismert volt.[10] A kádári agrárpolitika is kénytelen volt ennek realitását elfogadni, ezért – mivel mindenképpen el akarták kerülni, hogy visszatérjen az ötvenes évek első felének nélkülözése – a kezdetektől engedélyezett, de nem preferált háztáji gazdaságokban tág teret engedtek az élőállat-, tojás-, zöldség- és gyümölcstermelésnek. A háztáji azonban nem ellensúlyozhatta a családi, gazdaság identitásmegtartó erejét, amely a saját föld birtoklásával társulva jelentette a következő generáció boldogulási törekvéseinek alapját. A kollektivizálással ez az identitáskapocs megszakadt, s pár évtized alatt elfelejtődtek a természet kínálta lehetőségekhez alkalmazkodó paraszti gazdálkodási technikák is.[11] A kollektivizált földeken kialakított új gazdálkodás rengeteg költséget emésztett fel, hatalmas pazarlással, a mezőgazdasági művelés és a természet hagyományosan kialakult ökológiai összhangjának felrúgásával jellemezhető, és a téeszek döntő hányadukban csak folyamatos állami dotációval voltak működőképesek.[12]

[7] Búza: et al. 1962, 215.
[8] Búza: et al. 1962, 221.
[9] Donáth 1977, 181–199.
[10] Czettler 1932, 23–25; Czettler 1995, 51; Móricz 1936; Matolcsy é.n. [1938], 75–85; Kerék 1939, 361–364.
[11] Máté 2014, 2015.
[12] Kemény 1991, 93–96; Beluszky 2002.

Beléptetési hadjárat

A forradalom leverését követően az MSZMP stratégiájában első helyen a forradalmárokkal történő leszámolás és a munkásság sztrájkjának felszámolása állt. A kommunisták a jobb ellátás érdekében, illetve taktikai okokból lélegzetvételnyi békét hagytak a vidéknek. Ahogy Kádár később fogalmazott: „abban a történelmi pillanatban a hatalom kérdése volt a döntő kérdés, és a hatalomért folytatott harc határozta meg a párt agrárpolitikáját is."[13] A párton belül a parasztság jövőjével kapcsolatos eltérő forgatókönyvek miatt sem állítottak rövid ideig akadályokat az egyéni gazdaságok léte, szolid gyarapodása elé. *A Kormány felhívása a parasztsághoz az agrárpolitikában elkövetett hibák kijavításáról* (1956. 11. 27.) című dokumentumban a Kádár-kormány szinte mindent megígért, csak hogy békében tudja a vidéket.[14] A legfontosabb üzenet az volt, hogy ettől kezdve a kormány egyformán támogatja majd a szövetkezeti és a nem kizsákmányoló magángazdálkodási formákat. Utólag kiderült, hogy mindez csak figyelemelterelésül szolgált. Összhangban a keleti blokk más országainak parasztpolitikájával, a párton belül megerősödött a Dögei Imre fémjelezte keményvonalas irányzat. Az MSZMP Központi Bizottságának 1958. december 7-ei ülésén elfogadták a kollektivizálás mielőbbi és teljes körű végrehajtásának tervét. Erre az időre a forradalmat követő megtorlás legnagyobbrészt befejeződött. Több mint tízezer embert ítéltek el a forradalom eseményeivel kapcsolatban. Az idegen hadseregtől megszállt, letargiába taszított, hiteles vezetőitől megfosztott magyar társadalom elveszítette ellenálló képességét egy újabb kollektivizálási hadjárat kivédésére.[15]

A kollektivizálás során négy régióra osztották az országot. A Dunántúlon Győr-Sopron és Veszprém, az Alföldön Szolnok megye megdolgozásával kezdték a beléptetési kampányt 1959 január–februárjában. Tanulva az ötvenes évek első felének dogmatikus parasztpolitikájából, most némileg figyelembe vették a település- és társadalomszerkezeti adottságokat. A Dunántúlon, ahol sokkal kevésbé volt polarizált a falvak társadalma, egy-egy tekintélyesebbnek tartott gazda meggyőzésére törekedtek, akinek belépését követően a többieket már könnyebb volt rábírni a csatlakozásra („egy falu, egy téesz"). A Tiszántúlon, ahol a kimondottan módos gazdák mellett széles talapzatú agrárszegénységen nyugodott a helyi társadalom, nemcsak a vagyoni rétegződést vették figyelembe, de az etnikai, felekezeti jellegű törésvonalak hordozta konfliktusforrásokat is igyekeztek kikerülni. Az Alföldön egy-egy településen így több szövetkezet is alakult, amelyekben elkülönültek a hagyományos társadalmi csoportok (nagygazdák, agrárproletárok, reformátusok vs. római katolikusok és evangélikusok, magyarok,

[13] Idézi Romány 1998, 363. vö. „1956 végén és 1957 elején, amikor a néphatalom megszilárdítása volt a központi feladat, a Magyar Szocialista Munkáspárt új Központi Bizottsága úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom fellendítése nem időszerű, ennek előbb meg kell teremteni a politikai feltételeit." Kádár 1961, 150–151.

[14] *A Kormány felhívása…* 1956.

[15] Valuch 2001, 196.

szlovákok, németek, románok). 1960-ban 27 alföldi városban 222 téesz működött, településenként átlagosan 8,2.[16] A Duna–Tisza-közén, ahol a városokkal szimbiotikus kapcsolatban álló kertövezetek és kertes tanyák domináltak, úgynevezett szakszövetkezeteket hoztak létre. A szakszövetkezetek a megörökölt telekszerkezetben nem táblásítható, intenzíven gazdálkodó, kertművelő, gyümölcs- és szőlőtermesztő vidékek jellemzői, ahol a téesztaggá lett családok alapvetően továbbra is korábbi birtokuk megműveléséért feleltek. A borvidékeken is a szakszövetkezetek domináltak.

A kollektivizálást a hatalom alulról szerveződő mozgalomnak állította be. Valójában jól szervezett, katonai stratégiát adaptáló hadművelet zajlott a falvak ellen, ami szinte háborús viszonyokat eredményezett. Kiemelt megyék és súlyponti települések mentén, tervszerűen, a közben esetlegesen ellenálló gócokat körbevéve és megtörve haladt a szervezés három éven át.[17] 1959 januárja és 1961 ősze között a téli és az őszi időszakokra szervezett három agitációs hullámban, a városokból, bányákból és az állami gazdaságokból érkezett „népnevelők" bevonásával sikerült a parasztság mint társadalmi nagycsoport felszámolása, földjeinek, jószágainak és termelési eszközeinek közösbe kényszerítése. Az „agitátorok" és „népnevelők" – mivel a parasztság nem hajolt meg a kollektív gazdaság magasabbrendűségére hivatkozó érvek előtt – általában a nyomásgyakorlás széles skáláját alkalmazták, a nyílt erőszaktól kezdve, a megalázáson át, a fenyegetés és zsarolás különböző módozataiig. A pártállam a létalapul szolgáló föld elvételével szemben egyedüli pozitív ígéretként a szociálpolitikai ellátás téesztagokra történő kiterjesztését tudta felajánlani. Mindent annak rendeltek alá, hogy a gazdák aláírása „önként" kerüljön rá a belépési nyilatkozatra. A beszervezés helyszíne szinte minden esetben a helyi tanács- vagy községház, illetve művelődési ház volt. Az agitátorok a meglepetés és a kifárasztás taktikáját alkalmazva, általában lehetetlen (éjszakai) időpontokban megjelenve (mint korábban az ÁVO) rendelték be meggyőzésre a makacskodó gazdákat.

A fizikai erőszak legtipikusabb eszközei a verés, fogak kiverése, pofozás, a kályha melletti nagykabátban történő izzasztás, étel-ital megvonása voltak, de nem ritkák a szadisztikus elemeket tartalmazó tortúrák sem. A lelki terror eszközei közül legtipikusabb a tanuló vagy városi munkahelyen dolgozó családtagok sorsával történő zsarolás volt.[18] A gazdák úgy védekeztek, ahogy tudtak. Voltak, akik arra hivatkoztak, hogy a kérdéses föld nem az ő nevükön van, így nem rendelkezhetnek felőle. Mások a már elvetett termény betakarítására kértek garanciát, aratás utáni belépést ígérve. Volt, hogy borral kínálták az agitátorokat, hogy ezzel nyerjenek időt és önállóságot.[19] Ez azonban csak körülbelül 150 ezer, főleg idősebb, csekély birtokú gazdának sikerült, akik továbbra is maguk gazdálkodtak, de csoportjuk az 1970-es évekre már nem volt számottevő.

[16] Romány 1998, 371.
[17] Összefoglalóan lásd Ö. Kovács 2012.
[18] A kollektivizálási hadjárat dokumentumait, köztük panaszlevelekkel, közli Ö. Kovács 2015.
[19] Az ellenállási stratégiákra lásd Farkas 2016, 30–42.

1961-re, a téeszszervezési hadjárat végére, 4500 szövetkezet alakult meg, s a mezőgazdasági keresők 94 százaléka már az úgynevezett szocialista szektorban dolgozott. Az 1958. évi 140 ezer taggal szemben a beléptetettek száma 1961-re 1,2 millióra, az egyéb dolgozókkal együtt 2 millióra nőtt.[20]

Lázadó falvak, a nyírcsaholyi asszonylázadás (1960)

A kollektivizálás második hullámának éveiben, elsősorban Kelet-Magyarországról több (dokumentálhatóan kéttucat) alulról szerveződő, nem egyszer nők által kezdeményezett tüntetésről van tudomásunk. Csak 1960 telén az állambiztonság nyolc tiltakozó megmozdulást számolt fel, amelyekből öt Szabolcs-Szatmár megyében történt.[21] Ezek közül a legjelentősebb a nyírcsaholyi asszonylázadás néven számon tartott esemény. A tüntetés kiváltó oka ez esetben is az volt, hogy férjeik kikényszerített téeszbe történő belépését követően az asszonyok – menteni a menthetőt – kollektív fellépéssel próbálták meg a belépési nyilatkozatokat meg-, földjeiket pedig visszaszerezni.

A Mátészalkától öt kilométerre délre fekvő, akkor háromezer lakosú Nyírcsaholyban 1960. február közepére sikerült befejezni a kollektivizálást. Az agitátorok azonban csak részleges sikert értek el, mert 36 gazda meg tudta védeni az önállóságát. A Mátészalkáról érkezett agitátorok erőszakossága mellett a belépési nyilatkozat aláírását követően megjelenő úgynevezett „leltározó brigádok" működése is nagy elkeseredést váltott ki a faluban. A leltározók a parasztgazdaságokban található eszközöket és jószágokat írták össze, mielőtt megtörtént volna a bevitelük a „közösbe". A falu népe azt követően, hogy földjét már elvették, ezt végső kifosztásként élte meg.[22]

1960. február 26-án délután a nyírcsaholyi asszonyok többé-kevésbé spontán induló tiltakozása tüntetéssé alakult, majd a tanácsháza ostromával folytatódott. Az asszonyok a kizárólagos női részvétellel egyszerre üzentek férjeiknek és a pártállamnak. Férjeiknek, amiért nem álltak jobban a sarkukra, és hagyták a családjuk vagyonának elvételét, másrészt a pártállamnak, hogy nem nyugodnak bele a kollektivizálással előállt új helyzetbe. A tiltakozás azzal az indokkal kezdődött, hogy visszaszerezzék a tanácsházán őrzött belépési nyilatkozatokat, és kollektíven lépjenek ki a szövetkezetből. A tanácsháza előtt a mind hangosabb, egyre radikálisabb követeléseket megfogalmazó tömeg, miután nem ért célt, két hullámban is megpróbált benyomulni az épületbe, amit a bent levők csak gumibot használatával tudtak megakadályozni.[23]

Az ügyben azonnal nyomozás indult „téeszellenes izgatás bűncselekményének gyanújával". Öt asszonyt helyeztek vád alá, további tízet pedig rendőrhatósági figyelmeztetésben részesítettek. A Szabolcs-Szatmár Megyei Bíróság 1960.

[20] Romány 1998, 357., 376.
[21] Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961.* 2016, 13.
[22] Farkas uo., 243–245.
[23] Farkas uo., 248–269, 274–277.

május 24-ei ítéletében mind az öt vádlottat bűnösnek találta. A legsúlyosabb büntetést Kicsák Józsefné kapta, akit két év letöltendő börtönre és 1000 forint értékű vagyonelkobzásra ítéltek, míg a legenyhébb büntetés négyhavi börtön, három évre felfüggesztve. Sváb Sándornét egy év letöltendő börtönbüntetésre ítélték. Nem mellékes, hogy mind Kicsák, mind Sváb olyan személyek, akiknek egy, illetve két gyereke 1956-ban Nyugatra távozott.[24] Ők mint „disszidensek" szülei, politikailag megbízhatatlannak minősültek. Elítélésükkel a pártállam nemcsak a nyírcsaholyi asszonytüntetés résztvevőinek üzent, hanem azoknak is, akik csak közvetett, rokoni szálakon keresztül voltak érintettek a forradalom eseményeiben.

Következmények

Az 1960–1980-as évek közötti időszak egész Európában a gazdasági gyarapodás, a fogyasztásbeli különbségek kiegyenlítődésének időszaka. A kollektivizált falvakban bekövetkezett pozitív változások így sok tekintetben egy átfogó folyamat részeiként értelmezendők, ezzel szemben a jelentkező negatív társadalmi jelenségek nem egyszer elválaszthatatlanok a kollektivizálással előállt új helyzettől. A kollektivizálás a vidéki magyar társadalmat békeidőben ért legsúlyosabb, annak integritását megbontó kihívás volt.[25] A parasztüldözés, majd a kollektivizálás következményei rögvest jelentkeztek, s a jelenig hatóan kitapinthatóak.

Azonnali visszacsatolásnak tekintjük az élveszületések számának, illetve a házas termékenységi mutatónak a radikális visszaesését. A Ratkó-korszak 1954. évi élveszületési csúcspontját követően a születési arányszámban 1962-re 44 százalékos zuhanás következett be. 1954-hez képest 1962-ben 93 ezerrel kevesebben születtek. A csökkenés nem fokozatos: a nettó reprodukciós együttható már 1958-ban 1 alá süllyedt. 1961–62-ben az előző éviekhez képest is nagymértékben csökkent a születések száma. Tekintve, hogy az ország demográfiai bázisa hagyományosan a vidéken élő népesség volt, a csökkenés elsősorban az ő személyes döntéseiket tükrözi. A kollektivizálással felszámolt családi jövőképek miatt a téeszbe kényszerített parasztok tudatosan választották a termékenység korlátozását. Ezzel a korabeli Európában Magyarország produkálta a legalacsonyabb születési arányszámot 12,9-es értékkel.[26]

A paraszti léttől történő menekülés másik útját az elvándorlás biztosította. 1949 és 1966 között Budapest népessége 294 ezer, Pest megyéé 74 ezer fővel növekedett, míg tőlük jóval elmaradva az iparosított Borsod 12, Komárom 36, Fejér 33 ezer beköltözővel gyarapodott. Ugyanebben az időszakban az agráradottságú Bé-

[24] Farkas uo., 278–282.

[25] Valuch 2001, 198.

[26] Szukicsné Serfőző, 2000. 447. Vö. „Ezt az alacsonyabb – a városi munkásságénál alig magasabb – termékenységet valósította meg a mezőgazdaság kollektivizálása után a termelőszövetkezeti parasztság is." Andorka 1987, 285. A kollektivizálásra történt korabeli reflexióként lásd még: „Kétségtelen például az, hogy a család funkciójának és formájának változása erősen közrejátszott mind a népességszaporulat csökkenésében, mind a válások számának növekedésében." Hegedűs 1964, 69.

kés 75, Bács-Kiskun 86, Hajdú-Bihar 73, Szabolcs-Szatmár 146, Szolnok megye pedig 63 ezer lakost veszített. Az agráradottságú megyékben a településállományon belül már az 1961–65 közötti időszakban is 50 százalékot meghaladó arányban képviseltették magukat a csökkenő népességű községek. Ezt a csoportot erősítette Baranya, Somogy, Tolna, Vas, Zala, Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megye. A megyék ugyanezen csoportjában 1949 és 1966 között körülbelül 30 százalékkal csökkent az agrárkeresők aránya.[27] Az 1949-es és az 1970-es népszámlálások közötti két évtizedben egymillió kereső hagyta el a mezőgazdaságot.

Az addigi mobilitási pályák beszűkülése, a kényszer szülte új pályákkal óhatatlanul együtt járó gyökértelenség felerősítette a deviáns viselkedési formákat, mind a falvakban, mind a városokban. A legtömegesebb önpusztító menekülési úttá az alkoholizmus vált. Míg korábban a főként bor formájában megivott alkoholnak megvoltak a maga közösségileg kontrollált fogyasztási alkalmai, addig – különösen a hatvanas évektől – napi szintű rendszeres fogyasztás keretében előre tört a sör és az égetett szeszesitalok fogyasztása. A kollektivizálást követő időszakban egy kelet-magyarországi településen az 1970-es évekig végzett követéses vizsgálat szerint csak a 16 év feletti férfiakra vonatkoztatva a sörfogyasztás 750, a pálinka fogyasztása 300 százalékkal növekedett.[28]

A föld mint létet biztosító gazdasági alap megrendülésével az életet addig szabályozó normarendszer sem jelentett már viszonyítási pontot. A gazdálkodás egyenlővé lett a téeszben végezhető munkával, aminek következtében a hatvanas évektől máig hatóan leértékelődött a mezőgazdaság mint hivatás. E viszonyok közepette az egyházak helyzete is megrendült, a hagyományos vallásos paraszti világkép elveszítette integráló erejét. A szekularizálódás a falvakban is megjelent, a vallásgyakorlás – az állami oktatáspolitika által a fiatalabb generációkban hallatlanul felerősítve – mindinkább visszaszorult.[29] A családfő férfiak bérmunkássá lettek, a nők tömeges munkába állásával az apák családon belüli, korábbi központi szerepe megszűnt. Mindez a vidéki népesség mentális állapotára is visszahatott. Visszautalva a fentebbi kutatásra, 1961-ben a lakosság több mint egynegyedét találták neurotikus panaszoktól szenvedőnek, amely arány 1971-re 42 százalékra emelkedett.[30] Országosan az öngyilkosságok számának alakulása jól dokumentált. „1954 után egy új, kivételesen hosszú emelkedési szakasz kezdődött."[31] Az öngyilkosok háromnegyede férfi, s különösen az alföldi, agráradottságú megyék érintettek, 40 és 80 százezrelék közötti – világcsúcsot jelentő – értékekkel.[32] Egy újabb vizsgálat megállapításai szerint egy települést tekintve „minél nagyobb a

[27] Az adatok forrása: Ö. Kovács 2012, 416, 418–419. Az Alföldre lásd Belényi 1996, 163–164.

[28] id. Juhász–Veér 2004, 1054. 1964 és 1985 között országos kitekintésben a májzsugor okozta halálesetek száma 3,7-szeresére nőtt. Józan 2004, 126.

[29] Az egyházellenes stratégia vidéki megvalósulását lásd Gárdonyi–Horváth: 2017.

[30] id. Juhász 1974, 509. A kollektivizálással összefüggésben Juhász Pál bevezette a „tsz-neurózis" fogalmát! Uo. 516, 520–522.

[31] Andorka 2006, 617.

[32] Zonda–Paksi–Veres 2013, 29–34.

népességveszteség, annál nagyobb az öngyilkosság kockázata"[33], továbbá „a lefelé mobil személyek önpusztítási kockázata [...] 50 százalékkal múlja felül azokét, akiknek társadalmi helyzete nem változott".[34]

A hatvanas évek második felétől, amikorra az állam is belátta, hogy merev szabályozók mellett és az egyéni érdekeltség hiánya miatt nem várhatja a téeszek és a bennük dolgozók gyarapodását, a szövetkezetekhez kötött falusiak mind több módját fejlesztették ki a boldogulásnak. A tagonként rendelkezésre bocsátott egy kat. holdnyi háztáji földön a volt gazdák igyekeztek olyan termékeket előállítani, amelyeket jól tudtak értékesíteni a piacon (pl. fóliasátorban termesztett primőrök), vagy hasznosítani az otthon tartott állatok takarmányozásában (kukorica, lucerna). Különösen a szerződéses húsmarhatartás és a sertéshizlalás volt kifizetődő.[35] A hivatalos munkaidő után a háztáji gazdaságban munkálkodó, a pihenőidőt önmaguktól megvonó százezrek viszonylagos anyagi megerősödésüket ugyanakkor igen nagyfokú önkizsákmányolással érték el, ami még ugyanebben az évtizedben visszaköszönt a férfiak várható élettartalmának – a hetvenes, nyolcvanas évtizedben is folytatódó – csökkenésében.[36]

A családi stratégiákon túl az egyes téeszek is keresték a jövedelmezőség új útjait. A leginkább kínálkozó lehetőségnek a hatvanas évek végétől az úgynevezett melléküzemágak létesítése bizonyult. A szövetkezetek jó szemmel vették észre, hogy a tervgazdaság keretei között működő állami vállalatok egy sor terméket nem gyártanak, amire egyébként a gazdaságnak és a társadalomnak szüksége lenne. Ezen piaci rések kiaknázása komoly profitot eredményezett, s igen gyakran segített pozitív mérlegűvé tenni a téeszek gazdálkodását, ami egyedül az agrárprofil mellett nem sikerült volna.[37]

Hivatkozott irodalom

Andorka Rudolf: *Gyerekszám a fejlett országokban.* Gondolat, 1987, Budapest

Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* 2. jav. és bőv. kiadás. Osiris, 2006, Budapest

Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika.* Csongrád Megyei Levéltár, 1996, Szeged

Beluszky Pál: *Területi hátrányok és „kezelésük" Magyarországon (1900)–1948–1991.* In uő: *Vég kiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok.* Pécs, MTA RKK, 2002, 71–94.

Búza Márton: *Az agitátor kézikönyve IV. A magyar népgazdaság fejlesztésének ötéves terve (1961–1965).* Kossuth, 1962, Budapest

Czettler Jenő: *Birtokpolitika.* Magyar Szemle Társaság, 1932, Budapest

Czettler Jenő: *Földbirtok-politika.* In uő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés.* Budapest, Akadémiai Kiadó – A „Jászságért" Alapítvány – Püski Kiadó, 1995 [1936], 42–53.

[33] Moksony Ferenc: *A fejlődés ára vagy az elmaradottság átka? Az öngyilkosság alakulása Magyarország községeiben.* 1995, 80.

[34] Moksony 2005, 16.

[35] Márkus 2004.; Medve 1983.; Kovách 1988; Szelényi 1991.; Juhász 2006, ab.

[36] Józan 2004, 125, 134–135.

[37] Vö. pl.: Hamar 1979, 111–127.

Donáth Ferenc, *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása (1945–1975.)* Akadémiai Kiadó, 1977, Budapest

Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961.* Korall, 2016, Budapest

Gárdonyi Máté – Horváth Gergely Krisztián: *Megtorlástól a kollektivizálásig. A „klerikális reakció elleni harc" a veszprémi egyházmegyében 1957 és 1962 között.* In Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Rendületlenül a romok között" A veszprémi egyházmegye 1945 és 1972 között.* Veszprémi Főegyházmegye, 2017, Veszprém, 133–195.

Hamar Imre: *A Vaszari Hunyadi MG Termelőszövetkezet húsz éve.* Veszprém megyei Nyomda Vállalat, 1979, Veszprém

Hegedűs András: *A mai falu és a falusi munkaviszonyok szociológiai vizsgálatáról.* In Zsarnóczai Sándor: *Tanulmányok a mai faluról.* Kossuth, 1964, Budapest, 53–94.

Józan Péter: *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1949–1985.* In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Argumentum – Osiris, 2004, Budapest, 124–142.

id. Juhász Pál: *A neurózis morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében.* In Andorka Rudolf et al. (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája.* Gondolat, 1974, Budapest, 504–527.

id. Juhász Pál – Veér András: *Alkoholfogyasztás és idült alkoholizmus egy kis magyar falu közösségében.* In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Argumentum–Osiris, 2004, Budapest, 1053–1059.

Juhász Pál: *A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről.* In uő: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban.* Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány, 2006a, Budapest, 56–62.

Juhász Pál: *Polgárosodás.* In uő: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban.* Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány, 2006b, Budapest, 270–273.

Kádár János: *A mezőgazdaság szocialista átszervezése Magyarországon. 1961 június.* In uő: *Válogatott beszédek és cikkek. 1957–1973.* Kossuth, 1974, Budapest, 148–163.

Kemény István: *A szocializmus a pazarlás rendszere.* (Orosz István levélinterjúja). In Kemény István: *Közelről s távolról.* Gondolat, 1991, Budapest, 85–95.

Kerék Mihály, *A magyar földkérdés.* Budapest, MEFHOSZ, 1939.

A Kormány felhívása… 1956. *A Kormány felhívása a parasztsághoz. Az agrárpolitikában elkövetett hibák kijavításáról.* (Budapest, 1956.11.27.) In Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999.* Osiris, 2000, Budapest, II. 153–154.

Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1988, Budapest

Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, 2012, Budapest

Ö. Kovács József: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* Balassi–Korall, 2015, Budapest

KSH 1990. = Az október 23-i és az azt követő eseményekkel kapcsolatos sérülések és halálozások. In *Statisztikai Szemle*, 10. 797–816.

Márkus István: *Az utóparasztság arcképéhez. Gernelyapáti magnószalagok.* In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Argumentum–Osiris, 2004, Budapest, 550–566.

Máté Gábor: *A vízhasználat átalakulása az államosítás és a téeszesítés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén.* In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Balassi, 2014, Budapest, 471–515.

Máté Gábor: *Táj és kollektivizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén.* In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* MTA BTK TTI, 2015, Budapest, 157–180.

Matolcsy Mátyás: *Új élet a magyar földön.* Cserépfalvi, é.n. [1938], Budapest

Medve Alfonz: *Levél a börtönből.* In *Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról.* Mafilm (kézirat), 1983, Budapest

Moksony Ferenc: *A fejlődés ára vagy az elmaradottság átka? Az öngyilkosság alakulása Magyarország községeiben.* In *Szociológiai Szemle,* 1995. 73–84.

Moksony Ferenc: *Társadalmi mobilitás és öngyilkosság.* In *Demográfia,* XLVIII, 2005. 7–22.

Móricz Miklós: *Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség.* In *Magyar Statisztikai Szemle,* 4. 1936. 293–309.

Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés.* Osiris, 2016, Budapest

Romány Pál: *Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig.* In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig.* Napvilág, 1998, Budapest, 345–437.

Standeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban.* Pozsony–Kalligram–1956-os Intézet, 2010, Budapest

Szakolczai Attila: *A fegyveres erőszakszervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján.* In *Évkönyv VII.* 1956-os Intézet, 1999, Budapest, 18–60.

Szakolczai Attila – Á. Varga László (főszerk.): *A vidék forradalma, 1956. I.* 1956-os Intézet, 2003, Budapest

Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma II.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, 2006, Budapest

Szakolczai Attila: *Az 1956-os budapesti forradalom és szabadságharc vidéken. Rövid historiográfiai áttekintés.* In *Baranyai Történelmi Közlemények* – A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. BML, 2008, Pécs, 21–30.

Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, 1991, Budapest

Szukicsné Serfőző Klára: *A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben.* In *Demográfia,* (43.) 4. 2000. 445–476.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris, 2001, Budapest

Zonda Tamás – Paksi Borbála – Veres Előd: *Az öngyilkosságok alakulása Magyarországon 1970–2010.* KSH, 2013, Budapest

SZALAI MIKLÓS

CHARLES MAURRAS INTEGRÁLIS NACIONALIZMUSA ÉS AZ ACTION FRANÇAISE

Ernest Nolte, a fasizmusról szóló monumentális könyvében az első európai fasiszta mozgalomnak nevezi az Action Française-t, s az olasz fasizmussal, a nemzetiszocializmussal állítja párhuzamba.[1] Akár egyetértünk e meghatározással, akár nem – nem vitatható az, hogy Charles Maurras és mozgalma, az Action Française olyan radikális konzervativizmust képviselt, amely elméletében és gyakorlatában alapvetően különbözött a francia forradalmat és a liberális demokráciát jobbról kritizáló korábbi – francia, német, angol és spanyol – mozgalmaktól és gondolkodóktól. Az Action Française nem a történelemre, az „adott" társadalmi valóságra (mint Burke), és nem is egy elvont filozófiai-vallási doktrínára (mint Hegel) hivatkozva érvelt a Forradalom eszméi ellen, hanem tudományos, pozitivista módon – az emberi (illetve a francia) társadalom fejlődési törvényeire hivatkozva. Ezért története a konzervativizmus és a „modernség" mozzanatainak különös ötvözete, s így nem mentes a paradoxonoktól. Az Action Française a királyságért és a katolikus egyház világi hatalmának helyreállításáért küzdött. Igaz, hogy végül mind az Egyház, mind a francia királyi ház megtagadta. A Harmadik Köztársaság könyörtelen kritikusa volt – de az első világháború alatti tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy a Köztársaság győztesen és megerősödve kerüljön ki a háború megrázkódtatásából. „Absztrakt", életidegen elméletnek tekintette a liberalizmust, a demokráciát pedig olyan kényszerzubbonynak, amelyet a „valódi országra" csak ráerőltettek, de maga sem tudott más és több lenni, mint egy absztrakt, a francia társadalom valóságától mindinkább elszakadó doktrína zászlaja köré csoportosuló értelmiségi szekta. Legfőbb és leghangosabb jelszava és érve mindig a németellenesség volt – de akkor jutott a legközelebb eszméi megvalósításához, amikor a németek legyőzték Franciaországot. Míg őt, a vezért a németekkel való kollaborálás miatt ítélték életfogytiglani börtönre.

Hosszabb-rövidebb ideig a legkiválóbb francia értelmiségiek tartoztak az Action Français tagjai vagy szimpatizánsai közé, így az író Paul Bourget, a történész Jacques Bainville, a művészettörténész Louis Dimier, a filozófus George Sorel, a szobrász Maxime Real del Sarte. Maurras eséllyel pályázott a francia Akadémia elnöki tisztségére – de sajtója a legalpáribb hangon uszított a politikai ellenfelek és a zsidóság ellen, diákszervezete pedig, a Camelots du Roi[2], az utcai huliga-

[1] Ernst Nolte: *A fasizmus korszaka.* XX. Század Intézet, 1983, Budapest, 69. Maurras „elhatárolódásait" a fasizmustól, illetve a nácizmustól Nolte felemásnak és következetlennek tartja. De Nolte nem állítja – sőt kifejezetten tagadja – hogy a fasiszta eszmék egyszerűen az Action Française eszméiből származtak.

[2] „A király rikkancsai": a név eredetileg az *Action Française* című lap utcai terjesztőit jelentette. De a Camelots du Roi tagjai – túlnyomórészt egyetemisták – nem csak a lapterjesztéssel foglalkoztak, hanem tüntetések szervezésével, és a politikai ellenfelek módszeres inzultálásával is – amolyan aktivista „rohamosztagai" voltak a mozgalomnak.

nizmus módszereivel bántalmazta a más meggyőződésűeket, sőt, az egyetemi oktatókat is. 1945 után a vezért csak magas életkora, süketsége és szellemi teljesítménye mentette meg a halálbüntetéstől, de öröksége számos csatornán át máig meghatározza a francia szellemi életet. Charles De Gaulle – akit talán csak T. S. Elliot és más szellemi nagyságok tiltakozása tartott vissza attól, hogy kivégeztesse a fiatalkorára nagy hatást gyakorló agg Maurrast – jellegzetesen maurrasi gondolatokkal kezdi a maga önéletrajzát.

A német nemzetiszocializmussal és az olasz fasizmussal ellentétben az Action Française soha nem vált sem igazi tömegmozgalommá, sem hatalmon lévő „rezsimmé". Vezetője nem államférfi vagy hadvezér, hanem író és teoretikus volt. Ezért tanítása nem fejlődött, nem alakult együtt a napi politikai realitásokkal, mint pl. Mussolini fasizmusa – és nem is vált olyan érvek és elmélet nélküli, tisztán a tömegindulatokra ható „valláspótlékká", mint a nemzetiszocializmus Németországban. Így az Action Française története – sokkal inkább, mint a német, vagy az olasz fasizmusé – a saját ideológiájának, az integrális nacionalizmusnak – és a doktrínát propagáló *Action Française*[3] című napilapnak – a története. Ezért érdemes a mozgalom bemutatását a doktrína ismertetésével kezdenünk.

Az Action Française ideológiája más, és több, mint Maurras eszmerendszere – Jacques Bainville történészként, Léon Daudet a napi politika propagandistájaként, mások a gazdasági és társadalmi problémák szakértőiként gazdagították a mozgalom szellemi arzenálját – de mégiscsak Maurras alakította ki a mozgalom eszmerendszerét. Nem is tűrt meg soraiban „eretnekséget": távozniuk kellett azoknak, akik ilyen vagy olyan szempontból revideálni akarták a „mester" gondolatait. Ha meg akarjuk érteni az Action Française történetét és hatástörténetét, akkor először Maurras eszméit kell megismernünk.

Bár neki is megvannak a maga elődei, mesterei – De Bonald és De Maistre tradicionalista royalizmusa, Fréderic Le Play konzervatív-katolikus kapitalizmus-kritikája, Auguste Comte pozitivizmusa, Hyppolite Taine szociológiai irodalomelmélete és forradalom-kritikája, Maurice Barrés a „gyökereket" hangsúlyozó militáns nacionalizmusa, René Le Tour du Pin katolikus korporativizmusa, Edouard Drumont antiszemitizmusa – mégis ezekből az elemekből újszerű, rendszeres szintézist alkotott. Nem véletlenül nevezik Maurrast „a jobboldal Marxának". Ez mást és többet is mond, mint hogy mindketten tudományos igényű, egységes világnézetre alapozták a társadalomról kialakított nézeteiket. Mind Marx, mind Maurras a *modern politikai közösség*, a liberális demokrácia következetes kritikusai: mind a kettőjüknek ugyanaz a problémája vele, tudniillik, hogy a demokrácia egyfajta látszatközösség, amely az absztrakt – konkrét társadalmi-történelmi helyétől és helyzetétől elvonatkoztatva elképzelt – „egyének" jogain alapszik. Formálisan a liberális demokráciában az emberek egyenlők és együttműködnek,

[3] A továbbiakban a kurzívval írt *Action Française* kifejezés mindig az újságot, míg a nem kurzív „Action Française" a mozgalmat jelöli.

Munkácsy Mihály: Virágok áldozata, 1896. Olaj, fa, 84,5×100 cm,
© Szépművészeti Múzeum, 2019

a valóságban, a civil társadalomban egyenlőtlenek, és versengenek egymással.[4] Mivel a demokratikus politikai közösség egy, az emberek valós életétől elszakadt „díszlet" – ezért nincs sem valódi hatalma, sem valódi tekintélye.

A különbség közöttük az, hogy Maurras a ténylegesen kialakult történelmi-társadalmi struktúrákba (család, hivatás, municipium, régió) „visszahelyezett" egyének, a történelemben kialakult *valós*, míg Marx a „társult termelők" – a munkamegosztás kényszerzubbonyától és a pénz elidegenítő közvetítésétől megszabadult dolgozók – a jövőben *elképzelt* közösségével szeretné felváltani ezt a hamis látszat-közösséget.

Charles Maurras (1868–1952) nem politikusnak vagy politikai gondolkodónak, hanem költőnek és írónak indult. Családjában egyaránt jelen voltak a royalista-katolikus és a republikánus hagyományok. Apja korán meghalt, és ekkor a család Aix-en-Provence-ba költözött, ahol Maurras katolikus papi kollégiumba járt. Az érzékeny serdülőt a görög klasszikusok és a francia romantika költői érintették meg erősen. Kamaszkorában – mint sok provanszál kispolgári család fiúgyermeke – tengerésztiszti karrierről ábrándozott, ám miután tizennégy évesen egy úszó-

[4] „Az államban ellenben, ahol az ember emberi nemi lénynek számít, ott imaginárius tagja egy képzeletbeli szuverenitásnak, meg van fosztva valóságos egyéni életétől és telítve van nem-valóságos általánossággal." Karl Marx: *A zsidókérdéshez*. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* I., 1957. Budapest, 357.

balesetben átszakadt a dobhártyája, s egész életére süket maradt, le kellett tennie a tiszti hivatásról. A fiatalember ugyan hamar megtalálta hivatását az írásban, de fizikai fogyatékossága így is beárnyékolta életét – például sohasem alapított családot –, ami kitartással, hallatlan akaraterővel, s nem csekély keserűséggel töltötte el őt. Zárkózott, kemény, életidegen emberré vált – aki eszményien alkalmas volt a „doktrinér" szerepére. („Az életem? Az eszméim és a könyveim" – mondotta egy alkalommal.) A provanszál nyelvet és irodalmi hagyományt felélesztení akaró költők a Nobel-díjas Fréderic Mistral köré tömörülők körének, a *Félibrige*-nek volt a követője. A fiatal író egész szemléletét két alapgondolat határozta meg. Az egyik: a kultúra – specifikusan a francia kultúra – régiókhoz és hagyományokhoz kötődő jellege, vagyis az, hogy az irodalom egy meghatározott miliő és kor kifejezője, nem pedig a romantika által felmagasztalt „nagy egyéniségek" teremtő erejének műve. A másik: a „rendezett", harmonikus stílus igénye a romantikának a formákat széttörő érzelemvezérelt „csapongásával" szemben. Maurras irodalmi eszménye egyfajta neo-klasszicizmus lett, amely az antik kultúra (amelyet ő igen alaposan ismert és szeretett) „harmóniáját", „rendjét" tekintette az esztétikai érték kritériumának. A provanszál földhöz való kötődés jól illeszkedett az antikvitás kultuszába. (Nem véletlen, hogy Maurras egyik keresztneve, a „Photius", latin eredetű: Provence-ben ugyanis a római korban görög eredetű polisok alakultak ki, amelyek saját szokásrendszerüket, kultuszukat alkotmányukat szigorúan őrizték, és nem kaphattak bennük polgárjogot idegen származásúak.) Ez a fajta antik állam- illetve közösségideál mély hatással volt a fiatal Maurrasra. *Anthinéa* című könyvében, amely egy görögországi utazás emlékeinek, tájleírásoknak és a táj és az antikvitás emlékei által ihletett meditációknak a laza füzére – Maurras a Görögország és Provence közötti természeti és kulturális párhuzamokat hangsúlyozza.

A műalkotásnak, az irodalmi műnek Maurras szerint nem az ember – állandóan változó – érzéseit, szeszélyeit, hangulatait kell kifejeznie, hanem az értékek szilárd rendjét. Az igazi műalkotás az, amely harmonikus, amelyben az egyes részek – a maguk specifikumait megtartva – egységes, szerves egésszé rendeződnek össze. Ugyanígy az igazi, harmonikus és életképes civilizáció az, amelyben a kultúra és a társadalmi lét történelmileg kialakult normái és intézményei szerves egésszé integrálják a társadalmat – és az egyének (vagy akár a tömeg) gondolatai, szenvedélyei, szeszélyei nem zilálhatják szét, nem béníthatják meg ezt a rendet.

Az 1896-os első olimpián Athénben tudósítóként jelenlévő ifjú Maurras szomorúan tapasztalta, hogy Franciaország milyen jelentéktelen, kicsiny helyet foglal el a nagyhatalmak között. „Mikor egyszerre kívülről néztem hazámat, olyannak láttam, amilyen valójában. Ijedten láttam, milyen kicsiny és elszigetelt az én országom!"[5] Akkor az ország amolyan „másodrangú" nagyhatalom volt XIV. Lajos és Napóleon Franciaországával összevetve. Anglia változatlanul uralta a tengereket, és övé volt a legnagyobb gyarmatbirodalom – beleértve a hatalmas területű és nagy múltú Indiát, és a világkereskedelem kulcsát jelentő Szuezi-csa-

[5] Charles Maurras: *Au signe de Flore*

tornát. Az Elzász-Lotharingiát megszerző új, és egységes vilmosi Németország az ipari fejlődés ütemét, és a népességnövekedést illetően egyaránt „lekörözte" Franciaországot, és nyilvánvalóvá vált, hogy világhatalmi szerepre tör. Az óceánon túl pedig – megszabadulva a déli rabszolgaság intézményétől és rohamosan civilizálva a Vadnyugatot – kialakult az Amerikai Egyesült Államok egységes, gyorsan fejlődő hatalmas gazdasága, és valószínűsíthető volt, hogy előbb-utóbb ez az új nagyhatalom sem fog megelégedni a Monroe-elv („Amerika az amerikaiaké") biztosította amerikai hegemóniával, hanem beavatkozik a nemzetközi konfliktusokba. Igaz, hogy Afrikában és Hátsó-Indiában Franciaország is kiépített egy hatalmas gyarmatbirodalmat, és az is , hogy még mindig a francia nyelvé, a francia kultúráé volt a kulturális hegemónia az európai kontinensen, de Franciaország egyedül nem is gondolhatott a „revanche"-ra, Elzász-Lotharingia visszaszerzésére. Sűrűn váltották egymást Párizsban a kormányok, a közéletben egymást követték a botrányok, korrupciós ügyek: egyszóval az elvakult nacionalisták szemében a Harmadik Köztársaság alatt gyengének és hanyatlónak tűnt az ország.

Maurras szerint Franciaország hanyatlásának elsődleges oka, hogy az ország nem rendelkezik nemzeti lényegének, történelmének megfelelő politikai szervezettel, amely lehetővé tenné, hogy a nemzet megfelelően kifejtse a maga energiáit, s érvényesítse a maga jogos érdekeit. (Hitlerrel ellentétben Maurras sohasem szánta Franciaországnak a más népeket alávető, meghódító „Birodalom" szerepét.)

A nemzet „lényegének", történelmének megfelelő államszervezet megalkotása nélkül a gazdasági növekedés, vagy bármilyen „felvilágosult" reform hiábavaló: nem emelheti fel a nemzetet. Ezért a francia nacionalizmusnak a politikát (értve ezen nem az *egyes* politikai célokat, hanem a nemzeti érdeknek megfelelő politikai rendet) kell megváltoztatnia. Ezt jelenti a *„politique d'abord"*, a „politika elsődlegességének" elve.

Az ország tehát nem az „ellenségei" miatt nem találja meg a megfelelő politikai szervezetet. Viszont vannak belső ellenségei. Négy idegen erő tartja megszállva intézményeit, tartja kezében az államot, a sajtót és a gazdasági életet: a zsidók, a protestánsok, a szabadkőművesek és az idegenek (*météques*). Ezek az erők (amelyekhez nem tartozik mindenki, aki e csoportok valamelyikébe született, hiszen az Action Française-nek zsidó tagjai, és protestáns „társutas" szervezetei is voltak) a saját céljaikat és eszméiket követik, a francia nemzet autentikus céljai ellenében együtt alkotják – mint négy szövetséges állam – az „Anti-Franciaország"-ot. Nem *csak* azért ellenségei a hazának, mert a saját érdekeiket érvényesítik a nemzeti érdekkel szemben, hanem mert olyan „princípiumokat", történelmi tendenciákat testesítenek meg, amelyek ellentétesek a nacionalizmus alapelveivel. (Az idegenek a „kozmopolitizmust", a nemzetekfelettiséget, a szabadkőművesek a szabadságot, a tekintély lerombolását, a protestánsok az Egyház tekintélyét el nem ismerő egyéni lelkiismeretet képviselik, a zsidók pedig a nemzetközi pénzvilág és a szabad kereskedelemnek a nemzeti elvű gazdaságpolitikával ellentétes dinamikáját.) Maurras antiszemitizmusának semmi köze a nácik biológiai antiszemitizmusához, vagy bizonyos keresztények vallási antijudaizmusához. Amikor a zsidók a maguk „nemzetek-feletti" működése helyett felfedezték a saját nemzeti

identitásukat és megteremtették a maguk nemzetállamát, Izraelt, akkor ezt a fejleményt már az élete vége felé járó Maurras örömmel üdvözölte. [6]

De Franciaország válságának, hanyatlásának mégsem a nemzet ellenségei az okai, hanem a Forradalom, és a forradalmat megalapozó rousseau-i eszmék. Amikor 1940-ben Franciaország a német fegyverek csapásai alatt összeomlott, Maurras szerint az összeomlásért nem ezt vagy azt a politikust, hanem Jean Jacques Rousseau-t kell a vádlottak padjára ültetni. A történelemtől elvonatkoztató, a „természetes" ember jogaiból, a „társadalmi szerződés" gondolatából kiinduló filozófus, és az őt követő jakobinusok voltak azok, akik az egyes ember jogait, és az egyes emberek közös érdekeit kifejező, absztrakt „általános akaratot", s annak szuverenitását állították a konkrét, valóságos társadalomtest és a történelmileg kialakult intézmények – mindenekelőtt a monarchia – helyére, s ezzel megfosztották Franciaországot egységétől és életerejétől.

A Forradalom szétzilálta a nemzet életszervezetét. A provinciák, a céhek, a korporációk, a rendek, a családok, a társadalmat alkotó egyes csoportok szabadságait, kollektív jogait („libertés") a forradalom eltörölte, s pótolta őket az „absztrakt" állampolgár szabadságával. És a természetes közösségeiből kiszakított individuumokra ráerőltette az „egységes és oszthatatlan" Franciaország (a parlamentáris köztársaság) hatalmát.

A parlamentáris köztársaság sohasem lehet stabil hatalom, mert minden parlamenti többség, minden kormány, minden választott államfő csak a saját (illetve az őket megválasztó erők, pártok) érdekeit képviseli. Minden választáson érdekek (a francia politikai viszonyok, a Harmadik Köztársaság cseppfolyós pártviszonyai között különösen) más koalíciója kerül hatalomra. Korrupt, részrehajló, és egymással veszekedő politikusok, és politikus-klikkek kezén sikkad el a nemzet igazi érdeke. S ezt a nemzet valódi törekvéseitől, valódi lényegétől, az „igazi országtól" („pays réel") elidegenült hatalmat, a „jogi országot" („pays legal") csak erőszakkal, csak a társadalomban kialakult autonómiák lerombolásával lehet fenntartani. Ebből ered a francia köztársaság túlcentralizált, bürokratikus közigazgatása.

A liberális demokrácia viszonyai között az emberek közötti, természettől adott egyenlőtlenségek nem kapják meg a maguk intézményes elismerését: nincsenek rendek, kasztok, kiváltságok, természetes módon „adott" hivatások és szerepek. Ezért az egyének, akiknek a liberális társadalom azt hirdeti, hogy „egyenlőek", *valóban* egyenlőekké akarnak válni egymással. Aminek a következménye az, hogy a társadalomban az egyének és osztályok között kíméletlen harc folyik az anyagi javakért, s mindenfajta társadalmi kohézió és harmónia elvész.

Franciaország valódi érdekeinek hagyományos – évszázadok alatt kialakult és bevált – politikai szervezete felelne meg: az örökletes, antiparlamentáris, decentralizált és katolikus monarchia. Az örökletes uralkodó érdekei automatikusan egybeesnek a nemzet érdekeivel. Az uralkodó és a nemzet egy, hiszen a királyok teremtették meg Franciaország nemzeti identitását. Az uralkodó nem lehet

[6] „Dicséretükre legyen mondva, hogy megszereztek a Közel-Keleten egy gyönyörű földdarabot, ami lehetővé teszi a mi zsidóink számára is, hogy hazára leljenek és megszünteti örök idegenségüket." Charles Maurras: *Votre bel aujourd hui.* Fayard, 1953. 457.

idegen származású, idegen kultúrájú (míg a Köztársaság viszonyai között akár az is megtörténhet, hogy egy bevándorolt zsidó lesz a Köztársaság elnöke). Persze, a királyok uralma alatt sem volt tökéletes az ország, de működött, és hatékonyan védte érdekeit a nemzetközi konfliktusokban. Voltak kiváló és kevésbé tehetséges uralkodók, de a monarchia mindig stabilabb kormányzat volt, mint a pártok harcára épülő köztársaság. Anglia is, Németország is a monarchiának köszönheti a maga stabilitását és nagyhatalmi állását.

A helyreállítandó francia monarchiában a király irányítaná a diplomáciát, a hadsereget, a nemzeti költségvetést, mindazt, ami az állam mint „egész" érdekeit érint. Ő gyakorolná a kormányzat „művészetét" – a kormányzat mint művészet (és nem tudomány!) eszméje a görög harmónia, az ellentétek harmonikus egységének klasszicista művészetideálja megfelelője a politika világában. De a királyság „égisze" alatt a régi intézmények megőrizhetik, visszanyerhetik a saját történelmi funkciójukat és az azokhoz tartozó autonómiát – s olyan új társadalmi intézmények is kialakulhatnak, amelyek értékét a tapasztalat megerősíti. (Maurras például nem akarta helyreállítani a születési arisztokrácia kiváltságait, hanem azt egy „nyitott", a szellemi-erkölcsi kiválóságra épülő arisztokráciával pótolta volna.) Ez az úgynevezett „empirisme organisateur" (szervező empirizmus): a nemzeti organizmusnak, a biológiai organizmusokhoz hasonló szervezetnek, a tapasztalatokon alapuló továbbfejlesztése. A biológiai organizmusokhoz hasonlóan a társadalom egyes részei sem „egyenrangúak", hanem más-más funkciójuknak megfelelően egyenlőtlenek. Csak a demokrácia és a szocializmus akarja természetellenes módon nivellálni az egyéneket, csoportokat. A Köztársaság absztrakt szabadságát, a Liberté-t tehát a királyság, az egyes testületek, csoportok konkrét szabadságaival (libertés) helyettesítené.

A szociális kérdést, a proletariátus kérdését – amelynek Maurras is döntő jelentőséget tulajdonított – csak ilyen módon lehet megoldani. A tőkés viszonyok között érthetően elégedetlen és a nemzetköziség (a marxizmus) ideológiájának uralma alatt álló városi ipari munkásságot a vallás, a nacionalizmus és valamilyen korporatív – az azonos szakmához tartozó emberek érdek- és kulturális közösségén nyugvó – szerveződések révén kell integrálni a francia nemzetbe. Hogy pontosan hogyan, azt Maurras nem fejtette ki részletesen. Mint a legtöbb szélsőjobboldali gondolkodónak, Maurrasnak is voltak antikapitalista gondolatai, szemben állt a „haute finance"-vel, a pénztőkével, mint „nyerészkedő" és nemzetietlen tényezővel – de az Action Française-nek – a „politique d'abord" elve miatt – sohasem volt kidolgozott társadalmi, gazdasági programja.

A királyság intézményén kívül a nemzeti egységet, a történelmi folytonosságot és a nemzeti közösség belső stabilitását a franciák öröklött vallása, a római katolicizmus biztosítja. Mint láttuk: más vallások, a protestantizmus és a zsidóság Maurras szemében nem egyszerűen „mások", hanem a francia nemzeteszmével ellentétes törekvések, elvek megtestesítői. De a katolicizmus mint társadalmi hagyomány, és a hagyomány által szentesített tekintély jelent oly sokat neki, és nem mint metafizikai igazságrendszer. Ami a metafizikai kérdéseket illeti, a rossz problémájával (konkrétan saját süketsége tragikumával) szembesülve, Maurras a maga személyes vallásos hitét már korán elveszítette, s nem talált helyette va-

lamilyen más, filozófiai igazságrendszert, vagy istenhitet sem: a comte-i pozitivizmus lett a világnézete. Krisztusban és az evangéliumok tanításában az antik, a klasszikus kultúra „harmóniájával" szembenálló zsidó forradalmi szellem kifejezőjét, egyszersmind tudományellenes „babonát" lát („Nem érdekel, mit írt négy obskurus zsidó egy ötödikről" – írta.) Ugyanakkor a katolikus egyház belső szervezete, azaz a„monarchia" a csúcson – a pápaság – az arisztokrácia a középső szinten, és demokrácia a legalsó szinten (az egyházközségekben) az ideális politikai szervezet modelljei Maurras számára: „összes kedvenc eszményeimet: a rendet, a hagyományt, a fegyelmet, a hierarchiát, a tekintélyt, a folyamatosságot, az egységet, a munkát, a családot, a korporációt, a decentralizációt, az autonómiát, a céhes szervezeteket – a katolicizmus őrizte meg és tökéletesítette". Ezért a romantikus művész, a deista filozófus, vagy a protestáns keresztény nagyobb veszélyt jelent a társadalom számára, mint az ateista. Az utóbbi számára nincs tekintély, viszont a romantikus művészet, a deista filozófiai vallásosság és a protestáns kereszténység egyaránt úgy véli, hogy a látható és közvetlenül adott társadalmi tekintéllyel, az Egyházzal és a társadalom intézményeivel, az általuk hirdetett igazsággal és értékekkel szembe lehet állítani valamilyen más tekintélyt (a zseni intuícióját, az egyéni lelkiismeretet, vagy a Bibliát), amellyel az egyén közvetlenül kapcsolatba léphet. Ugyanígy az Egyház és a társadalom veszélyes ellensége az olyan katolikus, aki dogmatikailag ortodox, viszont a demokrácia, a társadalmi igazságosság vagy a krisztusi szeretet nevében megkérdőjelezi a társadalmi hierarchiát és intézményeket.

A királyság, és más tradicionális intézmények nem azért szükségesek Franciaországnak, mert legitimációjukat az adná, hogy „Isten kegyelméből" valók, s nem is azért, mert valamilyen metafizikai politikai-jogi elmélet, (például a tomista „természetjog") a megalapozásuk, hanem azért, mert a tapasztalat, a társadalomtudomány fényében beváltak.

Ezért az Action Française társadalmi tanítása alapvetően eltér a katolikus társadalmi tanítástól – és nem csak azért, mert Maurras ateista volt. A katolikus társadalmi tanítás is elutasítja, mind a liberalizmus individualizmusát, mind a szocializmus kollektivizmusát. A katolikus társadalmi tanítás is azt hirdeti, hogy a társadalmat az egyén és a társadalom egésze között közvetítő, különböző alsóbb szintű társulások autonómiájára és funkcionális együttműködésére kell alapozni (szubszidiaritás), s az államnak csak akkor szabad beavatkoznia, ha valamely funkciót az alsóbb szintű társulások nem látnak el megfelelően.

A társadalom mint organikus egész kohézióját az egyes csoportoknak a „közjó" érdekében való együttműködése adja. De a katolikus társadalmi tanítás elismeri az egyén elvitathatatlan, minden társadalmi szervezetet megelőző, és azoktól független jogait, és az alsóbb szintű társulások jogait is a természetjogból, és nem a társadalmi szervezet szükségleteiből eredezteti. Az Action Française számára *a nemzet* a legfőbb, a végső érték – a katolikus vallás is, a királyság is csak a nemzeti érdek érvényesítésének eszközei – helyesebb az, ha valaki nem katolikus vagy nem royalista, de francia nacionalista, mint ha valaki jó katolikus vagy hűséges híve a királyi háznak, de az egyházi vagy dinasztikus lojalitás felülírja benne a hazafiságot. *„Tout ce qui est national est nôtre"* („Minden, ami nemzeti – a miénk")

– ez a jelszó áll ma is az Action Française orgánumainak fejlécén. Ezzel szemben a katolikus társadalmi tanításban a nemzet csak egyike azoknak a struktúráknak, (a család, a tulajdon, a hivatás, a lakóhely és más társadalmi intézmények mellett) amelyeket a természetes erkölcsi törvény alapoz meg az emberi életben. Ez nem jelenti azt, hogy az integrális nacionalizmus szerint egyáltalán nincsenek nemzetfeletti, összemberi értékek. Maurras szerint a franciaság, a francia nemzeti kultúra nem egyszerűen a franciák számára a végső érték, hanem érték az egész emberiség számára is, mert a „latinság" civilizáló hatását hordozza a „barbárokkal" – mindenekelőtt a németekkel – szemben. Ezek az „összemberi" szempontok, értékek azonban homályosak, kifejtetlenek maradtak.

A katolikus tanítás számára a közösség érdeke, a „közjó" (*bonum communae*) ugyanúgy a társadalom szervező ereje, mint az integrális nacionalizmus számára, s az alsóbb szintű társulásokat ugyanúgy ez szervezi egységes társadalommá. Ám a katolicizmus számára a közjó filozófiai kategória, amely racionális párbeszédben definiálható (definiálandó), nem pedig automatikusan azonos egy meghatározott személlyel és annak döntéseivel. A katolikus ezért tekintheti ugyan a természettörvénynek megfelelő államberendezkedésnek a monarchiát, sőt, isteni eredetűnek is a királyi hatalmat – de nem állíthatja azt, hogy minden nemzet számára szükségképpen a monarchia a megfelelő államforma. Ezzel szemben az Action Française számára a monarchia magának a nemzeteszmének a logikus, szükségszerű következménye. (Hogy mi a helyzet az olyan nemzettel, amelynek történelmi hagyományából a monarchia hiányzik, azt Maurras sohasem tisztázta – s az amerikaiakat nem is tekintette „valódi" nemzetnek…)

Hogyan lehetne Franciaországnak visszaadni a maga természetes rendjét, visszavezetni az országot a királysághoz és a katolicizmushoz? Nyilvánvalóan nem *parlamentáris* úton, nem úgy, hogy a royalista párt egyszer megnyeri a választásokat, – hiszen Maurras elvi alapon elvetette a parlamentarizmus intézményeit. De egy elszánt, erőszakos kisebbség sem kényszerítheti rá a francia nemzetre a királyságot. Ő úgy képzelte el a hatalom megragadását, hogy a royalista mozgalom felvilágosító- és propagandatevékenységével kialakít az országban egyfajta royalista közhangulatot – s ezután a Stuartokat 1660-ban visszahozó Monk tábornok egy francia megfelelője, mintegy „magától értetődő" módon, tehát polgárháború, vérontás nélkül visszaállítja a monarchiát. (Később, két – névtelenségét megőrző – katonatiszttel Maurras közös könyvet írt arról, hogy konkrétan miként lehetséges az államcsíny Franciaországban.)

Éppen a hatalommegragadás eme koncepciója miatt az Action Française nem akart – és nem is tudott – sem hagyományos értelemben vett politikai párttá, sem pedig a hatalmat erőszakosan meghódító tömegmozgalommá válni. Bár szervezetként, ligaként is létezett, olykor a választásokon is indult, és egyfajta félkatonai szervezete is volt, mégis alapvetően azonos maradt az *Action Française* című napilappal, és a mozgalom más oktatási- és propagandaintézményeivel. Inkább ideológiai iskola volt, mint politikai mozgalom, s befolyása is elsősorban a szellem világában érvényesült.

ALBERT ZSUZSA

ALBERT GÁBOR ÍRÓI BÁTORSÁGA

Albert Gábort a Bölcsészkaron ismertem meg. 1950 és 1954 között jártunk egy évfolyamra, én magyar–történelem, ő magyar–könyvtár szakon. Évfolyamtársunk volt Antall József, későbbi miniszterelnök, Andrásfalvy Bertalan, a rendszerváltás első művelődési minisztere, Wacha Imre, Grétsy László, későbbi nyelvész professzorok, Tóth Bálint költő, Martin György, a magyar táncházmozgalom tudós megteremtője.

Albert Gábort észre lehetett venni a hatalmas létszámú irodalomtörténeti órákon, mert a könyvtár szak gyakran késett, köztük ő, lobogó, zöld lódenkabátjában. Lehetett látni róluk karikatúrát a Múzeum körúti kapu faliújságján. Egyébként jó rajz volt, barátja, a képzőművész Artner Tivadar rajzolta. Találkoztunk a Pais-kollégiumokon, láttam az Astoria-büfében salátafőzeléket enni. Magas, vékony, szőke fiú volt, értelem és energia sugárzott belőle. Lehetett tudni, merre ül hátul, a nagy, hatos teremben, mert sokat köhögött. Telenként különös, harangszerű, szürkéskék, bundás kabátban járt. Tiszta volt és kopott. Ormánsági nyelvjárásban beszélt, feltűntek zárt és nyílt e-i, amelyekhez élete végéig hű maradt.

Én középiskolából megmaradt műegyetemista fiúval kirándulgattam, jártam hangversenyre meg a versenyeire, mert kiváló atléta volt. Az egyetemen Vargyas Lajos révén a néprajzosokkal barátkoztam. Gábor harmadév végén kezdett udvarolni nekem. Akkor már a Piarista épületben voltunk, sokat beszélgettünk a Duna-parton, meg a zsúfolt és füstös Egyetem presszóban. Valójában ő beszélt, én hallgattam történeteit a családjáról, küzdelmes diákkoráról, jövendő terveiről. Mondta, hogy olyan Németh László-féle szeretne lenni, ezt természetesnek tartottam, de először a tanulmányíróra gondoltam. A szépírói tervektől megijedtem. Ki tudja, miért? Ma már tudom.

Soha ennyit nem beszélgettem senkivel, vele aztán egész életünk folyamán, különösen sokat utolsó éveinkben.

Mindig csodáltam én is mint mások, enciklopédikus műveltségét, pontos ítéleteit, politikai tisztánlátását. Három évvel idősebb volt nálam, mire egy évfolyamra kerültünk, több főiskolát megjárt, hogy ne vigyék el három évre katonának. Bölcsészkarra akart menni, nem vették fel. Volt egy eredményes vizsgája a Színiakadémián, de az utolsó beszélgetés után, nyilván a SZIT (Szakszervezeti Ifjúmunkás Tanoncmozgalom) egyenruhás lányának véleménye miatt úgy döntöttek, mégsem kell. A pécsi Pedagógiai Főiskolán a történelem–magyar–mezőgazdaság szak fogadta, ott talált egy kiváló pszichológia tanárra. A pécsi Jogi Karon egy évet végzett, beépült gondolkodásába a jogtörténet kiváló előadójának, Óriás professzornak tudása, de nem akart jogász lenni. A budapesti Református Teológián a görög, meg a héber nyelv kemény próba volt, keresztféléveskénti fél év alatt kellett egy év anyagát megtanulnia. De a görögség, a görög filozófia az ókortól máig, új meg új formában születő gondolat-gyökeret vert és virágzott ki

benne. Megrendítő a találkozása a teológián a népi írók szociográfiáival, a népi irodalommal, olvashatja a *Válasz*t, meghatározó élménye Németh László.

Összesen tizenhárom, különböző főiskolákon tett vizsga után vették fel oda, ahová menni akart, a bölcsészkarra, a magyar–könyvtár szakra. Nemcsak osztályidegen volt, hanem a középiskola néhány osztályát is a kőszegi katonaiskolában végezte. Mert tetszett a tizenkét éves kisfiúnak a cőgerek gyönyörű uniformisa, ahogy vonultak Pécs főutcáján. Boldog volt, amikor fölvették az iskolába, de keserves volt ráébrednie, hogy a katonaság nem neki való. Második osztályosként került oda, a legjobbak közé küzdötte fel magát, de idegen maradt, egyetlen menedéke, hogy hegedülni tanult. Az a pár óra szabadság tette elviselhetővé azt, hogy nem szabadulhatott onnan, csak mikor megszűnt az iskola. Mert ha otthagyja, a tartást, a tandíjat utólag ki kellett volna fizetnie.

Mindez a tehetséges fiúnak hasznára vált, tudását gazdagította, látókörét tágította, különállásra, helytállásra szoktatta. Természetes volt aztán, hogy az író negyven éven keresztül inkább vállalta a perifériára szorítást, mint hogy bárkit kiszolgáljon, vagy ne azt tegye, írja, amit helyesnek ítél. Inkább éhezett és fázott egyetemista korában, hideg és kínos albérletekben, mintsem eltűrje, hogy a kollégiumban beleszóljanak, hogy mit olvas. Éjszakánként pályaudvaron vagont rakodott, drótköteleket tekercselt, hogy könyvet tudjon vásárolni. Szakdolgozata Kodály-bibliográfia volt, írt volna Kodály irodalmi kapcsolatairól is, csakhogy közölték vele, megírhatja, de nem fogják elolvasni, nincs rá szükség.

Mikor engem bemutatott a szüleinek, Pécsett laktak egy bérelt házban. A kapu keskeny, nedves udvarra nyílt, zárt deszkakerítés választotta el a szomszédtól, bele volt nőve egy satnya fa. A hosszú, nagy L alakú háznak az utca felé két, az udvarra egy szoba ablaka nézett, meg a konyha. A szobák kicsik, zsúfolva egykori nagy lakásuk bútoraival. Egyikben lakott bátyja és a sógornője. Albert Áron Tamás, a bátyja, nevét az édesapjától örökölte, az pedig szintén az apjától. Ez a név nekem gyerekkori kedves íróm, Tamási Áron révén volt ismerős és barátságos. Jövendő sógoromnak és feleségének Gábor már korábban bemutatott Pesten, a feleség még medika, félénk, halk szavú, fehér bőrű lány, vagyis fiatalasszony. Áron hasonlított Gáborhoz, de puhább, Szentágothai János tanársegéde a pécsi orvoskaron.

Pécsett nagy szeretettel fogadtak, reggel érkeztünk, személyvonattal utaztunk egész éjjel. Hangos, vidám, erős család, három testvér, Áron, Gábor, és húguk, Sári, aki óvónő egy baranyai faluban.

Így hát megismertem az elbeszélései szereplőit. Édesapja, „a falu jegyzője", Egyházasharasztiban kezdte pályáját, a legkisebb Ormánság melletti faluban, és feleségül vette a legszolidabb falusi paplányt, Horváth Katalint.

Ha egy református parasztfiú okos, leginkább tanító lett, vagy pap. Horváth Katalin nagyapja – Albert Gábor dédapja – kántortanító volt, annak a fia – Gábor anyai nagyapja – Horváth Antal már teológiát végzett, Foktőre került segédlelkésznek, s természetes, hogy feleségül vette a paplányt. Aki nem más, mint Feleki Margit: Anyus, ahogy Gábor emlegette anyai nagyanyját. Édesapja, Feleki József a foktői lelkész, még a Révay Lexikonban is szerepel. Írt, fordított, csillagászattal

is foglalkozott. Halála után felesége, tehát Gábor dédanyja, árvaházi felügyelő, Dunapatajra költözik. Megéli, hogy '19-ben Szamuely Tibor Lenin-fiúi a főtér fáira akasztják az elégedetlen, hangadó módos gazdákat. Aztán a parasztok kivágják a fákat. Ezek a történetek elevenen élnek a családban.

A családfa azonban még följebb is megrajzolható. Volt egy gyalogszékely fiú Nagygalambfalván, Feleki Miklós, a székelyudvarhelyi kollégium diákja. Szülei papnak szánták, ő azonban vándorszínészként előbb súgó, aztán színész, a szabadságharcot honvédszázadosként küzdötte végig, Bem apó seregének színházat csinált. A bukás után bujdosni kényszerült, külföldre ment, aztán franciából fordított és magyarul írt drámákat. Végül fővárosi színész lett, nemességet kapott, ezentúl nagygalambfalvi Feleky Miklós. Ő volt Feleki Margit nagyapja. Margit még látogatta is lánykorában Budapesten. És mesél majd róla unokáinak. A neves színész fia, Feleki József, a foktői lelkész, Gábor dédapja, Camille Flamarrion csillagászati műveit fordította magyarra, európai horizontú ember.

Horváth Antal, az egyházasharaszti református pap, egy pusztuló ország szimbóluma is lehetne. Trianon után szembe került az átmeneti hatalommal, mikor a szerb jegyző tisztelgő látogatást kívánt tenni a református lelkésznél, Horváth Antal a kapu előtt várta, csak ott hajlandó fogadni. Ezért a család nem kapott élelmiszerjegyeket, ha a pap fiatal leánya – jövendő anyósom – nem megy érte. Nem ment. Aztán változtak a határok, lett kenyerük, nem „zsíros kenyerük". Horváth Antal egyik fia pap lesz, a másik a népi eszmék hatására útmester, Katalin középiskolába nem mehet, lánynak minek az. A tiszteletes úr feltalálja a „gördönyt", vagyis a tankot, mesébe illő az összeomlás, mikor a pajtából kivezérli az udvarra. Szabadalmát nem használják fel. Kutat is akar a faluban fúratni, megtervezi, de kivitelezni lehetetlen, aztán elkártyázza a lukmát[1] a parasztokkal. Felesége és leánya éhbérért hímeznek, naplót írnak, Jókait olvasnak.

1920-ban segédjegyző érkezik Egyházasharasztiba Szentesről. Alföldi, iparosodó, eleven magyar kisvárosból, szép, udvarlós fiatalember. Kereskedelmi érettségi után elvégezte a jegyzőtanfolyamot, most a baranyai szláv nemzetiség nyelvét is meg kellett ismernie. Édesanyja Földvári Nagy Teréz, elszegényedett nagybirtokos paraszt leánya. Apja székely ácsmester, hirtelen meggazdagodott, aztán éppoly hirtelen tönkrement, szállodaépítő vállalkozó, Albert Áron Tamás. Mindketten azt hitték, a másik gazdag. Lett három gyermekük, Áron, Teréz és Erzsébet. Még ismertem a nagymamát, Földvári Nagy Terézt, öregen is szép volt és jó kedélyű, kilencvenedik születésnapján így koccintott: Éljen a haza!

Ifjabb Áron Tamás szentesi lányokkal levelez, a paplány a postán dolgozik, s egyszer azt mondja a segédjegyzőnek: ne válaszoljon Áron. Látom lánykori fényképeit, ő azt gondolta magáról, csúnya, pedig szép volt, megrendítően kiszolgáltatott. Ebből a házasságból is három gyermek született, a már említett Gábor, Áron és Sára. Az apa eredményesen dolgozott, Egyházasharaszti után Sámod, majd Sellye, az Ormánság fővárosa következik, ott lett körjegyző. Helytáll a parasztok mellett Draskovich gróffal szemben. Idézem Albert Gábor: *Egy magányos*

[1] lukma: baranyai tájszó = természetbeli adomány

merénylő elmélkedései című munkájából: „Sellyén, ahol húszéves koromig éltem, van egy szép kastély, a Draskovich grófok tulajdona. Ez ugyanaz a félig magyar, félig horvát család, ahonnan Zrínyi Miklós felesége, Draskovich Euzébia is kikerült. A Draskovichoknak Sellye környékén, tehát az Ormánságban, gondolom, húszezer holdjuk lehetett, de birtokuk nagyobb része a Dráván túl esett, és a horvátországi Trakostyán volt a központja. Sellyén úgy hírlett, hogy Draskovich gróf, mikor az első világháború után a béketárgyalások még javában folytak, nem átallott elutazni Franciaországba, és minden követ megmozgatott a dolgok ésszerű elrendezése érdekében. Azt szerette volna ugyanis elérni, hogy a teljes Ormánságot csatolják Szerbiához, hogy gazdálkodását ne zavarja országhatár."

Gábor édesapja, Albert Áron, a község képviseletében, évekig perben állt a gróffal. Aztán elkövetkezett a második világháború, ő pontos és lelkiismeretes hivatalnokként őrizte a törvényességet. Tehát nem fogadott el hálapénzt, semmi hiánypótló cipőtalpbőrt például, szegény is maradt. Szolgálati lakása ugyan volt, amit berendezett, ahogy illett, de takarékoskodott, ha nyugdíjba megy, legyen háza, legyen hová mennie. Anyust beköltöztették egy pécsi bérházba, mikor unokái, az egyik fia meg a lánya gyerekei középiskolások lettek. Aztán Sellyéről élelmezték őket. Így találkozott Gábor első gimnazistaként Pécsett a katonaiskolásokkal.

A háború vége felé a jegyző megtett mindent, hogy mentse a község zsidó származású lakosait, de elvitték őket, aztán a nyilas pártvezető ki akarta sajátítani azt az üzletet, ahol korábban a zsidó származású tulajdonos alkalmazta. Albert Áron, a falu jegyzője nem engedte feltörni a hivatalos pecsétet. A nyilasok hatalomátvétele után jöttek érte a csendőrök. Végigkísérték a falun, mint egy bűnözőt. Internálták, a pécsi Pius gimnázium alagsorában még többször meglátogatta a család. Megbeszélték, hogy Gábor nem vonul be, Anyusnál marad Pécsett Áronnal, Katus és Sárika hazamegy Sellyére, ott várják meg az internálótáborba került apát. A tábor lakóit, mikor közeledett a front, szélnek eresztették. Albert Gábor *Albérleti szobák* című első könyvében megírta, hogy ezzel nem ért véget az életveszély. „A megyei nagyfejesek, mert ezekkel volt együtt, valahonnan szereztek egy fuvarost, aki jó pénzért elviszi őket Sopronig. Neki azonban haza kell jutnia, az övéi bizonyosan otthon maradtak. A pályaudvaron egyszerre mozgolódás támadt. A peronon nyilas karszalagosok, csendőrök, katonák futkostak fel s alá, s mindenkit kihajtottak a sínek közül. A peront is lezárták. A szomszédos padon, mintha most ébredezne, nagyot nyújtózott egy durva posztózekés férfi. Megigazította koszlott kucsmáját, a pad alól előhalászta zsákból összebogozott, maga gyártotta hátizsákját, és halkan odaszólt neki. – Ha maga is Lőrincnek tart, akkor igyekeznünk kell." Sikerül egy tehervonatban elrejtőzniük, utána egy másikkal hazaérkezik a falujába. Albert Gábor ebben az elbeszélésében tanítónak ábrázolja az apját. Amikor a tanító a vonatból kiszáll, az állomás zsúfolva van emberekkel. „A forgalmi irodának tartott. Itt is fegyveres állt az ajtó mellett, de a szakállas férfi apró fekete bőröndjével olyan határozottan közeledett, hogy a katona nem tartotta érdemesnek okvetetlenkedni. Az irodában csak a hebegő Tónika volt benne, a távirdagép szalagtovábbító szerkezetét húzta fel. Köszönt, s odaszólt, hogy engedjen meg egy telefont. Eszébe sem jutott, hogy nem ismerik meg.

A központ azonnal jelentkezett, az iskolát kérte, de a telefon gyanúsan kattogni kezdett, majd hirtelen teljesen süketté vált. Hiába hallózott, hiába fújt bele többször is. Letette a kagylót, és újra kurblizni kezdte volna a készüléket, de akkor egy kéz fogta le a kezét, egy nyilas karszalagos kéz nyúlt át előtte. Megfordult és az állomásfőnökkel találta magát szemben. Csak a szemén látszott egy pillanatra a megdöbbenés, de aztán azt is hideggé merevítette, és olyan szertartásosan szólalt meg, mintha csak hivatalosan ismerték volna egymást. – Remélem megengedi, hogy a feleségemnek telefonáljak? Az állomásfőnök nem vette, vagy nem akarta észrevenni a magázást. – Már próbálkoztál vele? – Szétkapcsoltak – mondta, és rátette kezét a kurblira. – Gyere be inkább hozzám. – Gyanakodva mérte végig, aztán előre sietett a főnöki irodába, ott azonnal az íróasztalhoz lépett, egyik kezével a telefonkészülékre támaszkodott, hogy azzal is jelezze, semmi kedve udvariaskodó beszélgetésbe kezdeni. Az állomásfőnök aggódó arccal húzta be az ajtót. – János, hogy kerültél ide? – Különvonattal. – Ki tud róla, hogy megérkeztél? Beszéltél már valakivel? –Hidegen megrántotta a vállát, és a másik kezét is rátette a készülékre. – Megpróbáltam, de szétkapcsoltak. Ha megengedi – hárította el a további kérdezősködést, és tekergetni kezdte a kurblit. Az állomásfőnök egészen közel lépett hozzá, és lefogta a kezét. – Kész öngyilkosság! Szöktél? – Elengedtek. Papírom van róla. – Számítanak is most valamit a papírok! A telefonodat is biztosan lehallgatták. Kuti mindenre képes, és ha Szegi megtudja, hogy mégiscsak visszakerültél...! – Nem szólt semmit, csak az állomásfőnök nyilas karszalagjára nézett. A főnök azonnal elértette. Mit tehettem volna? – mondta a tekintete. Muszáj volt. Azt szeretnéd talán, hogy védekezzem? Talán még magyarázatot is tudnék találni, de hidd el, ostobaság volna ilyesmivel húzni az időt. Az íróasztalához lépett, gyors mozdulattal kihúzta a fiókot, és egy katonai revolvert vett elő. Gyorsan, mint akit sürget az idő, magyarázni kezdte, hogy semmiképpen sem maradhat Kisványiban, és úgy tudja, hogy a felesége sincs már a faluban. Talán Markócra ment. Közben papírt vett elő, írt néhány sort, amelyre a pályaőr a raktár végében kiad majd egy hajtányt. A pálya szabad, vonat erre már nem közlekedik. A Markóc alatti füzesig biztonságosan mehet, onnan pedig a kertek alatt belopózhat a faluba. Egy-két napon belül a frontot úgyis fel kell adniuk, a nyilasok már szedelőzködnek, és sajnos neki – mármint az állomásfőnöknek – hivatalból kötelessége menekülni. Gyorsan hadarta el mindezt, markába nyomta a papírt és a revolvert. – Az írást ne hagyd a pályaőrnél, csak mutasd meg neki. Zsebébe csúsztatta mind a kettőt, aztán tétován megálltak egymással szemben. Az állomásfőnöknek mintha mind a két karja egyszerre mozdult volna, hogy búcsúzóul átölelje, de aztán csak jobb keze kereste a másik férfi kezét. – Isten áldjon János, siess, járj szerencsével – és kituszkolta az irodából. A pályaőrnek nem kellett sokat magyaráznia. Elolvasta a cédulát, és azonnal a raktárnak nevezett fészerbe vezette. A tanító a hajtányrészt tolta, a pályaőr a harmadik kereket a rákapcsoló rúddal a vállára kapta. Mikor elkészültek az összeszereléssel, a pályaőr egy hosszúcsőrű olajozót hozott ki, és megolajozta a fogaskereket. Aztán elővett a zsebéből egy lapos üveget, kihúzta a dugóját, aprót kortyintott belőle, és felé nyújtotta. – Melegítőnek! Kisüsti. Elfogadta, és húzott belőle. A pálinkával megöblögette a száját, és csak azután nyelte le. A szesz jólesően égette végig a nyeldeklőjét, kellemes bi-

zsergéssel olvadt szét a gyomrában. Felült a hajtányra, és onnan nyújtotta a kezét. – Köszönöm! Isten áldja. – Isten áldja, tanító úr. Kicsit megtolom, úgy könnyebben megy. Vagy tíz lépést futott vele, a fogaskerekek halkan pattogtak, a három kerék ugyanolyan ütemben, kis késéssel kattogott hozzá. Erősen dolgozott. Talpát nekivetette a lábtartó kengyelnek, derekát megfeszítette, belefeküdt, úgy húzta. Eleinte csak lassan hátra, lassan vissza, de ahogy mind több erőt adott belé, a kattogás üteme is vidámabb lett, a ritmus is inkább azt diktálta, hogy gyorsan előre, gyorsan vissza, újra előre, újra vissza. Kabátját ki kellett gombolnia, megizzadt, a szembe csapódó szél kellemesen hűsítette."

A következő megpróbáltatás, mondjuk erőpróba, becsületpróba, az új rendszerben úgy éri, és úgy reagál, mint előbb, ahogy egyénisége diktálja. Mint ellenállót, visszahelyezik hivatalába 1945-ben, földet is kapna, de nem fogadja el, mit csináljon vele. Az egyik üldözött, aki hazajött, éveken át beutaltatja Siófokra. Mikor Dél-Baranya határsávnak minősül, felszólítják, lépjen be a Pártba. Nem lépett be. Megfosztják állásától, kiteszik szolgálati lakásából, a kéményseprő mester fogadja be őket. Egy este aztán a kertek alól lépéseket hallanak, a község párttitkára jön, sürgősen tűnjenek el, megvan a határozat, hogy kitelepítik, megvan a helyük a Hortobágyon.

Akkor ment el minden eladható holmijuk és megtakarított pénzük egy bérlakás szerzésére, s költöznek oda, ahol megismertem őket. Nagyobbik fiuk, Áron egyetemista, Gábor gimnazista már Pécsett, Sára középiskolás. Albert Áron elment segédmunkásnak, ráejt egy gerendát a lábára, eltörik a nagylábujja, akkor lett bérelszámoló. Azt lehet mondani, mindenhol szerették, segített rajta minden kanyarban valaki. Mert becsületes, kedves, ha kellett, bátor ember volt, amilyen mindenki lenni szeretne. Gábor ezt írta róla: „Nem volt híres, nagy, *csak* minden helyzetben becsülettel teljesítette a kötelességét. Ezt, hogy »csak« kiemelve, idézőjelbe szeretném tenni, mert véleményem szerint ennél többet az embertől kívánni nem lehet." Úgy élt, ahogy a fia, Albert Gábor: a maga helyén az élete árán is tette, amit helyesnek ítélt.

Ezeket a történeteket nemzedékről-nemzedékre megőrizte a családi emlékezet. Példa volt és erőt adott azoknak az utódoknak, akik képesek voltak továbbvinni ezt az örökséget.

Gábor írói pályáját Németh László *Galilei* című drámájáról írt tanulmányával kezdte, 1955-ben. A *Dunántúl* című pécsi irodalmi folyóirathoz vitte volt gimnáziumi igazgatója, de Gábor még megjelenése előtt elküldte a kéziratot Németh Lászlónak. Küldeményére hamarosan válasz érkezett, levél Németh Lászlótól. Idézem Gábor könyvéből: „A levél így kezdődött: *Kedves Albert Gábor! Levele és tanulmánya kivételes örömet okozott. Nem annak örültem, hogy a Galilei-ről jó véleménnyel van (mások is emlegettek remekművet), hanem hogy abból az ifjúságból, amellyel énnekem már kapcsolatom nem volt, ilyen szemmel néznek egy napfényre került művemre, s épp egy ilyen világosan elemző tanulmánnyal reagálnak rá. Ez némileg kárpótol azért a sok szenvedésért, amely (nem a mű foganásától megírásáig, hanem megírásától a megjelenéséig) e mű ára volt s lesz még ezután is. A levél végén megemlítette, hogy tanulmányom*

felkeltette érdeklődését, s ami ritkán történik meg, tudni szeretném, mivel foglalkozik, vannak-e irodalmi, tudományos tervei stb. Ha megírná – mikor és hol van a Széchényi Könyvtárban, egyszer beszaladnék..." A levél dátuma: Budapest, 1955. febr. 10. Soha nem találkoztak, Gábor azt a levelet nem írta meg. Nem emlékszem, hogy a bemutatón-e, de a *Galilei* feledhetetlen előadásán ott voltunk.

Én meg se melegedtem még a Rádió Irodalmi Osztályán, mikor egy évforduló alkalmából műsort készíthettem Zrínyiről. Nekem való feladat volt. Az egyetemen régi magyar irodalommal foglalkoztam, Gábor pedig különösen szerette Zrínyi prózáját, leginkább pedig *Az török áfium ellen való orvosság*ot. Minden ízében érezte aktualitását. Még nem házasodtunk össze, tehát Gábort kérhettem fel a műsor elkészítésére. Zrínyi prózájából úgy válogatta a szövegeket, hogy rövid idő alatt úgy hasson, mint az egész. A címe is feltűnő lett: *Ne bántsd a magyart.* Bementünk a felvételre, a stúdióban lelkes színészeket és boldog rendezőt találtunk, Solymosi Ottó azt mondta, úgy szól az egész, mint valami oratórium. Ez történt 1954. november elején. 1955. október közepén Kodály nyilatkozott a Rádióújságban: A *Zrínyi szózata* megírását közvetlenül a Rádió sugalmazta. Jól emlékszem: „Zrínyi-műsort adtak a Rádióban valamilyen ünnepi alkalomból. S ahogy hallgatom az előadást, egyre nagyobb hatással volt rám Zrínyi minden sora, megragadott, milyen hatásos, milyen élő ma is Zrínyi költészete. Akkor rögtön azt gondoltam, hogy mindezt zenei formába lehetne önteni – így még élőbb, még hatásosabb volna. Akkor ott, a rádiókészülék mellett született meg bennem az elhatározás, és a bemutató szempontjából nem is gondoltam másra, mint a Rádióra." Először a rádióban mutatták be, aztán a Zeneakadémián. Ott voltunk, boldogok voltunk.

Aztán jött '56, Gábor akkor éppen tébécés, szanatóriumban van, aszkéta diákkorának következményeként. Ettől fogva belső emigrációban él. Tanulmányt, esszét nem lehet szabadon írni, pályájának ez az íve megszakad. Első novellásköteté az *Albérleti szobák,* 1966-ban nagy késéssel jelenik meg, diákkorunk, az '56 előtti évtizedek társadalmi feszültségeit, nyomorúságát írja le. A következő évtizedekben regényei, elbeszélései, kisregényei három-öt évenként jelennek meg.

Munkái nem egyszerűen történetek, társadalomrajzok, vagy lélektani ábrák; prózáját a gondolat és líra kettős íve tartja. Mindezzel szemben áll a rendszerrel, sokára és nehezen, kis példányszámban adják ki, soha nem kap igazi nyilvánosságot, könyvesbolt kirakatába nem teszik, televízióban nem szerepel. Nem lehet „kanonizálni". Mély hallgatás kíséri a kritika részéről, vagy veszélyes támadások, mert akármiről írt, akár a jelen, akár a történelem ihlette szólásra, mondta, amit kellett: „Megmenthető-e a magyarság. Megmenthető-e a lelkem." Az írók köztársasága, az írástudók azonban mellette álltak, ezt néha meg is írták. A könyvkiadók becsületére válik, hogy kis példányszámban ugyan, de előbb-utóbb legalább kiadták.

A város fullasztó légköréből menekül, mikor 1983-ban a *Magyarország felfedezése* című sorozat számára megírja a bukovinai székelyek, a magyarországi németek, a szlovákai magyarok ki-, meg betelepítésének történetét, az *Emelt fővel* című szociográfiát. Hatalmas munkával, művészi igénnyel. Karácsony után jelent meg, szinte titokban, örült a lektora, hogy a kritikusok nem vették észre. De híre

volt, eltűnt, keresték, a változás után bálákat találtunk belőle raktáron. A változás előtt azonban új kiadását leállítják, írásait nem közlik. Mert, ha írásban nem tehette, szóban mondta el az Írószövetség közgyűlésén a hatalom bűneit, 1986-ban. Bornemisza Pétert idézte, a 17. századból, „egyfelől félek, másfelől ég a szívem, és talán az oldalamon is kifakadna, ha a számat föl nem tátanám." Albert Gábor nagy indulattal, teljes átéléssel mondta el mindazt, amit nem lehetett kimondani. Mikor befejezte, óriási taps, a hatalom részéről felháborodás. Az Írószövetség bomlik, többen kilépnek, hogy elsők legyenek az alakulni látszó kormánypárti szervezetben. Aztán visszalépnek.

Évekig hallgatásra van ítélve. De rendszerváltozás felé halad a kor, esszéinek gyűjteménye, a *Szétszóratás után*, 1989-ben Év Könyve-díjas. Eddig egész életében könyvtárban dolgozott, az OSZK majd a MTA Zenetudományi Intézet könyvtára a menedéke. A kilencvenes években úgy érzi, az emigrációnak vége, 1991-ben vállalja az *Új Magyarország* című kormánypárti napilap megszervezését, s kilenc hónapig főszerkesztője. Csak kilenc hónapig, mert ebben a minőségében is független értelmiségi marad. Még egy kísérlet a politikával, a *Magyarok Világlapja* szerkesztése, de a visszatérő régi hatalom megszünteti a lapot. „Maradtam az, aki voltam" – vallotta.

Jékely Zoltán révén kapcsolatba kerül a református egyház szervezőivel, 1992–2001 között részese a Balatonszárszói Soli Deo Gloria értelmiségi tábor megteremtésének. A Protestáns Közművelődési Egyesület titkára, mikor Szentágothai János az elnök. Udvaros Béla rendezővel vezeti az Evangélium Színházat.

Az idő változása, a körülmények aztán szabadabbá tették a gondolatot, s az író, aki génjeiben hordozza elődeinek szenvedélyét, becsületét és erejét, fejében pedig maga szerezte tudását, érzelmeiben életének minden tapasztalatát, tanítója lehet a nagy falunak, az olvasóinak. Mert nemcsak bátran, szenvedéllyel is ír. Novellákban, regényekben, vagy kisregényekben megjelenő történetei fájdalmasak, vagy döbbenetesek, ironikusak, líraiak és gondolatban gazdagok. Élnek, s ebben nagy része van nyelve erejének és szépségének, ami elsősorban gyerekkora ormánsági népnyelvének köszönhető, de annak is, hogy magába szívta a teljes magyar irodalom gondolati, érzelmi és nyelvi gazdagságát. Hozzá kell tennem: mindig sokat olvasott, és kitűnő memóriája volt. Birtokolta az európai kultúra sokszínű világát. Jártas volt a képzőművészetben, a zenében is. Ahogy családjában mindig jelen volt, – emlékezzünk Flamarriont fordító ükapjára – nem volt tőle idegen a természettudomány sem.

A rendszerváltozás után a Pont Kiadó életműsorozatban adja ki évtizedekig elhallgatott szépirodalmi munkáit. Az *Esszék és eszmék* című sorozatban pedig esszéit, az utolsó trilógiában új, és máig korszerű régi esszéiből válogatást, tematikus rendben. Abban a másfél esztendőben, ami orvosa szerint még élnie adatott. A *Megsebzett irodalom, Az oldalamon is kifakadna* 2017-ben jelent meg, az utolsó, a *Csak a lélek ismeri,* amit még maga korrigált, 2018-ban.

Aztán, mint egy befejezett műalkotást, az Örökkévalóság elragadta tőlünk, nem láthatjuk testi valójában, nem tehetünk mást, ha vele akarunk maradni, olvassuk, nyissuk ki a Könyvet. Mert egyetlen könyvet írt, mint minden író, az egész életmű egyetlen üzenetét, a Hit, az Igazság, a Hűség és Szeretet igéinek Bibliáját.

KODOLÁNYI JÁNOS

JÚDÁS EMLÉKSZIK GECSEMÁNÉRA

Jehuda ül előregörnyedve, a lámpába mered és figyel. Kicsattanásig feszült az arca. Egész testében iszonyú feszültséget érez, mintha minden íze és ízének íze szét akarna foszlani. Mereven bámul a pislákoló fénybe, szempillája sem rezzen. De nem a lámpa lángocskáját látja, hanem benne, vagy rajta túl azt az arcot. Érzi a teste melegét, verejtékének bodzaillatát, ruhája, szakálla tapintását. Ujja alatt a kulcscsontja emelkedését és süllyedését a lélegzés lassú ütemére. Olyasmit is érez most, amit akkor észre sem vett. Aranybarna szemének mély örvénye körül szétsugárzik a szempillája, néhány szőrszál összetapadt a szemébe pergő véres izzadtságtól. Meg kellett volna törölni. Később nem törölhette meg, mert mindkét karját keresztben a mellére kötözték.

– Jehuda, hát csókkal árulod el az Ember Fiát?

Nem, ezt a szemrehányó kérdést nem lehet kibírni. Jehuda homlokán verejték pereg, a szemébe szivárog, marja a szemét. De meg sem moccan, tán észre sem veszi. Kitáguló, merev tekintettel bámul a lámpába.

Egészen közel hajlik hozzá a rubintcseppes arc. Hátrahőköl az érintésétől, orrát megcsapja a szúrós illat. De azért nem mozdul. Mintahogy az arc sem riad meg tőle, nem fordul el. Aranybarna szeme szelíden, szomorúan ragyog, vörös és ezüstös fények csillognak benne, olyan, mint egy befelé gyűrűző, hullámzó, csalogató örvény.

Gyűrűzik, hullámzik az aranyos örvény, az apró vörös és ezüstös fények kitágulnak, széjjeláradnak, vakító aranyba omlanak, s egyre gyorsabban, remegőbben hullámzanak befelé. Az arc olyan közel van, hogy Jehuda meg tudja érinteni ajkával.

– Üdvözöllek, Mester – suttogja, s körös-körül suttogás kél, a világ megtelik hangokkal, mint egy erdő, suttog minden. Nincs ebben semmi félelmetes, csak fájdalmas, annyira fájdalmas, hogy Jehuda szemét elönti a könny, szíve, bal karja sajog.

De nincs szabadulás az örvényből, még jobban belemerül, mintha fejjel szállana lefelé. Aranyfényű lángoló kerekek forognak előtte, nagy kerékben kisebb, kisebben még kisebb, a közepe sugárzó pont, s abban hajlik feléje a puha szakállú arc, a ráncolt homlok, a sok-sok piros rubintcsepp, onnét suttog a hang:

– Jehuda... hát csókkal árulod el az Ember Fiát?

Megszűnik a világ, hatalmasan megnő a lámpa lángocskája. Minden csupa fény. Vakítón villog az égő kerekek gyűrűje, káprázatóan ragyognak az örvénylő

hullámok. Iszonyú erő tódul Jehuda felé, mint a szélroham, nekifeszül a mellének, belecsap az arcába, annyira erős, hogy szinte hanyatt dönti. Testetlenné válik, lebeg a súlyos kő is, amelyen ül, lebegnek a falak, a föld is lebeg. Mintha sajkában ülne, s egy végtelen, izzó tenger ringatná. Vagy mintha anyja méhében kuporogna, örök fényben, áradó forróságban, ringató vízben, nesztelen zsongásban. Szeretet tölti be minden porcikáját. Ruhája lehull, a „varratlan ruha", amit anyjától kapott, a testi bőre, és kitágul a teste a létezésbe. Szíve hevesen dobog, szeméből könnyek omlanak, nem is könnyek, hanem valami sohasem érzett, sohasem sejtett odaadó, kínzó, boldog áradás.

Hogy egy pillanatig ül-e így a kövön, vagy az örökkévalóságig, arról semmit sem tud. Egyre ring a kő, az egész világ – s mégis mozdulatlanul áll minden. Jehuda semmiről sem tud, de mégis érzi, hogy mindent tud, mindent, mindent és nincs előtte titok többé. Olyan kitágulás ez a mérhetetlenbe, mint a halál.

(Kodolányi János: *Én vagyok.* II. kötet. Szent István Társulat, 2002, Budapest, 324–325.)

KÖRKÉP

ENTZ GÉZA ANTAL

„...IDEJE AZ ÉPÍTÉSNEK..."

A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai

Az előttünk fekvő munka a Teleki László Alapítvány 2002-ben megindult műemléki tanulmánykötet-sorozatának legfrissebb darabja.[1] A felsorolt köteteknek közös vonása, hogy mögöttük egy, a kilencvenes évek végétől összekovácsolódott sokféle kutatási részterületet és szakmát magába foglaló, a középkor és a koraújkor emlékanyagával foglalkozó, informális kutatói közösség áll, amelyet sok tekintetben a pionírok lendülete fog össze, és az eredmények magas színvonala minősít. Az általuk végzett, és persze számos más publikációban is testet öltött munka értelemszerűen óriási mennyiségi növekedést és minőségi differenciálódást hozott Erdély, a Felvidék és a történelmi Magyarország keleti régiói, valamint a Dél-Alföld – ma több állam közt megoszló – középkori emlékeinek ismeretében, és mindez a művészettörténeti értékelés új területeit is megnyitotta, az összképet pedig számos vonatkozásban lényeges pontokon átrajzolta. De ha magukat a kiadványokat nézzük a befogadás és a további tudományos kutatás szempontjából, kiemelendően fontos közös erényük az ilyen szakmai publikációkban egyedülállóan nagy számú, a legmagasabb színvonalon és nyomdai minőségben elkészített illusztráció. Ebben az összefüggésben tehát feltétlenül ki kell emelnünk a szóban forgó kötet szerkesztője és szerzőgárdája most már korszakosnak mondható együttműködésének tudománytörténeti jelentőségű, különleges szerepét. Ennek az együttműködésnek egyik tartó- és fontos – hogy úgy mondjuk – logisztikai szála pedig a Teleki László Alapítványhoz köthető, és ennek adott és ad még – reményeink szerint – tartósan további lendületet a Rómer Flóris Terv.

A szerkesztő és a szóban forgó kutatások lehetetlent nem ismerő szervezője, Kollár Tibor pszichiáter, akit különleges művészettörténeti érdeklődése, amelynek fókuszában általában a Kárpát-medence középkori és különösen falfestészeti emlékei állnak, vezetett erre a területre. Stratégiája a tudománytörténet során az érdeklődés perifériá-

[1] Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi.* Budapest–Kolozsvár, 2002; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541-1720,* Budapest–Kolozsvár 2003; Káldi Gyula–Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón,* 2003; Visy Zsolt (szerk.): *Hungarian Archeology at the Turn of the Millennium,* 2003; Várallyay Réka: *Útmutató épített és tárgyi örökségünk megmentéséhez,* 2004; Kollár Tibor (szerk.): *Középkori falképek Erdélyben,* 2008; Daniela Marcu Istrate: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000-2002).* Budapest, 2008; Kollár Tibor (szerk.): *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből,* 2009; Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon,* 2010; Sarkadi Márton: *„s folytatva magát a régi művet". Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről,* 2010; Papp Szilárd (szerk.): *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye,* Budapest, 2012; Kollár Tibor (szerk.): *A szórvány emlékei,* Budapest, 2013.

Református templom nyugati homlokzata Küküllővároon, a 13. század első feléből
(fotó: Mudrák Attila)

ján maradt régióknak és emlékcsoportoknak a tudomány legkorszerűbb eszközeivel történő inter- és multidiszciplináris megismerése, és az eredmények minél szélesebb körben történő közzététele. Az ő immár több mint két évtizedes, az egész Kárpát-medencére kiterjedő, innovatív elemekben gazdag, szervező logisztikai, és nem utolsósorban pénzforrás-mozgósító, folyamatos tevékenysége nélkül a jelen kötetben is hasznosított szakmai eredmények jó része aligha jöhetett volna létre.[2]

Ennek a művészettörténeti és műemlékvédelmi tudományszervező munkának szerves részét képezte a Mudrák Attila kiváló műtárgy- és épületfotós rendszeres közreműködéséhez szükséges feltételek megteremtése is. A kutatás minden igényét kielégítő részletes fényképanyag elkészítése ugyanis elsősorban nem a publikációk látványos megjelenését célozza, hanem a tudományos felhasználhatóság szempontból is alapvető fontosságú. Az illusztrációk ily módon a leírt és feldolgozott tárgyak, illetve épületek – a művészettörténeti mondanivaló szempontjából is szakszerűen fényképezett – mai állapotát tükrözik. Olyan részletek válnak ez által közkinccsé, és további tudományos értékelés forrásává, amelyek sok esetben – a világítási viszonyok és egyéb körülmények miatt még a helyszínen is – nehezen hozzáférhetőek. Ez a publikálási gyakorlat Európának ezen a felén csak 1990 után vált alkalmanként lehetővé, mindenekelőtt az átfogó művészettörténeti témákat feldolgozó, az 1960-as években meghonosodott nyugat-európai mintákat követő itthoni, nagy kiállítások hatalmas katalógusaiban.

A kötet tizenhét, határainkon túli Kárpát-medencei templomot és egy különleges haranglábat (szoknyás harangot) mutat be, abból a mintegy száz helyszínből, ahol az elmúlt három évben magyar állami támogatásból, a Rómer Flórisról elnevezett terv keretében műemléki beavatkozásokra került sor a Teleki László Alapítvány szervezésében. Erdélyben: Bádok, Kiszsolna, Énlaka, Küküllővár, Kilyén és Szászsebes; Partiumban: Köröskisjenő és Feketegyarmat; Kárpátalján: Gerény, Palágykomoróc, Fancsika, Tiszabökény és Técső; Felvidéken: Hontvarsány, Szlovéniában: Kámaháza; és végül Horvátországban Laskó egy-egy emléke szerepel a válogatásban.

A kiadvány célja tehát elsősorban az, hogy a szélesebb nyilvánosság hírt kaphasson erről az egyre kiterjedtebb tevékenységről. Nem valamilyen tudományos szempont, vagy konkrét tájegység volt ezúttal a válogatás alapja, hanem a szerkesztők azon törekvése, hogy lehetőleg minden Magyarországgal szomszédos régió képviselve legyen a kötetben. Ennek alapján azt is hihetnénk, hogy propaganda kiadványt tartunk a kezünkben, azonban korántsem erről van szó. A bemutatott emlékekről szóló szövegekben feszes megfogalmazásban és világos stílusban a velük kapcsolatos legfrissebb tudományos eredményekről értesülhetünk, mindezt gondosan válogatott irodalommal kiegészítve. A szerzők ugyanis magyarországi és szomszédos országokbeli művészettörténészek, műemlékes építészek, restaurátorok, az utóbbi évtizedek legjelentősebb szakmai teljesítményeit nyújtó kutatók, akiknek a munkássága alapve-

[2] Kollár Tiborról lásd Tóth Sándor: *A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Művészettörténeti Szakosztályának tevékenysége (2000-2005).* In *Művészettörténeti Értesítő*, 55 (2006) 453–454; Lővei Pál: *Előszó.* In Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok.* Teleki László Alapítvány, 2010, Budapest, 7–8.

tően kitágította a magyarországi középkori, a reneszánsz és barokk művészet számos műfajának történeti horizontját.

E kötet kapcsán is a kutatási előzményekre utalva rá kell mutatnunk az erdélyi Emődi Tamásnak, Mihály Ferencnek, Kiss Lórándnak és itt nem szereplő társaiknak, valamint a velük szorosan együttműködő Lángi Józsefnek – csak a művészettörténet és műemlék tudomány alapítóihoz hasonlítható léptékű – anyagfeltáró, és korszerű elveken alapuló konzerváló tevékenységére, valamint az ehhez kapcsolódó irodalmi teljesítményére. Hatalmas, jelen kötetben szereplő emlékeken messze túlmutató anyagfeltárás van tehát a háttérben, amely ma már korábban ismeretlen lokális és regionális összefüggések részletekben is egyre gazdagabb megrajzolását teszi lehetővé.

A változás azonban – mint már arra utaltunk – korántsem csupán mennyiségi változás, hanem éppen erre alapozva, módszertani szempontból is egyre differenciáltabb megközelítéseket jelent. Ez elsősorban a középkori emlékek esetében – írott források hiányában – sokkal megbízhatóbb kormeghatározásokhoz vezet, és a történeti összefüggések plasztikusabb felismerését és megrajzolását eredményezi. Ezzel összefüggésben megemlítendő az utóbbi évtizedben Erdélyben is egyre nagyobb területi lefedettséggel rendelkező, a történeti faanyag vonatkozásában rendkívül pontos kormeghatározást lehetővé tevő, dendrokronológiai kormeghatározás hasznosításának lehetősége.

A bemutatott emlékek jelentős része alig ismert, ide értve a szűkebb szakmát is. Nem csoda, hiszen a róluk szóló híradások egy-egy szűkebb korszak, műfaji, vagy részletformákkal összefüggő szemponthoz kapcsolódnak, az átfogó megismerésük csak kitartó terepmunkával volt lehetséges.

A kötetben bemutatott emlékeken az újabb műemléki beavatkozások az ezredforduló tájától indultak el a Teleki László Alapítvány szervezésében, döntően magyar állami forrásokból, majd folytatódtak az elmúlt három évben a Rómer Flóris Terv keretében. A közölt szövegek tehát sok esetben az emlék első részletesebb bemutatását is jelentik, sokszor a kutatások során szerzett alapvető jelentőségű régészeti megfigyelésekkel kiegészítve. Ez a körülmény később mindezek megfelelő rajzi és fényképes dokumentációval és szakszerű hivatkozásokkal ellátott publikálását is feltétlenül szükségessé teszi majd.

Éppen ebben rejlik a szerzőgárda egyik fontos érdeme: immár évtizedek óta fáradhatatlanul járják az egykori magyar királyság azon vidékeit, amelyek minden szokványos útvonalból messze kiesnek. Gondoljunk itt akár az erdélyi Mezőségre, vagy a szakirodalom által sokkal jobban feltárt, ám a magyar kutatók részéről inkább csak 1990 után felfedezett szász vidékre, de az utóbbi két évtizedben megindított intenzív kutatási munkái előtt, a Partium és Szatmár államhatárok szabdalta végvidékeinek emlékei is néhány kivételtől eltekintve szinte ismeretlenek voltak. Ezek a régiók éppen úgy képviselve vannak néhány fontos emlék által az előttünk fekvő kötetben, mint a szintén csak az utóbbi két évtizedben jobban megismert szlovákiai, kárpátaljai műemlékek.

A szerkesztők a művet a lehető legszélesebb olvasóközönségnek szánták, de nem a tudományos tartalom rovására. Ennek megfelelően nincsenek a tudományos feldolgozásokban egyébként elengedhetetlen lábjegyzetetek, de minden emléket bemutató fejezet végén ott találjuk a legfontosabb szakirodalmat, és ezen tételek közt sok esetben éppen a szerzők korábbi, elsődleges feldolgozásait is.

A leírások a műemlék egészét tekintik tárgyuknak, tehát az építészeti, – és az esetek jó részében – falfestészeti értékek méltatásán túl kitérnek a vizsgált épület berendezésére, az oltárokra, szószékekre, karzatokra és egyéb történeti szerkezetekre. Az egyes emlékek bemutatása során megismerjük a rá vonatkoztatható írott források tanulságait, a műemléki beavatkozások történetének főbb állomásait és eredményeit, az emlék részletes és művészettörténeti következtetésekre lehetőséget nyújtó leírását, a Römer Flóris Program keretében történt beavatkozások során szerzett szakmai tapasztalatokat. Említettük, hogy a mű a szélesebb közönséget célozza meg, azonban mivel épületekről és elsősorban középkoriakról van szó, az alaprajzok közlése mindenképpen hasznos lett volna, és a jövőben mindenképpen javaslandó. Mindazonáltal a feldolgozásban nyújtott információk, elsősorban a rendkívül alapos leírások, illetve az ezeken, a történeti adatokon és sok esetben először szóba hozott formai analógiákon alapuló, gondosan mérlegelt művészettörténeti értékelések a műemlékes gyakorlatban így is igen hasznosak lesznek, és a további tudományos kutatás számára is sok tekintetben forrásértékkel bírnak.

A további kutatás szempontjából értékelendő, hogy a Teleki Alapítvány kiadványaiban már megszokott magas színvonalú képanyag kíséri a leírásokat, döntően Mudrák Attila jóvoltából. A kép-szöveg arány nagyvonalú becsléssel 70–30 százalékra tehető, vagyis a felhasznált lapfelületek nagyobb része kép, mégpedig nagy számban olyan részletekkel, amelyek először állnak a „továbbhasznosításban" érdekelt szakmák rendelkezésére.

(*„…ideje az építésnek…". A Römer Flóris Terv műemlék-helyreállításai.* Szerkesztő: Kollár Tibor. Társszerkesztő: Diószegi László. A szerzők: Szakács Béla Zsolt, Emődi Tamás, Jékely Zsombor, Mihály Ferenc, Papp Szilárd, Terdik Szilveszter, Jánó Mihály, Lángi József, Kovács Zsolt, Káldi Gyula, Lábadi Károly, Kepéné Bihari Mária és Kepe Zoltán. Teleki László Alapítvány, 2018, Budapest)

BRENNER JÁNOS

A BAUHAUS 100 ÉVE

Gratuláció helyett, avagy: Abcúg Gropius, éljen Sitte!

Amikor 1979-80 fordulóján az építési hatóság ösztöndíjasaként kerültem Hamburgba, csak nagyon halvány fogalmam volt arról, hogy a 20. század húszas éveiben milyen teljesítményeket produkált az ottani városépítés, különösen a szociális lakásépítés terén. Akkori, idősebb magyar kollégáim ezen a téren is a legnagyobb természetességgel a Bauhaus-t vagy az általa inspirált alkotásokat tekintették „etalonnak" – vagyis például magában Dessau-ban a „Siedlung Törten"-t, a berlini Siemensstadt-ot vagy a stuttgarti „Weissenhofsiedlung" minta-lakótelepet, hogy csak nagyon ismert példákat említsek. Olyan regionális változatok, mint a jórészt Fritz Schumacher építésügyi igazgató munkájának köszönhető „vörös Hamburg" (ami ellentétben a „vörös Béccsel", nem politikai

állásfoglalást jelent, hanem az északnémet hagyománynak megfelelő vörös klinkertégla közmegegyezésen alapuló használatát), szemükben alapjában véve gyanús, az ötvenes évek levitézlett „szocreál"-jára emlékeztető devianciák voltak. E helyen eltekintve attól, hogy saját magam már akkor – többek közt az Európa-Tanács által meghirdetett 1975-ös műemléki évnek köszönhetően – az eklektikus városrészek elszánt híve voltam, saját elképzeléseimet az 1920-as évek telepszerű lakásépítéséről ebben az időben – a berlini, frankfurti és egyéb német példákon túlmenően – elsősorban a bécsi szomszédság uralta. Ezek közül is kiemelkedett a Karl Ehn tervezte Karl-Marx-Hof, amely neve, és kifejezetten osztályharcosan ikonikus jelentéstartalma ellenére imponált masszív erődszerűségével. Tudat alatt Hamburgban is valószínűleg hasonlót vártam – szakirodalom, amiből tájékozódhattam volna, akkor alig volt hozzáférhető. A Fritz Schumacher által tervezett Jarrestadt zárt központi tömbje, mindössze egy oldalon kinyílva és a rávezető utcákat enyhén hajlított vonalvezetéssel meghatározva, tartózkodóan elegáns és meglepő volt: a lét (nagyon is elviselhető) könnyedsége pont az északnémet Hamburgban Bécs helyett, nem is beszélve az unalomig azonos „bauhaus-os" szalagházakról Berlinben? Egyszóval azonnal megnyert magának az a civil magától értetődőség, amit ez az együttes sugárzott, és elültette bennem a gyanút a Bauhaus-zal, Walter Gropius-szal, a CIAM-mal, Le Corbusier-vel és egész holdudvarukkal szemben.

Most, a Bauhaus 100. évfordulója kapcsán, ideje kimondani: a Bauhaus, mint az egyedi épületek innovatív megközelítése és a design magasiskolája rengeteg érdemet szerzett, de városépítési elveivel, a városi funkciók túlzott különválasztásával, a városi beépítés szerkezetének feladásával élhető és eleven várost létrehozni nem lehet.

Legkésőbb a 2007. évi Lipcsei Charta óta bevett felismerésnek köszönhető, hogy a hagyományos, kompakt európai város, a rövid utak energiatakarékos városa az a modell, ami a városfejlesztés aktuális problémáira a legjobb megoldásokat kínálja. Ma, amikor intellektuális körökben az évforduló kapcsán a Bauhaus ismét divatba jön, legfőbb ideje elvetni a 20. század első felének mindmáig kártékonyan ható elméleteit. A Lipcsei Chartát némi joggal lehet az 1933. évi Athéni Charta ellentétének tekinteni, bár érdemes figyelembe venni, hogy a két, nagy hatású irat egész más összetételű szerzői kör munkájának eredménye volt: az előbbit minisztériumi tisztviselők előkészítése alapján, önkormányzati és szakmai szervezetek széleskörű bevonásával az EU településfejlesztésért és -rendezésért felelős miniszterei fogadták el politikai nyilatkozatként, míg az utóbbi egy építészkongresszus záródokumentuma volt. Ennek megfelelően az Athéni Charta építészetibb megközelítésű, míg a Lipcsei Charta a fenntartható fejlesztés „mágikus háromszögéből" – a természeti létalapok megőrzésének, a gazdaság teljesítőképességének és a társadalmi összetartásnak egyensúlyba hozásából – indul ki és vezeti le ennek térbeli követelményeit. 1933-ban Németországban már a nácik voltak uralmon, és nyomásukra ebben az évben a Bauhaus meg is szűnt, de városépítése elvei erősen befolyásolták az Athéni Chartát, noha annak fő szerzőjeként Le Corbusier-t kell tekinteni.

„A modern építészet egyik kulcs-alkotása mindmáig rozsdás sufniként ringatózik a párizsi Austerlitz rakpartnál: kiszolgált szajnai gőzhajó, amit Le Corbusier 1929-ben [...] úszó hajléktalanszállássá épített át. Ezzel az ‚asile flottant'-nal élcelődött Rem

Koolhaas [...], Le Corbusier a modern építészet eszményi kliensének állított emléket: a clochard-nak – ő ugyanis a design kérdéseiben nem igényes, szívesen él a friss levegőn és sok higiéniára van szüksége."[3] Félreértések elkerülése végett: Koolhaas nem olcsó poént akart pont a hajléktalanok kárára elsütni, hanem az önmagát modernnek tartó építészet egyik fő jelszavát, a „fény, levegő, nap" („Licht, Luft, Sonne") háromságát vette célba. Ezek, és hasonlóan absztrakt és életidegen célok vezettek olyan városépítési koncepciókhoz, amelyek végül is kis híján magát az európai várost ölték meg.

Ezen koncepciók nem véletlenül születtek, hiszen a 19. századi, eklektikus városnegyedek valóban súlyos higiéniai és szociális hiányosságokkal küzdöttek. Gondoljunk csak Berlin munkásnegyedeinek hátsó udvaraira (amelyek minimális méretét 1853-tól az akkori standard tűzoltó jármű 5,34 m-es forduló-átmérője határozta meg nem egész 30 nm-ben, amit csak 1887-ben emeltek a még mindig túl kicsi 60 nm-re!), de akár a budapesti „gangos" beépítésre: ezek a városrészek a telekspekuláció következtében túlságosan sűrűn lakottak voltak. Az ágybérlet és a több műszakban alvás akkori rémképe ma már Közép-Európában is eltűnt. Hiányoztak a zöldterületek, kezdetben még az egészséges ivóvízellátás sem volt megoldva, mint azt az 1892. évi hamburgi kolerajárvány mutatta kirívóan. A túlságosan nagy laksűrűség egyébként elsősorban nem városfejlesztési intézkedéseknek és nem a Bauhaus ideáinak, hanem a demográfiai átalakulásnak és a második világháború utáni nyugati jóléti társadalomban egyre növekvő egy főre eső lakás-alapterületnek köszönhetően szűnt meg.

A második világháborút és nem utolsósorban az azt követő bontási hullámot túlélt eklektikus városrészek lakásainak egy komoly előnyét pedig pont az a jólét hozta felszínre, amit addig csak az utcai fekvésű, reprezentatív lakások lakói élvezhettek: a nagyfokú rugalmasságukat. Manapság eklektikus lakásokban egyetemista „community" stílusban éppen úgy lehet lakni, mint hagyományos családi környezetben vagy akár szingliként. Viszont már új korukban volt egy olyan előnyük, ami a dzsentrifikáció (durván egyszerűsítve a jelenséget: bizonyos, korábban alacsony státuszú városrészek „ellenséges átvétele" jómódú „yuppie", ill. „dink" – „double income, no kids" – körök által) következtében kezd elveszni: a különféle társadalmi rétegek együtt lakása szó szerint egy fedél alatt. Valamelyes minimális kommunikáció, egymásról tudás akkor is volt, ha az utcai lakások és a „gangok" lakói közt társadalmi szakadék is tátongott. Ennek James Hobrecht, Berlin 1862. évi városrendezési tervének fő alkotója, teljes tudatában volt, sőt az Angliában bevett, városrészenkénti társadalmi szegregáció tudatos ellenpéldájaként említi a berlini „bérkaszárnyát", amiről – erősen idealizálva, de annak szegregáció-ellenes hatásait helyesen felismerve – így ír: ott „a pincelakásokból a gyerekek ugyanazon folyosón át mennek a szabad iskolába, mint a tanácsos vagy a kereskedő gyerekei, [...] az ágyhoz kötött Schulzné a hátsó szárnyban és lánya, aki varrással és takarítással keresi szükös kenyerét, az első emeleten ismert személyiségekké válnak. Akár [...] egy ruhadarab, akár hathatós segítség a tandíjmentes oktatás megszerzéséhez vagy

[3] Michael Mönninger: *Messerstechereien im Großstadtlabor*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2010. december 10. (ford. B.J.)

hasonlók, amikre [...] a különféleképpen szituált lakók kedélyes [sic!] kapcsolatai eredményeként derül fény, olyan segítség, amely az adakozóra nemesítően hat. És ezen szélsőséges társadalmi osztályok között mozognak a szegényebbek a második vagy negyedik emeletről, kulturális életünk szempontjából legnagyobb jelentőségü társadalmi osztályok, a tisztviselő, a művész, a tudós, a tanár stb., támogatóan, inspirálóan és ezzel a társadalom hasznára válva."[4]

A túl nagy sűrűség veszélyeit többen felismerték, viszont olyan, a gyakorlatba átültethető javaslatot, amely ezt elkerülve megőrzi az urbanitást, a zárt utcaképet, a „kint és bent", vagyis a közterületek mindenki számára hozzáférhetőségét, és a tömbbelsők félig magánszférájának világos megkülönböztetését, valamint nem hígítja fel a várost lakótelep-szerű beépítéssel pszeudo-kertvárossá, kevesen tettek. Ezek közé tartozik Camillo Sitte (1843–1903) bécsi építész és várostervező, akinek a német nyelv nemcsak a „Städtebau" (városépítés) fogalmának általános használatát köszönheti, hanem aki *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (az 1889-es első kiadásban még így, kötőjellel írva) című könyvével valósággal forradalmasította az urbanisztikai szemléletet. Olmütz (Olomouc, Csehország) erődített jellegének 1886. évi megszüntetése után városrendezési tervében olyan keretes tömbbeépítést javasolt, amely a tömbök viszonylag csekély mélységével megakadályozta a spekulatív túlsűrítést – a javaslat, noha nem került kivitelezésre, később „olmützi rendszer" néven került a szakmai köztudatba és inspirálta a városépítés gyakorlatát. Később, Reichenberg (Liberec, Csehország) városépítési tervének műszaki leírásában modellszámításokkal bizonyította, hogy ez a rendszer a telekérték emelkedése révén a befektetők számára is igen előnyös lehetett. Sitte-nek kritikusai gyakran vetették szemére, hogy őt valójában csak a városépítés művészeti oldala érdekli, ahogy ezt híres könyvének címe is sugallja, holott itt nagyon is praktikus tervezőnek bizonyult.

Sitte életműve torzó maradt (reichenbergi és más városépítési tervei csak igen töredékesen valósultak meg), de az ő érdeme, hogy a város szerkezetét és szövetét – a telektől az utcán és téren át a városnegyedig – a gyakorlatban is a köztudatba emelte, és mintegy jogaiba helyezte a városépítési térképzést, téralkotást. Követői közt olyan neveket találunk, mint Joseph Stübben, a 19. század végi Köln alkotója. Jürg Sulzer neves svájci várostervező a jelenkori városfejlesztés eszmei képének megközelítésénél szívesen használja a „Bürgerstädtebau" fogalmát, abban az értelemben, hogy a házát tudatosan városi összefüggésben építő polgár minden tervezési elgondolás kiindulópontja. Camillo Sitte ennek előfutáraként tekinthető.

Érdemes elidőzni a Sulzer és munkatársnője, Martina Desax által irányított svájci nemzeti kutatási programnál, amely az „agglomeráció várossá válását" és az „új urbánus minőség" keresését tűzi ki célként.[5] „A mai agglomerációk és városszéli telepek nagy

[4] Hobrecht szövegét kritikusan kommentálva idézi Werner Hegemann: *Das steinerne Berlin*, 1930, Berlin, 232. (ford. B.J.)

[5] Sulzer, Jürg–Desax, Martina: *Stadtwerdung der Agglomeration. Die Suche nach einer neuen urbanen Qualität. Synthese des Nationalen Forschungsprogramms „Neue Urbane Qualität"*, Zürich: Scheidegger & Spiess, 2015

többségükben véletlenszerű formát mutatnak [...]. Hiányoznak azok a fölérendelt tervezési ideák, amelyek hozzájárulhatnának a város- és településrészek szépségéhez és életminőségéhez."[6] Fájdalmas pontot érintenek a kutatók, amikor azt feszegetik, hogy „a városszéli szabadon álló családi házra vágyás továbbra is féktelen trendjét [...] nem kell-e abban is keresni, hogy a modern kor csaknem száz éve gyakorolt, névtelen lakótelep-építése alig változott. Úgyszintén [...] felül kell vizsgálni, hogy a városi szétterülés netán a hiányzó városépítési téralkotás eredménye-e."[7] Mivel a töretlenül növekedő városokban nyilvánvalóan nem lehet mindenkit (ráadásul megfizethető) lakáshoz juttatni a történelmi városközpontokban és az eklektikus városnegyedekben, kézenfekvő, hogy az urbanitást, a sokszínűséget, elevenséget mint minőséget kvázi exportálni kell a külső városrészekbe. Sulzer és Desax a „téralkotó városépítés", a „térbeli védettség" és a „városnegyed testisége" címszavakkal a Bauhaus-szal ellentétes programot fogalmaznak meg. Valóban, a Bauhaus és a belőle kisarjadt lakótelepek néhány kivételtől – mint pl. a húszas évek említett hamburgi városépítésétől – eltekintve szinte tüntető képtelensége zárt, védelmet és azonosulást kínáló terek és utcák alkotására bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy városaink jelentős részét noha használjuk, de nem tartjuk igazán otthonosnak. Némi polémiával fogalmazva tehát: Abcúg Gropius és Le Corbusier, éljen Sitte és Stübben!

Ezen a ponton szinte már hallom a figyelmes budapesti sétáló ellenvetését: és az Újlipótváros, vagy Lágymányos jó része netán nem Bauhaus, vagy legalábbis „Neues Bauen", ahogy a német nyelvterületen gyűjtőfogalommal nevezik a „modern" építészetet? És Budapesten kívül: például Tel Aviv? Nem ott találjuk a nácik által Németországból elüldözött kiváló építészek mintegy városméretű Bauhaus-alkotását? Válaszom: igen, de ha mindezen városrészeket építészetileg nézzük, valóban modernek és, ha úgy tetszik, Bauhaus-stílusúak (noha a Bauhaus alkotói többnyire elvetették tevékenységük stíluskénti besorolását és annak átfogó reform-koncepcióját hangsúlyozták), városépítési koncepciójuk azonban a szalagházak és a tömbök feloldásának elvetésén, a Sitte által inspirált keretes beépítésen alapul. Budapesten egyébként 1932 óta a Harrer Ferenc vezette törvényhatósági *ad hoc* különbizottság, amelynek feladata a városfejlesztési program kidolgozása volt, és Budapest városrendezési ügyosztálya behatóan foglalkozott a beépítési módok és az általuk megengedett sűrűségi értékek problematikájával.[8]

Magyarországon többek között azért nem létesültek a berlini, hamburgi vagy frankfurti lakásépítési programok eredményeihez mennyiségileg mérhető lakótelepek, mert hiányoztak azok a finanszírozási eszközök, amelyeket a weimari Németország törvényhozása lehetővé tett. Az 1918 előtt épült lakóházakat többnyire jelentős banki hitelek terhelték, amelyek a háborút követő hiperinflációban ugyanúgy értéküket vesztették, mint a másik oldalon a bankbetétek, amelyek elvesztése a középosztály nagy részét tönkretette. Mivel az ingatlanok értéke nem veszett el, a háztulajdonosok akarva-aka-

[6] Sulzer–Desax, 59., (idézetek ford. B.J.)
[7] Uo., 61.
[8] Részletesen tárgyalja: Sipos András: *A jövő Budapestje 1930-1960*, Budapest, 2011

ratlanul háborús nyerészkedőkké váltak, a közteherviselés jogos követelményei szerint tehát kézenfekvő volt ezt a (relatív) nyereséget megadóztatni. Ezt a célt szolgálta az 1924-ben bevezetett „háztehermentesítési adó" („Gebäudeentschuldungssteuer"). A befolyt adók fölött a tartományok rendelkeztek, és a pénzt a szociális lakásépítés támogatásába fektették, amelynek fő beruházói részben lakásépítő szövetkezetek, részben önkormányzati tulajdonú lakásépítő vállalatok voltak. Magyarországon néhány közvetlen állami beruházás, az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) és az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA), nagyvállalatok és az egyházak beruházásai – sokszor kiváló építészeti minőségben – minden erőfeszítés ellenére mennyiségileg nem tudtak versenyezni a weimari Németországgal.

A „public private partnership" korai példái közé sorolható kísérlet, amelyben 1925-től a Főváros építtető bankokkal kooperálva garantált lakbér mellett bérbeadási jogokat vásárolt, a túl magas lakbérek miatt nem bizonyult sikeresnek, ezért a Főváros megvette az ebben a konstrukcióban épült lakásokat, és kénytelen-kelletlen szubvencionálta a lakbért. A kor építészeti sikerei közé tartozik pl. az 1927-ben a XI. kerületi Bocskai úton épült „Lenke udvar", háromemeletes, a hossztengelyben megnyitott, tömbszerű beépítésével és expresszionista építészeti részleteivel. Budapesten 1926–28 közt összesen kb. 2500 városi, illetve később a város által megvett bérlakás épült, míg pl. csak 1932-ben kb. 5400 lakás épült magánberuházás eredményeként.[9] Ehhez képest a Budapesttel azonos nagyságrendű Hamburgban az 1926–31 közti évek átlagában évente kb. 10 000 támogatott lakás épült. Innen ered az, hogy Budapesten a közönség a „Bauhaus" fogalmával többnyire az Újlipótvárosban, a Margit körúton és hasonló helyeken, keretes tömbbeépítésben épült, egyedi beruházások összességeként létrejött együtteseket asszociálja (nem is beszélve a budai hegyvidéken épült, Molnár Farkas, Fischer József és kortársaik által tervezett elegáns villákról), és nem a weimari Németország lakótelepeit. Ez utóbbira legjobban a II. János Pál pápa (korábban Köztársaság) téri OTI-házcsoport emlékeztet.

„A parcellák kialakítása és beépítése, a zártsorú beépítés szabályozási vonalának újraélesztése, […] a városi teret ötletesen határoló házak összességükben a várossá válás és a város téralkotó testisége építészeti hagyományának ihlető kritériumait kínálják."[10] A kutatási projekt mindezt „2080. évi távlati képekben" konkretizálja, amelyeket a kutatók szerint a zürichi agglomeráció valós színhelyei inspiráltak. Különösen megkapó az „Elővárosból urbánus városrésszé válás" című távlati kép,[11] amely egy szigorúan keretesen beépített városi út, és egy patakot kísérő zöldsáv kereszteződését mutatja – a zöldsávot is keretes beépítés határolja, a térfalak azonban enyhén kanyargósan követik a patak folyását.

A Bauhaus városépítésének még egy olyan jellemzője van, ami teljesen összeférhetetlen a fenntartható fejlődés, a „Lipcsei Charta" európai városmodelljével, ez pedig az

[9] Az adatokat Körner Zsuzsa: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850-1945*. Budapest, 2004. című műve alapján állítottam össze.
[10] Sulzer–Desax, 80.
[11] Uo., 92.

1920-as években önmagát modernnek tekintő építészet, szélsőségesen a gépkocsiforgalomra, a gyorsaságra és az ennek megfelelő gyorsforgalmi utakra épülő utópiája. „A 20. század nagy városépítési utópiái, mindenekelőtt Le Corbusier 1923. évi Ville contemporaine-je, azon viharos autóközlekedésre lettek kitalálva, amely a haladás jelképének és kifejeződésének számított. És az új építés egyszerű tömegekre redukált, szűkös, dekorációmentes építészete a sietős, felületes érzékelésre adott válasz volt, amely a diadalmasan növekvő városi sebességből eredt. Még a 20. század hetvenes éveiben is általánosan azt feltételezték, hogy a városépítésnek elsősorban az autóssal kell számolnia [...]."[12] Lampugnani idézett cikkéhez nyugodtan hozzá lehet még tenni Ludwig Hilberseimer, a Bauhaus egyik tanára által 1924-ben az ideális város tervének szánt „Hochhausstadt" nevű utópiát, amely minden Madách-féle falanszteren lazán túltesz. Négy-öt emeletes „lábazat" között széles, kizárólag autók által használt utak nyílnak, az épületek tetején mozognak a gyalogosok, a mintegy fedélzet-jellegű gyalogjárási szintet alkotó lapostetőket hidak kötik össze, ebből a „fedélzetből" nőnek ki a koncepció nevét adó, további 14 emeletes magasházak, mindez szigorúan derékszögű rendszerben. Az ilyen utópiák ihlették Rudolf Hillebrecht hannoveri városépítési tanácsnokot a második világháború után a szétbombázott Hannover „autónak megfelelő város" („autogerechte Stadt") szellemében való újjáépítésére, aminek kései következményeivel – a túlméretezett, a városi szövetet szinte áthatolhatatlanul szétszabdaló gyorsforgalmi utakkal, az alig beilleszthető parkolóházakkal – Hillebrecht és követőinek utódai mindmáig küszködnek, nemcsak Hannoverben. Ma pedig, a „Città slow" mozgalom jegyében, a városban sétálva vagy kerékpárral közlekedve, ismét érzékelhetjük a homlokzatok jobb tagolását, nincs értelme a lecsupaszított épület-tömegeknek. A város használatának környezetbarátabb volta mellett annak esztétikai minőségére is jobban ügyelni tudunk a „Baukultur", a Lipcsei Charta egyik kulcsfogalmának szellemében.

Nyilvánvaló, hogy jól sikerült téralkotással nem lehet az urbanisztika problémáit egyszer s mindenkorra megoldani, de az azonosulás, a felismerhetőség, az otthonosság értékein túl nagyon is gyakorlati jelentősége van, és itt térünk vissza Camillo Sitte ideáljához – hiszen a sűrűn (de nem túl sűrűn) beépített, ugyanakkor igényes közterületekkel ellátott város nemcsak területtakarékos, hanem ráadásul energiatakarékos és környezetbarát, sőt gazdaságos is. Erre égető szükség van például Budapesten is, ahol a városi szétterülés fékezésének egyik kézenfekvő megoldása a „rozsdaövezet" minél jobb kihasználása új, urbánus helyszínek, lakó- és munkahelyi környezetek kialakításával. Még a „smart city" divatos fogalmát is rokonítani lehet Sitte-vel – az ő városa azért „smart", mert a célszerűséget összekapcsolja a szépséggel és a tartóssággal, és Vitruvius óta mindmáig ez minden építési tevékenység mércéje.

[12] Vittorio Magnago Lampugnani: *Architektur soll wieder langsam werden*. In *Neue Zürcher Zeitung*, 2019. február 5., 17. (ford. B.J.)

LUDMANN MIHÁLY

RAICHLE J. FERENC, A SZECESSZIÓ ELFELEJTETT MESTERE

Százötven éve, 1869-ben született Raichle J. Ferenc, a magyar szecessziós építészet mestere. Neve kevésbé ismert, aminek az egyik oka, hogy alkotásai Szabadkán és Szegeden állnak. Művei 1896 és 1913 között készültek el, és ezután az 1960-ban bekövetkezett haláláig már nem tervezett új épületet.

Generációk

A 19. századi festészetünkben azokból válhattak az újkori magyar festészet első nemzetközi sikereket is elérő művészei, akik az 1840-es években születtek. Ennek az egyik oka a megfelelő iskoláztatásban rejlett, amikor a régi bécsi akadémia helyett az új vonzerőt München jelentette. Ennek a generációnak volt a tagja Benczúr Gyula, Munkácsy Mihály és Szinyei Merse Pál. Hasonló a helyzet az építészetben is. A berlini Bauakademie európai rangú képzésében részt vevő művészeink, többek között Pártos Gyula, Lechner Ödön és Hauszmann Alajos is ennek a generációnak voltak a tagjai, akik miután hazatértek, azt láthatták, hogy a kiegyezés utáni Magyarországon egyre több feladat vár rájuk.

Az idő és a hely azonban meghatározta az építészeti gondolkodást is. Az 1850-es évektől kibontakozó új európai irányzat, amelyben a klasszicizmust felváltotta az eklektika. Ez, ahogyan a neve is mutatja, az elmúlt évszázadok stílusaiból való válogatást ajánlotta fel, és várta el az építészektől. Az eklektika összefoglaló név, amelynek világában sok történelmi stílusirányzat megjelenhetett. Ekkor is voltak divatirányzatok, mint a neoreneszánsz, amely az 1870-es és 1880-as években jellemezte az építészetet, akár lakóházról vagy középületről volt szó. Ebben a stílusban tervezte meg például Lechner Ödön Kecskemét város bérházát, Hauszmann Alajos az Állami Felső Ipariskolát, és Szkalnitzky Antal a Nemzeti Színházat. Azonban a divat természete, hogy változik, és ennek eredményeként Hauszmann a Budai Királyi Vár építkezésein már neobarokk architektúrát teremtett. Kortársa a bécsi iskolázottságú Steindl Imre, aki a Múzeum körúti egyetemi épületét neoreneszánsz stílusban tervezte meg, a Parlament esetében azonban már a neogótikát alkalmazta. Stíluspluralizmus, mondhatjuk, de valójában sok épületnél a már meglevő, évszázadokkal korábban kikristályosodott formák sokszor rutinszerű felsorolását láthatjuk.

Raichle Ferenc Apatinban született, 1869. február 23-án. Apatin Bács-Bodrog vármegyében járásközpont volt. Kicsit korábban, 1845-ben itt született Pártos Gyula. Raichle a József Műegyetemen 1891-ben szerzett diplomát, majd ezután két évet Berlinben töltött. Hazatérését követően megnősült, és a fiatal pár Szabadkára költözött, ahol felesége családja élt. Itt születtek az első korai, a kor divatját követő, eklektikus épülettervei. Pályája sikeresen indult, 1896-ban a gimnáziumi épület tervével első díjat nyert, majd a Szabadkához közeli Palicson megépítette a Conen-villát, amelynek az

előképe az angol vidéki ház volt. Egy régi, felújított épületben alakította ki a Nemzeti Kaszinót, amelyet Kosztolányi Dezső, Szabadka szülöttje, városa legszebb épületének nevezett. Még 1899-ben két lakóházat építettek meg a tervei alapján, amelyeket több más épülettel együtt 2010-ben lebontottak.

Raichle már egy újabb nemzedékhez tartozott, azok közé, akik a 1860-as évek végén születtek. Nekik már megadatott, hogy itthon, a budapesti József Műegyetemen tanulhattak, amelyet 1871-ben alapítottak, s ahol 1873-tól építészképzést is indítottak. A diplomásoknak természetesen megvolt a lehetőségük, hogy külföldön gazdagítsák a tudásukat. Az 1880-as évektől Magyarországon soha nem látott építészeti fellendülés kezdődött, így hazatérésük után örömmel foglalkoztatták őket neves mesterek. Ehhez a nemzedékhez tartozott többek között Árkay Aladár, Sándy Gyula, Komor Marcell, Almási Balogh Lóránd, Hegedűs Ármin és Raichle Ferenc is. Ők már mindent megtanulhattak a történelmi stílusokról, amit lehetett, és azt is láthatták, hogy az európai építészet az 1850-es évektől fél évszázadon keresztül eszméjében nem változott. Erre az elhúzódó válságra volt felemás válasz az 1890-es években kibontakozó új művészeti mozgalom, amit mi szecessziónak nevezünk.

Válság és meghasonlás

Az európai szecesszió két legnagyobb mestere a katalán Antoni Gaudí és Lechner Ödön voltak. Gaudí a katalán gótika és a mór építészet formáit használva, Lechner pedig a keleti, indiai, perzsa építészeti formákból, és a magyar népi kultúra díszítő motívumaiból teremtett új stílust. Iskola- és stílusteremtők voltak mind a ketten. Lechner új stílusa, amelynek első reprezentatív épülete az Iparművészeti Múzeum és Iskola épülete volt, a nála negyed évszázaddal fiatalabb új építészgenerációra nagy hatást gyakorolt. Azt az ígéretet és lehetőséget hordozta, hogy a historizáló építészet önismétléseiből ki lehet lépni. „Az építészet példája tanulságos. Világosan felismerhetővé teszi a meghasonlást, amelytől a 19. században egyetlen művészet sem mentes. Amint az építészetben a felületre húzódnak vissza a díszítő és ábrázoló elemek és nélkülözhetővé válnak a ház számára, úgy az alkalmazott művészeten belül is hasadás keletkezik, amely elválasztja a hasznosat a művészitől."[13] Ez a szecesszióra is igaz, nem véletlen, hogy virágzása egy évtizedig tartott. Azonban olyan új szempontokat fogalmazott meg, amelyek túlmutattak magán a mozgalmon. Az egyik ilyen eszme az összművészet volt, amely magába foglalta az egységes stílus igényét, a belsőépítészettől az iparművészetig. A másik a kézművesség, az egyedi tervezés előtérbe helyezése az ipari tömegtermeléssel szemben. Ennek olyan sajátos következményei is voltak, mint az angol Art and Craft mozgalom iparellenessége. „Sohase készüljön semmi se vasból, amit éppúgy elő lehet állítani fából vagy kőből, és hogy ne legyen a gőz a hajtóerő, ahol a természetes erők is megfelelnek."[14] Ezen gondolkodás fő teoretikusa, John Ruskin, nagy hatást gyakorolt Körösfői-Kriesch Aladár és Nagy Sándor világára, akik 1902-ben a gödöllői művésztelep megalapítói voltak.

[13] Werner Hofmann: *A földi paradicsom*. Képzőművészeti Kiadó, 1987, Budapest, 258.
[14] John Ruskin: *Előadások a művészetről*. Révai, 1923, Budapest, 115.

A szabadkai Raichle-palota építésekor a tervező maradéktalanul megvalósíthatta elgondolásait (fotó: Ludmann Mihály)

A szecesszió építésze

Szabadka első szecessziós palotáját az építész önmagának és családjának tervezte, amely 1903-1904-ben épült meg. A vasútállomással szemben – akkor Mária Terézia, ma Raichle Ferenc nevét viselő téren – építette fel lakóépületét, és kicsit később a mellette levő bérházat. Az épület színességével és szokatlan formai megoldásaival kitűnik a környező épületek közül, ahol már több, korábban épült városi palota is állt, többek között a Lechner tervezte Leovics-palota is. A Raichle-palotán sok ismerős elem van, amire azt mondhatjuk, hogy már láttuk valahol. Ilyen a homlokzat színes, mázas kerámiadíszítése, amely stilizált növényi díszeket jelenít meg, a kovácsoltvas zárterkélyek, a kék árnyalatú tetőcserép, és a hullámzó konkáv, valamint a konvex ívekből összerakott főpárkány. Ezeket mind láthattuk Lechner Ödön épületein, hiszen amikor a Raichle-palota épült, már állt a Postatakarékpénztár, amely Lechner szecessziós korszaka egyfajta záróakkordjának tekinthető. A két barokkos tornyocska és a bejárat lodzsás kialakítása azonban Raichle ötlete volt. A kapu és az erkélyek játékos kovácsoltvas formái a szecesszió legszabadabban és legkevesebb kötöttséggel alkalmazott megoldásai. Egyszerű, olcsó és roppant dekoratív. Az építész a belső térben is élt a kívül látható íves formákkal Az épület földszintjén a tervező iroda volt, személyzeti és gazdasági helyiségekkel. Az emeleten az ebédlő, mellette az úgynevezett török szoba,

amely dohányzó helyiségként szolgált, keleti szőnyegekkel, paravánnal berendezve. Az építész birtokában volt néhány kép Eisenhut Ferenctől. A festő fő művei a keleti témájú képei voltak, amelyekkel népszerűségre tett szert. Az emeleten volt a biliárdszoba, az ebédlő és a zeneszoba. A zeneszalon mögött a női szalon helyezkedett el, és a hálószoba, valamint a gardrób, a fürdőszoba és a gyerekszoba. A családi reggelik számára külön reggeliző szoba állt a rendelkezésre.

Az épület bejárattal ellentétes oldalán kötetlenül, látszólagos szabadsággal megépített épülettömegek helyezkednek el, amelyek tagolása azt a célt szolgálta, hogy minél több fény jusson a belső térbe. Míg a palota homlokzata zártsoros beépítésű, a mögötte levő utcára úgy tekint, mint egy falusi ház, ahol a kert kapott helyet. A határoló kerítés az összművészet jegyében egységet mutat az épülettel. Egykoron a belső berendezés is az építész ízlését mutatta, azonban ebből mára már szinte semmi nem maradt fenn. „A legjobb építészeti mű nem egyéb a hajlék felmagasztalásánál," írta John Ruskin.[15] Raichle palotájára ez tökéletesen ráillik.

Raichle Ferenc 1904-ben megépíttette a bácstopolyai katolikus templomot, neogótikus stílusban. Az városházára kiírt pályázaton harmadik lett. A Frenbach-kastély elkészült, azonban a megrendelője nem fizette ki, az építész tartozásai miatt csődbe került, csődeljárást indítottak ellene. A palotáját felkínálta a városnak, de az nem tartott rá igényt, elárverezték. Ezután, 1906-ban Raichle elhagyta Szabadkát, és Szegeden telepedett le, ahol ekkor már a rókusi templom kivitelezésén dolgozott. Szeged egy új, a szecesszió világát ismerő és alkalmazó, tehát úgy is mondhatnánk, hogy a legújabb, modern stílusban jártas építésszel gazdagodott. Raichle nem volt egyedül, mert ebben az időben Szegeden élt és alkotott Magyar Ede. Magyar világára azonban a francia Art Nouveau hatott, és nem a lechneri irányzat. Magyar kiemelkedő alkotásának tekintjük a Reök-palotát, amelyet 1907-ben fejezett be. Abban az évben, amikor Raichle első, önálló szegedi épülete, Schäffer Vilmos bérháza megépült. Ezt a Móritz-ház követte, amelynek főhomlokzata hármas egységből épül fel, ahol az íves párkányzat is ezt hangsúlyozza. A felületek alakítása jelentős egyszerűsödést mutat a korábbi festői gazdagsággal szemben. Ez részben a szecesszióval szembeni ellenérzés erősödésével magyarázható, amit a megrendelő szem előtt tartott. A kék mázas majolikadíszek és a félhenger alakú zárterkélyek olyan elemek, amelyek az utolsó szegedi munkájában, az 1913-ban befejezett Gróf-palotában is nagy hangsúlyt kaptak. Ezen az épületen visszaköszön a szegmensíves lodzsa, amely nosztalgikus felidézése a szabadkai Raichle-palotának, ahogyan a két zárterkély fölötti kupola és a gazdagon stilizált motívumdíszek is. A Gróf-palota minden elemében a szecesszió jellemző alkotása. Az építész még akkor is ragaszkodott az önálló formai megoldásaihoz, amikor a szecesszió már felejtésre ítéltetett. Ezt láthatta ő is, de nem tudott, és valószínűleg nem is akart stílusán változtatni.

Az I. világháborúban katonai létesítményeket tervezett, majd a háború végén Budapestre költözött. Több építészeti alkotása már nem készült. A magyar szecessziós építészet – mára elfelejtett – mestere a fővárosban halt meg 1960. április 12-én, és a Farkasréti temetőben helyezték végső nyugalomra.

[15] John Ruskin: *Előadások a művészetről*. Révai, 1923, Budapest, 113.

GRÓH GÁSPÁR

MEGKERÜLHETETLEN KÖTET EGY MEGKERÜLHETETLEN ÉLETMŰRŐL

Arany Zsuzsanna Kosztolányi-könyve

„Kosztolányi éjfélre puhára főzött. Olyan civilizált volt, olyan európai volt, és olyan művelt volt, hogy nem tudtam a szemem levenni róla [...] hallgattam, mint az orákulumot, mert [...] elragadó volt" – írja Kosztolányiról Somogyi Jolán, Hatvany Lajos harmadik felesége, a politikai indíttatásból kegyetlenül meggyilkolt Somogyi Béla lánya. Hogy jobban értsük e vallomás abszurditását, tudnunk kell: néhány évvel korábban Kosztolányi nemcsak munkatársa volt a Hatvanyt, illetve elvbarátait következetesen gyalázó, az általa szerkesztett *Pardon!* rovatáról máig nevezetes *Új Nemzedék*nek, de ő is írt becsületükbe gázoló sorokat. Magát Somogyit pedig „halála után is támadta, ami nagyon, különösen nagyon fölháborító volt, mert védtelen embereket támadni nem nagy bátorság kell", ennek okán Kosztolányi „teljesen idegen emberré vált a számomra, mert nem tudtam elképzelni, egy rendes ember így viselkedhetik" – írta Somogyi Jolán. A Bécsből visszatérő Hatvany Kosztolányit mindezek ellenére vacsoravendégnek hívja. A felhőtlennek aligha ígérkező találkozás előtt Hatvany még arra is figyelmezteti feleségét, hogy a más esetekben még a találkozást is kizáró előzmények ellenére meg fogja látni, hogy „fecnivé fog – pestiesen szólva – főzni téged, mert ennél bűbájosabb ember nincs". Ami aztán, az előzetes figyelmeztetés ellenére, hihetetlen gyorsasággal meg is történt.

Ennek a „bűbájosságnak" igazából egyetlen titka van: ilyennek kell születni. És aztán ennek megfelelően élni. Közben, ha valaki költő és/vagy író, akkor írhat, sőt kell is írnia, mert az az élete, de azért olyanformán is élnie kell, ahogyan bármely más tisztes polgárnak. Köznapi élete ott van a művész alkotói élete mögött, és ha pusztán e külső történetből nem is vezethető le életműve, annak megértéséhez nem árt alaposan ismerni magát az embert és hétköznapjait is.

Arany Zsuzsanna *Kosztolányi Dezső élete* című könyvében ezt a civil történetet (amiből viszont nem hagyható ki az alkotó története sem!) írja meg. Könyvének kivételes anyaggazdagsága, vélemények, levélrészletek, idézetek özönében Somogyi Jolán rövid emlékezése csak egyike a tömérdek figyelemreméltó feljegyzésnek. Mégis, megragad valamit abból, ami a Kosztolányi-szindróma lényege: a *homo aestheticus* és a *homo moralis* oly jellemzően megélt kettősségét. Kosztolányi maga a *Szépség* című írásában Jules de Gaultier gondolatai ürügyén arra a következtetésre jut, hogy a *homo moralis* képzete az álszent moralitáshoz, a humanista álarcot öltő hatalmi harchoz kapcsolódik: a 20. század megmutatta, hogy a leggyalázatosabb diktatúrák és terroristák rendre a maguk „erkölcsének" jegyében gyilkoltak, akár tízmilliókat. (A magam részéről ezért inkább *homo politicus*nak nevezném ezt az emberfajtát.) A *homo aestheticus* felsőbbségét ezzel a megcsúfolt erkölcsiséggel állítja szembe, mert azt vallja, hogy csak az tudja megőrizni emberségét, „akinek erkölcse a szépség". Vagyis, amikor azt mondja, hogy „minden morál merőben idegen a lényemtől", nem a *homo immoralis*t fogadja el követendő példának. Csak azt vallja, hogy az erkölcsi értékek relativitásának korában a szépség marad biztos tájékozódási pont.

Arany Zsuzsanna szigorúan az életrajzra koncentráló könyvéből kiderül, hogy ez mit jelentett Kosztolányi mindennapjaiban. Egyebek közt azt, hogy bármilyen szellemi-közéleti (végső soron, ha akarta, ha nem, politikai) közösséghez aggodalom nélkül csatlakozott – hogy aztán ugyanilyen könnyedén hagyja ott. Ha úgy tetszik: árulja el. Nem tekintette erkölcsi kérdésnek, hogy hova áll – amíg úgy gondolta, hogy nem vét az egyetemes humánum és a szépség törvénye ellen. Ezért párhuzamosan írt például a liberális-szabadkőműves *Világ*ba és az annak szellemiségét ellensúlyozni akaró *Élet*be – hogy aztán súlyos bíráló szavakat ejtsen róla és szerkesztőiről; utóbb, a *Pardon!*-korszakban pedig, mondjuk így, a *Világ* körével szembefordulva is ápolta régi kapcsolatát a *Nyugat*tal. Amit egy, Babitsnak írt, korábbi levelében ugyanúgy zsidó orgánumnak minősített, mint ahogy tette azt a kommün utáni általános hisztéria idején Szabó Dezső – nagy nyilvánosság előtt. (Akkoriban, amikor Kosztolányival eszme- és fegyvertársi viszonyban szervezték a Magyar Írók Egyesületét.) Mindezt látva érthetetlennek tűnik, hogy a kor táborok szabdalta közegének szembenálló gondolati, politikai centrumai miképpen lehettek fogadóképesek Kosztolányi bárhol alkalmazható kompatibilitására. Érthetetlen ez, ha csak a kapcsolatok, kötődések rendszerére, (újság)írói szerepvállalásaira figyelünk, főként ha ezt a későbbi korok leegyszerűsítő látásmódja jegyében tesszük. A magyarázat a Hatvany által „bűbájos"-nak nevezett személyiség lehet, ami szerencsére az írásokban is tetten érhető. Merthogy Kosztolányi minden sora szakmai vagy művészi csúcsteljesítmény. Attól, hogy szellemes, okos, csillogó, egyetemesen európai, érzéki és gondolati értelemben *szép*, mert átsüt rajta a személyiség varázsa. Az a belső szabadság, amelynek egyetlen törvénye éppen maga a szépség.

E bűbájos ember csapongóan (sőt, kicsapongóan…) gazdag, elképesztő intenzitású életének rajza több, mint életrajz. Nem is lehet más, olyan sokfelé nyitott ez a történet, hogy nem maradhat ki belőle kora és világa. Egy költő, aki részese a századelő művészi megújulásának, aki a lélekre figyelve Freud tanain keresztül tanulja meg másként látni az embert, aki újságíróként szerkesztőségi munkatársa Adynak – de Kun Bélának is, aki találkozik Horthyval és a pápával, beszélget Thomas Mann-nal és a trónfosztott II. Vilmossal, aki, ha nem is egyszerre, de baráti viszonyt ápol Babitscsal és József Attilával, Szabó Dezsővel és Füst Milánnal, Karinthyval. Szélsőségesnek gondolt szellemi és érzelmi hatások érik, olykor drogokkal fokozva, de ezeknél is fontosabb a rengeteg munka. Riportok, jegyzetek, fordítások, versek, elbeszélések, regények. Jóformán az általa végzett munkáról tudunk meg talán a legkevesebbet, miközben élete legfőbb célja az írás. Kosztolányi természetesnek tartja, hogy igazából alkotásaiban él, és ugyan a mű fontosabb, mint maga az élet, de annak elérhető teljességét is meg kell ismernie – mert másként nincs mű. Innen nézve nem számít, hogy milyen a házassága: Füst Milán szerint pokol, de sok jót még Kosztolányi sem mond róla, bár kifelé konszolidált képet mutat. Hogy Harmos Ilona milyen feleség volt, arról olyan sokat nem tudunk. Azt azonban igen, hogy nemcsak tudomásul vette, hogy férje rendszeresen felkeres prostituáltakat, de be is kellett számolnia a velük átéltekről. Vélhetően azt is tudta, hogy alighanem minden cselédlányukkal is kapcsolatba lépett – ugyanakkor Kosztolányi utolsó, nagy szerelmi föllobbanása idején a legádázabb féltékenységgel harcolt vetélytársa ellen. Mégis, ez a házasság valóságos érzéseket és érzelmeket generál, és születik belőle egy veszedelmes sorsú gyermek is, akinek betegsége alkalmat ad arra, hogy

az aggodalom, a másért való szenvedés, a szeretet dimenzióját nemcsak valóságossá tegye, hanem ki is tágítsa, művészi értelemben pedig abban is feltétlenül termékeny, hogy olyan körülményeket biztosít, amelyek segítik az életmű kiteljesedését.

Arany Zsuzsanna könyvében távolságtartó tárgyszerűséggel csak le akarja írni ezt a történetet, nem pedig metafizikai, pszichikai, szellemi mélységeibe hatolni. Kosztolányi élettörténete azonban akkor is túlmutat önmagán, ha megírójának nem célja kilépni az életrajz tudatosan szűkített világából. A szakmai alázat diktálta alaposság okán egy olyan kor krónikájává válik, amely önmagában is kivételesen érdekes: akkor is az volna, ha Kosztolányi életrajzából kihagynánk magát Kosztolányit. Megjelenik benne az olykor unalmas porfészeknek gondolt Szabadka sajátos, kisvárosi dimenziói közt is messzire tekintő kultúrája (nem véletlen, hogy Kosztolányi élete végéig ír helyi lapokba), amiben összetalálkozik egy nemesi hátterű, de már határozottan polgári életmód és műveltség a századelő útkeresésével, a nemzeti hagyomány a kortárs nyugati kultúrával (ami Szabadka szecessziós városképében ma is érzékelhető). Ez a kezdetben öntudatlanul megélt szintézis utat nyit a hirtelen nagyvárossá vált, Bécs közelsége által is Európa részévé váló Budapest szellemi forgataga felé. Mindez önmagában is izgalmas tárgya lehet egy társadalom életrajzának. Ezt az oly sokat ígérő világot tiporja el a háború, követik a fél- és álforradalmak, a történelmi Magyarország szétverése, majd a megmaradt rész új állammá szervezése, a nemzeti, politikai, társadalmi válság szorításának enyhülése és továbbélése. Ez, a régi világot megsemmisítő történelmi lázroham a magát a politikától távol tartani akaró és gondoló Kosztolányi számára állandó témát jelent, forgatagából ő sem maradhat ki. Közben pedig ez az időszak mégiscsak a magyar irodalom, sőt a szellemi élet (egyik?) aranykora – minden benne élő polgár és művész személyes élettörténete maga is történelem.

Az életrajz legérdekesebb fejezetei azok, amelyekben a Kosztolányi-életút kritikus elemeiről esik szó, amelyeket – mint jobb körökben a család fekete bárányait – a többnyire (ál)szemérmes, de tudatos hallgatás és elhallgatás csendje vesz körül: a zsidósághoz, az ellenforradalomhoz való viszony, a kurzuslapnak mondható *Új Nemzedék* botrányrovatának, a *Pardon!*-nak szerkesztése, olykor írása, a nemzethez és a nemzetelvű gondolkozáshoz kapcsolódása, az Ady-kritika. Esetenként kínossá váló ügyek, és nemcsak azért, mert a Kosztolányit körülvevő világ, az egymást váltó rendszerek eleve kínossá teszik őket, hanem mert természetük szerint is azok. Mégis, mintha nem volnának meglepőek, mintha egyetlen szellemi organizmus mutatná meg bennük magát, mintha Kosztolányi gondolkozásának volna szüksége arra, hogy több, olykor homlokegyenest ellenkező irányba járja be a világot, saját világát. Azt a pontot keresve, ahonnan már nincs tovább, és ha út lenne is még, esztétikai és szellemi finnyássága már nem engedi, hogy messzebbre kalandozzon.

Arany Zsuzsanna széles és mély merítésű könyvének címe tehát bátran lehetne az is, hogy *Kosztolányi Dezső élete és kora*, hiszen Kosztolányi olyan időszakban élt, amelyben a kor rendre beavatkozott a benne élők sorsába. Ne higgyük, hogy csak és kizárólag negatívan, és nemcsak azért, mert – miként Kosztolányi írta valahol – a költő akkor arat, amikor a búzáját elveri a jég (mellesleg a *Jókai Mór élete és kora* írójaként Mikszáth éppen azt tartotta Jókai életművére is kiható „veszteségének", hogy sohasem szenvedett!). Kosztolányinak elsősorban ifjúkora, a boldog békeidőkben történt pályakezdése adott felmérhetetlenül sokat bontakozó életművéhez. Adott polgári jólétet, biztonsá-

got, Bécsen (és Budapesten) keresztül olyan európai öntudatot, amely a csonka hazában a háborús összeomlás után is ott volt gondolkodásában. Egy európai középhatalom bárkivel egyenjogú polgáraként természetes volt számára, hogy kapcsolatba lépjen Rilkével, Freuddal, Thomas Mann-nal. Magabiztos „európai otthonossága" tette érthetővé, hogy a legnagyobb kortársak is partnernek tekintették, hogy a maga idejének irodalmi celebritásai közé tartozó Duhamel is ellátogatott a halálos ágyához.

Kosztolányi életútjának, világlátásának, gondolkodásának egyik legfontosabb vonása az európai naprakészség volt. Ő még annak a generációnak volt a tagja, amelyik számára magyarsága nem jelentett hátrányos helyzetet, nem érezte úgy, hogy szabadkoznia kellene miatta. Fájdalmasan és eltántoríthatatlan magyarságú magyarként akkor is a századelő szellemi világpolgáraként élt, amikor a háború utáni Európa önmagát is földarabolta, nem csak Magyarországot.

Trianon okán Kosztolányi a hajdani Magyarországot és a hajdani Európát is elsiratja, és ezt nem teheti meg úgy, hogy ne gabalyodna a politikába, amivel viszont nem tud mit kezdeni. Mert nem úgy nőtt fel, hogy ezt fontosnak tartsa – így aztán végképp nem tud mit kezdeni a pártpolitikával. Amiben minden olyan lap érintett, amelybe ír. Életrajzából kiderül, hogy ennek ellenére neki nincs politikai véleménye, meggyőződése. Ezért nem lehet áruló sem – és ezt alighanem a kortársak is megérezték, ahogyan Hatvany is, aki tudomásul vette, hogy Kosztolányi olyan, amilyen: még azok sem tudtak igazán haragudni rá, akik ideig-óráig, vagy akár tartósan szemben álltak vele. (Még a kíméletlenül ádáz Szabó Dezső is védelmébe vette egy méltatlan hangú mocskolódással szemben – noha váratlanul közeli kapcsolatuk után a legdühödtebb hírlapi és művészi harcot folytatva szakítottak.)

Vagyis Kosztolányinak sok minden szabad volt, ami másnak nem. És ez az egykori megengedő recepció máig nem változott. Igaz, ő azokat a gondolatait, amit mások nyilvánosan hirdettek, jobbára leveleiben rögzítette – illetve, vélhetően, élőszóban fejtette ki. Nemcsak a már említett, a *Nyugat*ról alkotott véleménye maradt magánügye, de azt sem hánytorgathatták fel neki (ami pedig ott lehetett a *Pardon!* mögötti élmények halmazában), amit Juhász Gyulának írt egy levelében Lukács György és Balázs Béla kommün alatti ámokfutásáról, és ami egybevágott azzal, amit Babits a *Magyar költő 1919-ben* című írásának csak első változatában ugyanezen tárgyban közölt – hogy aztán a további kiadásokból gondosan kihagyja ezeket a sorokat. Mindez világosan és egyértelműen ott van Arany Zsuzsanna könyvében – azzal a tárgyilagossággal, ahogyan egy filológusnak kell a szövegekhez viszonyulnia, vagyis éppoly távolságtartó pontossággal, ahogyan egy gyakorló patológus vizsgálja az elé került anyagokat.

Egy szürkébb korszak szülöttjeként a mai olvasók hitetlenkedve nézik, hogy tragikus sorsfordulók forgatagában miként is élt egy magyar író-költő. Kiterjedt családi kapcsolatok, iskolatársak, barátok, társasági élet, kávéházak, szerkesztőségek; bonyolult és roppant egyszerű nőügyek, szerelmek; utazások, találkozások világnagyságokkal, a honi szellemi és közélet jeleseivel – a névmutató ránézésre vagy kétezerhez közelítő számú nevet tartalmaz, ezek igen jelentős része nem olvasmányokra, hanem valóságos találkozásokra utal. Itt kell megemlíteni, hogy e kötet lábjegyzeteinek száma is majd 3700, ami azt bizonyítja, hogy elképesztően alapos munkáról van szó. Pedig ez a könyv valóban az életrajzot állítja a középpontba, Arany Zsuzsanna nem író-mono-

gráfiát ír, nemcsak a művek elemzését kerüli, hanem amennyire lehet, még a recepciótörténet kérdéseitől is igyekszik távol tartani magát. Kosztolányi életművének kritikai kiadásán dolgozva az információk olyan tömegét halmozta fel, hogy még akkor is meg kellett írnia Kosztolányi életrajzát, ha munkájának nem ez volt az eredeti célja. Azt írja könyvvé, ami a szöveggondozás jegyzetanyagában meghúzódva alig került volna az olvasók szeme elé: vétek lett volna, ha ez a tudás ebben a formában nem kerül nyilvánosságra. Ezt látva talán nem túlzás azt mondani, hogy ami Kosztolányi életét illetően nincs megírva Arany Zsuzsanna könyvében, azt nem is érdemes megírni: az alkotó életútjának apró részletei is kirajzolódtak a szerző előtt. Vagyis egy káprázatosan gazdag életmű mögött egy hasonló dimenziójú életet fedez fel, amelyről ugyan nagyon sokat tudhattunk, de ebben a könyvben mindez egyetlen rendszerbe áll össze.

Ezt a rendszert nem Arany Zsuzsanna konstruálja, hanem Kosztolányi élete maga. Önmagukat strukturáló tényekből épül fel – csak kivételesen érződik az a túlrészletezés, amit a filológus anyaga iránti szenvedélye okoz. Ilyen például rögtön az indulás, amelyben a családtörténeti kutatás eredményei érdekesek, de nem feltétlenül jelentenek többletet sem Kosztolányi személyes életét, sem életművét illetően. Nem sokat ad az életrajzhoz, és a művek megértésében sem mindig segít az, ahogyan a regényhősök több vagy kevesebb vonásához, külső vagy belső tulajdonságaihoz modellként szolgálható figurák nyomába ered. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy az egyes személyiségelemek konkrét alakokhoz kötése nem változtat azon, hogy a kölcsönzött vonások tőlük elszakadva jelennek meg az író hőseiben, fikciójában. Az ilyen túlrajzolás igazolja, hogy minden szakmának megvannak a maga ártalmai: a filológust is elragadhatja a nyomozás, az újabb és újabb tények összegyűjtésének szenvedélye, és utóbb nincs szíve ahhoz, hogy nagy fáradtsággal összegyűjtött adatait félredobja. (Néha azonban jól teszi, hogy nem túl szigorú. E sorok írójának különös örömére szolgált, hogy megtudhatta: a *Kínai kancsó* című remek elbeszélés kisembere valószínűleg Karinthy, míg a különleges értékű vázát eltörő és ügyetlenségéről megfeledkező lovag Hatvany Lajos lehetett…)

Életrajzot sokféleképpen lehet írni, filológus módra éppen úgy, mint írói szenvedéllyel, a siker nem a választott módszertől függ: a szerző alapállása nem a megszületett mű értékét, hanem a karakterét határozza meg. Egy író csak mesél, mesél, olvasója elé varázsol egy személyiséget és kort – nem pedig adalékot szolgáltat egy majdani kritikai kiadáshoz. Egy irodalomtörténész-filológus pedig csak kutat, kutat, és hagyja magát sodorni a megismert tények cunamijával.

Abból az alaposságból, amely Arany Zsuzsanna kötetének legfőbb meghatározója, sok más érték is fakad. Az életrajz lélekrajz is lesz, de ott van benne a Kosztolányi-kor magyar és európai eszmevilága, szellemi mozgásainak rajza, szellemi életének topográfiája. Az író-költő kapcsolatrendszeréből, munkájából megismerhető kora sajtótörténete, nemcsak a megélhetését biztosító közegé, hanem művész-életének legfőbb alapját jelentő *Nyugat*é is. Sokat mondanak a korról emberi és alkotói barátságai, Juhász Gyulával, Babitscsal, Karinthyval, Füst Milánnal, József Attilával, vitái Szabó Dezsővel; rendkívüli figyelmet érdemelnek az apolitikus alkotó politikai kalandozásai. A téma kínálta olcsó izgalmakat elkerülve kirajzolódik (puritánabb szemmel nézve az olykor az aberráció határáig jutó) szerelmi élete, melynek némely vonásában napjainkban a szabadság és a szexuális önmegvalósítás nagyszerűségét is lehet ünnepelni, ahogyan a narkotikumokhoz való viszonyában is. Életrajzából az derül ki, hogy a kokain és az

opiátszármazékok rendszeresnek tűnő használata őt, ellentétben Csáth Gézával, nem tette függővé, amiben szerepe lehetett unokatestvére elrettentő példájának is. Mindehhez ott van a megrendítő zárófejezet, Kosztolányi betegségének-szenvedésének története, amelynek súlyát visszafogottsága, távolságtartó tárgyszerűsége adja, miközben megtudhatjuk, hogy – szemben a köztudatban élő hiedelemmel – halálát nem közvetlenül a (radikális rádium-besugárzásokkal visszavert) rák, hanem a kezelések járulékos hatásai miatti testi romlás következtében kialakult tüdő-problémák okozták. Eközben pedig azt is láthatjuk, hogy a fizikai összeomlás közepette, a fájdalom keresztjére feszítve miként őrzi meg magát a szellem. „Mehr luft" – sóhajt fel Kosztolányi, megfricskázva a kolléga Goethét haldoklásában, és magát az elmúlást. Mert nem akar ugyan „játszani halált", de a végső pillanatokban is játszania kell, ahogyan egész életében tette – a *homo aestheticus* erkölcsi parancsai közt van a mindhalálig kötelező stílusegység.

Imponálóan gazdag, informatív, folyamatos szellemi izgalmakat kínáló kötet Arany Zsuzsannáé. Összetettsége, gazdagsága okán sem bírálatában (vitatható momentumai amúgy nem érintik lényegét, de Harmos Ilona nyilvánvalóan megbízhatatlan emlékezése erősebb kritikájának hiánya azért zavarba ejtő), sem dicséretében nem lehet kitérni megannyi részletkérdésére. Ami a legfontosabb: a lényeg. Az, hogy biztos eligazítást kínáló, megkerülhetetlen mű született Arany Zsuzsanna rendkívüli energiákat követelő munkája eredményeként.

(Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete.* Osiris, 2017, Budapest)

TÓTH KLÁRA

SZABADSÁG, SZERELEM

Dobó Kata *Kölcsönlakás* című filmjének hirdetése még virít az óriásplakátokon, mégis valahogy úgy éreztem, átbújnék a léc alatt, ha aktuális írásomban vele foglalkoznék – jóllehet, ez a film aligha jött volna létre Andy Vajna, a nemrég elhunyt „filmcézár" hathatós segítsége nélkül. De azt hiszem, korai lenne még a Vajna-korszak mérlegét megvonni, hiszen annak még koránt sincs vége. Annyit azonban már most megállapíthatunk, sőt korábban is észrevételeztük, hogy meglehetősen amerikanizálódott és sematizálódott a magyar filmgyártás az elmúlt évtizedben. Hogy ne magamat idézzem, olvassunk bele a kiváló felvidéki költő és művelődéstörténész, Tóth László írásába, mely a februári *Forrás*ban jelent meg. Deák Kristóf tavalyelőtt Oscar-díjat nyert rövidfilmje, a *Mindenki* kapcsán olvashatjuk: „Technikailag, szakmailag eminens tanuló elsőrendűen szervezett, filmes mestermunkája; szép felvételek, éles szemmel elkapott arcok, kifejezések, összefogottság, kiegyensúlyozott ritmus, a rendező és az operatőr kiváló, egybehangolt munkája a szereplőkkel, különösen a gyermekszereplők játéka mérce fölötti, zene és kép egybejátszása. Tartalmilag, szemléletileg azonban erősen sematikus (a rossz elnyeri méltó büntetését), a főszereplő énektanárnő alakja emberileg

árnyalatlan, egyoldalúan célzatos, míg az énekkarnyi gyereksereg, ellenkezőleg, az osztatlan jó, a felmagasztosuló ártatlanság és az »egységben az erő« demonstrációjaként szintén osztatlanul sémaszerű, strukturálatlan. Az utóbbi időben már nemcsak a filmiparban, hanem a filmművészetben – így az újabb magyar filmek esetében is (lásd pl. egyértelműen Bozsogi János 2016-os *Csonka délibáb*ját) – mintha, egyre inkább kezdene tért hódítani, az újabb amerikai filmek túlnyomó többségét is jellemző, egyfajta leegyszerűsítő, ideologikus szemlélet (amely óhatatlanul is mindig a hajdani szovjet szabványfilmeket, szabványábrázolásokat, szabványeljárásokat juttatják az eszembe, csak épp az ellenkező oldalon). Afféle – a belsőleg differenciálatlan, osztatlan jó és egyértelműen rossz dichotómiájára épülő – újsematizmus."

Ebből, a Tóth László által pontosan jellemzett és felmért újsematizmusból lógott ki a 2014-ben bemutatott *Van valami furcsa és megmagyarázhatatlan* című film, Reisz Gábor debütáns munkája, amelyet annak idején az *Egy pohár friss víz* című kritikámban üdvözöltem. A harmincasokról szóló nemzedéki közérzetfilm őszinte volt, friss, saját hangon szólt a budapesti, felnőni nem akaró, tudó fiatalságról. Érvényes látlelet volt, nem véletlenül jutott el harmincnál több országba, és nem hiába volt nagy a várakozás a rendező második filmjének bemutatásakor.

A rendező nem okozott csalódást, igaz, nem is kockáztatott sokat. Maradt az ismert terepen: Budapest, fiatalság, szerelem, identitáskeresés. „Szabadság, szerelem! E kettő kell nekem" – mondhatná Tamás, a film főhőse a költőzsenivel. Csak hát a kései utód nem olyan határozott egyéniség, és valljuk be, nem is zseniális költő. De kiskamasz korától makacsul keresi, kergeti a szerelmet, és hol másutt jobb helyen, mint a versírásban. Aztán, mikor – gondolnánk felnőtt fejjel – rátalál az igazira, Annára, aki Párizsban ösztöndíjas, a lány elküldi. „Engedem, hadd menjen" – gondolja Tamás, és hazajön. Az „átkozott gyötrelem" azonban nem tágít tőle. „Anna örök" – egyelőre legalábbis, mondhatjuk Juhász Gyulával. Szerelmük gyönyörű, felhőtlen képei ott kísértenek Tamásban, s látjuk, hogy ez tényleg szerelem, hiszen egy egészen más, határozott, mosolygós, felülemelkedett fiút látunk a visszaemlékezések képsorain. Beszélni azonban nem tud állapotáról – nevezzük most a szerelmet egy más, ajzószerek nélküli, tudatmódosított állapotnak –, még barátjának sem, egy-két kérdést dadog csupán. Azt kell megkérdezni – jut eszünkbe Nádas Péter írása *Az égi és földi szerelemről* –, hogy vajon miért nincsen a nyilvános beszédre is alkalmas nyelvünk egy ilyen komoly és mindenkit érintő témáról? Miért nincsen középút az obszcenitás és a hallgatás között? „Miért a fából faragott arc és miért a vigyor?"

Családját, akiket egyszerűen átemelt az első filmből, arra kéri, ne kérdezzék Annáról. Ha lehet, semmiről ne kérdezzék. Apja egy családi ebéden, ahol természetesen politikai vitába keverednek vejével, szemrehányóan mondja fiának: „Neked nincs véleményed a dolgokról, csak ülsz ott és nézel."

Tamás a politikával szemben rezisztens, mintha egy buzgó gyerekorvos beoltotta volna ellene. Vagy elég, hogy öt-hat évesen kiájult a tömegből Antall József beszéde alatt?

A férfinak el kellett vesztenie a szerelmét, hogy rájöjjön: szerelmes volt, sőt még mindig az. Kudarca okát a múltjában, családi, iskolai szocializációjában keresi, s ezek a „mélyfúrások" iskolában, edzésen, nagynénik beteg ágyánál, apjával cserélt félmondatokban tömör, ironikus szkeccsekben realizálódnak. A rendező iróniája azonban

egyszerre mélyebb és mértéktartóbb annál, hogy a filmet besorolhatnánk a vígjátékok közé, mint azt a forgalmazó tette, valószínűleg kereskedelmi meggondolásból. Például az apja kalandját a karácsonyfával – amelyet, igyekezetében, hogy egyszer eleget tegyen felesége elvárásainak, olyan korán vesz meg és rejt el, hogy az ünnepre lehullanak a tűlevelek –, nem tudjuk kiröhögni, inkább megsejtjük egy személyiség hiábavaló törekvését a megfelelni vágyásra, s az a gyanúnk támad, hogy az alma nem esett olyan messze a fájától.

Tamásnak több gyerek és kamaszkori alteregóját ismerjük meg, akik segítségével a férfi kétségbeesetten kutatja, mi vagy ki akadályozza meg abban, hogy úgy alakítsa sorsát, ahogyan azt a boldogságról, vagy legalábbis a kiegyensúlyozottnak tűnő társadalmi létről alkotott elképzelések megszabják. Amikor már majdnem sikerül, s elé teszik a reklámcég szerződését újabb egy évre, négy filmre, és öltönyt is vesz, hogy aláírja, családja elégedettségtől sugárzó arccal integet utána az erkélyről, meggondolja magát. Nem írja alá a jó egzisztenciát biztosító papírt, mert bár nyilván megalkuvásból munkát vállalt egy reklámügynökségnél, be kell látnia, hogy gyerekkorától zsigerileg irtózik a reklámtól. Ha van kevéssé sikerült, kissé didaktikus jelenet a filmben, akkor az éppen az, amikor a mosdóban, ahová időt nyerni megy aláírás előtt, meglepik gyerek- és kamaszmásai, s csúfondárosan mondogatják: csak nem írod alá.

Ezen kívül Reisz tökéletes mindhárom szerepében: rendező, operatőr és főszereplő. S még a valóban élvezetes, a gyakori stílusváltozásokhoz jól illeszkedő zenékben is közreműködik. Színészválasztásáért is csak elismerés jár: Monori Lili – a segítőkész, empatikus nagynéni szerepében – mindenki elől elviszi a pálmát, annyira tökéletes. Kovács Tamás az apa szerepében remekel, és szinte smink nélkül, tartásával, gesztusaival öregszik harminc évet. Takács Katalinnál, az anya szerepében, ez már nem olyan problémamentes. A szerelem „tárgyát" illúziókeltően jeleníti meg Nagy Katica, s nem csak szépségével. A vásznon való markáns jelenléte azt sejteti, hogy nagy jövő áll előtte.

De hiába minden kutatás a lélekben, a szerelem nem múlik, sőt. Tamás visszarepül Párizsba, pedig sejti, hogy Annának már van valakije. A méltó ajándékot, a közös múltjukhoz tartozó levendulát, egy nagy dobozban, barátja helyett végül apja viszi utána a repülőtérre. Az öreg azonban, talán mert nem olyan otthonosan mozog a világ repülőterein, mint a mai fiatalok, leteszi egy sarokba a csomagot. Több sem kell a biztonsági őröknek, elkapják a tétova férfit, a gyanús dobozt pedig hatástalanítják, felrobbantják. A reptéri kergetőzés képsorai alatt még azt gondoljuk: ez talán már sok, kicsit „mache", de a robbantás fejbe kólint és helyre tesz. Igen, itt élünk, az értelmetlen erőszak világában.

A rendezőnek már első játékfilmjét is kultuszfilmnek nevezték. És a második is az, vagyis olyan film, amelynek viszonylag szűk, de hűséges nézőtábora van, de ez nem korhoz, inkább életérzéshez, szemlélethez kötött. Tény, hogy Reisz Gábor filmjét szeretik a mai harmincasok, de a hatvanasok is, akiknek fiatalsága szintén kötődik a szabadság és a szerelem keresését mutató alkotásokhoz, viszont a sematikus filmek kedvelői messze elkerülik.

BOD PÉTER ÁKOS

KEYNES, A FORRADALMI REFORMER

Keynes a 20. század legnagyobb hatású közgazdásza volt. Munkássága már életében sok követőt szerzett neki – meg persze sok kritikust is. Maga után „izmust" hagyott hátra, a keynesianizmust, amely, mint minden személyhez kötődő doktrína, idővel önálló életre kelt. Csak tippelni lehet, hogy Keynes mit szólt volna a reá hivatkozók, a tanait tovább fejlesztők nézeteihez, a későbbi korok döntéshozóinak „keynesi gazdaságpolitikai megoldásként" hivatkozott intézkedéseihez. Igen éles eszű, de amint munkásságának és személyének talán legjobb ismerője, Skidelsky írta, a vitákban mélyen sértő tudott lenni a más nézeten levőkkel szemben. Élesen fogalmazó tudósként és intellektuelként bizonyára kemény szavakkal ostorozta volna sok buzgó követőjét. Amint Marx is méltatlankodva elhatárolta magát némely hívétől („je ne suis pas marxiste", írta a vejének), és volt rá jó oka; nos, a keynesianizmus egy időben, a névadó halála után, szintén doktrínává vált, e tény minden vegyes hozadékával.

Szakolczai György, a magyar közgazdaságtan egyik doyenje, sok évtizedes publikációs, intézményvezetői, közéleti munkássággal a háta mögött Keynes életének és gazdag munkásságának 419 oldalas könyvet szentelt. Vajon olvasnak-e még az emberek könyvet? – kérdi az ember, látva a tudományos, de főleg a köznapi kommunikáció alakulását. Mindenesetre a Közgazdasági Szemle Alapítvány kiadásában, a Pallas Athéné Domus Animae Alapítvány támogatásával, Halm Tamás szerkesztésében (neve ugyan nincs feltüntetve), szép kivitelezésű munkát vehetünk a kezünkbe. Műfaját nem lehet egy szóval megadni. Címe Keynesről, a nemzetközi gazdaság keynesi rendjéről, és a Nemzetközi Valutaalapról szól, azaz gazdaság- és elmélettörténeti vonatkozású. Keynes életének és szakmai pályájának súlyponti témáit azonban úgy fejti ki a szerző, hogy egyben saját közgazdasági nézeteit is rendre megemlíti, amit a „szerintem", „a nézetem szerint" fordulatok gyakorisága, a „nem titkolom, hogy a vitában melyik oldalon állok" kitételek jeleznek.

A mű elemző részének, és az ott bemutatott korabeli dokumentumoknak a zöme egy konkrét vitához kapcsolódik, nevezetesen ahhoz, amely a második világháború második felétől a győztes oldalon belül zajlott: a háború utáni globális pénzügyi rendről. A korábbitól számos vonatkozásban eltérő monetáris rend, és benne a Nemzetközi Valutalap (IMF) meg a Világbank (pontosabban a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank – IBRD) valóban létrejött. Egyes szakértői vélemények szerint mindmáig működik, mások szerint az eredeti konstrukció negyed évszázadon át volt érvényben, és mára már a világgazdaság szerkezete, valamint a gazdaságról és a gazdaságpolitikáról való gondolkodás egészen más, mint volt az 1940-es években.

Bárhogy van is, egy akkora intézményi változás, mint az, ami 1945 után az addigi gazdasági-pénzügyi rendetlenség, a védővámokkal és merev devizaszabályozással operáló nemzeti etatizmus helyébe lépett, csakis tüzes viták és komoly érdekkonfliktusok nyomán következhetett be. E könyv nagy értéke, hogy bőséges hivatkozásokkal, dokumentum-ismertetéssel és korabeli beszédek, feljegyzések bemutatásával exponálja azt a politikai, szakmai és nem kevésbé személyes vitát (az amerikai White

és a brit Keynes között), amely végül a nyugati világ gazdasági fejlődésének keretéül szolgáló két említett intézmény létrejöttéhez elvezetett.

A könyvet azonban nem gazdaságtörténész, hanem közgazdász írta, mégpedig olyan, aki nem *sine ira et studio* alapon tekint az akkori eseményekre és az akkori vitapartnerek érveire, hanem határozottan reagál a közgazdaságtan vitatémáira. Keynes tabudöntögető munkásságának taglalása során maga is közvetett vitát folytat tévesnek ítélt nézetekkel. Szakolczai György gyakran felhasználja, és a jelen dilemmáira vonatkoztatja Keynes akkori téziseit, nem rejti el, hogy milyen doktrínákkal nem ért egyet, és mivel tud azonosulni. Az olvasó a mű kezdetétől fogva tudhatja Szakolczairól, hogy Keynes nézetrendjét magáénak vallja, és nagy hibának, sőt máig tartó bajnak tartja, hogy a könyv főszereplőjének a nemzetközi pénzügyi rendre vonatkozó nézetei nem jutottak érvényre. Kritikájának legfőbb céltáblája az a közgazdaságtan, amelyet az amerikai szakmai fősodor képvisel, s amelyet téves eszmei alapon nyugvónak tart: „sajnos a főként Amerikában kidolgozott modern közgazdaságtan legsúlyosabb hibája, hogy tovább jár a Keynes által helytelenített úton." Főhősével azonosulva úgy érzi, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer körül most zajló vitákban változatlanul érvényes az, amit Keynes képviselt, mivel ő „75 évvel megelőzte ezt a kort".

Szakolczai szemében Keynes nem csak, és nem is elsősorban tudós volt, hanem ahogy több helyen hangoztatja: államférfi is. Sőt, ahogy egy helyen megfogalmazta: „nemcsak mélységes szociális elkötelezettségű államférfi és tudós, hanem látnok is".

A szerzőnek a főszereplőhöz fűződő erős kötődése nyilván nem minden olvasónál számít hitelességet növelő tényezőnek, más olvasót viszont segíthet ez a lelkesedés és elkötelezettség abban, hogy az immár múlttá vált gazdasági eseménysort figyelmesen kövesse több száz oldalon át. Egyébként nem nehéz Keynes hatása alá kerülni. Magam recenzensként szintén elmondhatom, hogy két munkáját nagy olvasmányélményeim közé számítom. Az egyik nyilvánvalóan a fő műve, amelyet minden szerénységet félretéve *Általános elmélet* cím alatt publikált 1936-ban. Pontosabban *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete a hivatalos* cím, de már csak a címhossz, valamint tényleges világképformáló hatása miatt a rövidebb név alatt emlegetjük. Ami azonban olvasmányként különösen magával ragadott engem, az *A béke gazdasági következményei (1919)* című rövidebb könyve. Ez tette korán ismertté, sőt a mai fogalmak szerint hamar közgazdasági celebritás lett, akinek megszólalásai mindig erősen rezonáltak a közéletben.

Éppen Keynes társadalmi és tudományos hatásának vonatkozásában lehetne vitatkozni a jelen mű szerzőjével. Ő ugyan több oldalon át dokumentálja Keynes komoly befolyását a kortárs és a későbbi közgondolkodásra, mégis mintha az lenne a kötet fő narratívája, hogy a keynesi nézetek félretolása, hivatalos negligálása (amiben többszöri említés szerint főleg az amerikai közgazdaságtani ortodoxia marasztalható el) vezetett később súlyos bajokhoz. Ez a beállítás azonban nem helytálló. Keynes szakmai élete során roppant nagy hatással volt a közgazdasági gondolkodásra, meglehetős befolyással bírt kormányzati döntésekre, 1946-ban bekövetkezett halála után pedig két évtizedig – nem túlzás ezt mondani – a keynesianizmus lett a dogma. „Mi mind keynesianusok vagyunk", mondta Richard Nixon, az Egyesült Államok republikánus elnöke 1971-ben. Az egyetemi közgazdasági tanszékeken a keynesi iskolát követők hamar átvették a főbb pozíciókat.

És igen, a gazdaságpolitikusok a nyugati vegyesgazdaságokban húzódozás nélkül, sőt inkább készségesen elfogadtak olyan keynesi tételeket, amelyek teljesen eltértek az addigi, a Keynes előtti neoklasszikus irányzattól. A kereslet elégtelensége esetén, amikor a cégek megrendelései panganak, a munkanélküliség is nagyobb a szokásosnál, akkor az államnak keresletet kell teremtenie költségvetési élénkítéssel, a jegybanki kamatláb leszállításával – javasolta Keynes. E javaslat célszerűségét nem volt nehéz belátnia a politikusnak, aki ráadásul világosan érezte, hogy a javuló konjunktúra és a mérséklődő munkanélküliség mellett újraválasztási esélyei jelentősen javulnak.

A keynesi gazdaságpolitika sokáig ragyogóan működött. A második világháború után a nyugati piacgazdaságok hamarosan talpra álltak, sőt, két ragyogó növekedési teljesítményt hozó évtizedet regisztrált a gazdaságtörténelem. Csakhogy az üzleti ciklus durva ingadozásait kisimító, rövid távú állami beavatkozásra vonatkozó keynesi javaslatból nem következik, hogy a költségvetés folyamatosan költekezzen. Keynes azt sem gondolta, hogy a recessziót enyhítő kormányzati intervenció egyben megoldást hozna a gazdasági növekedés és fejlődés nagy kérdéseire, amelyekkel a közgazdaságtan Adam Smith magnum opusa (1776) óta birkózik. Keynes állami intervencionizmusát különösen jól fogadták a szociáldemokrata, szocialista (mostani néven inkább: progresszív) politikai irányzatok. Téziseiből az állami eszközökkel való konjunktúra-élénkítést készséggel átvették a jóléti állam hívei. Magam ugyan óvatos vagyok a hipotetikus állításokkal, de biztosra venném, hogy Keynes a túlvilágról (melyben ő nem hitt) vitriolos megjegyzéseket tett a folyamatos állami költekezést és a magánkezdeményezés visszaszorítását propagálókra. Nem volt szocialista. A polgári társadalmat és a piacgazdaságot nem felváltani, hanem megmenteni akarta, olyan korszakban, amikor a versengő nacionalizmusok, vezérelvű rezsimek és hadigazdaságok („tervgazdaságok") veszélyeztették azt a polgári világot, amelyet maga sokra tartott, és amelynek szabadságjogait, szabadelvű vívmányait nagyon is jóízűen élvezte.

A Keynesre hivatkozó gazdaságpolitikai gyakorlatnak mind több kellemetlen mellékhatása mutatkozott meg, sőt idővel fizetésimérleg-mizériák, költségvetési válságok és romboló mértékű inflációs hullámok léptek fel. A keynesianizmus akadémiai pozíciói gyorsan meggyengültek: Keynes tana beépült egyfajta szintézisbe, de ezzel mint doktrína, kikerült a fősodorból. Újkeynesi iskolák formájában mindig is jelen volt és van a modern közgazdaságtanban, bár az utóbbi évtizedig főképpen baloldali, progresszív és heterodox irányzatok írták nevét a zászlajukra. A keynesi, újkeynesi, a neoklasszikus, a kínálati oldali, a neoliberális és a számos egyéb irányzat viszonya azonban olyan szakmai kérdés, amelynek kifejtésére itt nincs hely, sem szükség. Szakolczai György nagy munkája kapcsán ehelyütt inkább két olyan összekapcsolódó vonulatra érdemes reagálnom, amelyek általános érvényű dilemmát érintenek.

Az egyik az, hogy mennyire fér össze a tudósi attitűd és a politikai cselekvés. A másik pedig a meritokratikus közszolgálat és a politikai döntés viszonya. E témák ugyan nincsenek kifejtve a könyvben, de Szakolczai alkalmat ad az eltűnődésre, hiszen ő maga Keynest elsősorban államférfinek tartja.

Magam kellő tiszteletem mellett is vitatom az értékelését, és inkább a nagy Keynes-kutató Robert Skidelsky nézetét osztom, aki gyászbeszédében így fogalmazott: Keynes politikai közgazdász volt, de mégsem politikai lény. Valóban, angol volt, és demokrata, mint ilyen, tudta, hogy aki nem vállalja a politikai küzdelemben való

megmérettetést, az nem válhat államférfivé. Tanácsadóként, döntéselőkészítőként, nézeteit terjesztő és azon keresztül ható társadalmi tényezőként azonban erőteljesen formálhatja a döntéseket. Ilyen volt Keynes. Az igazságra való törekvése folytán került ki a közszolgálatból és írta meg 1919-ben a jövőt valóban sok vonatkozásban előre jelző sikerkönyvét. Ismertsége és elismert szaktudása alapján negyedszázad múlva visszakerült a pénzügyi világrend jövőjéről szóló nemzetközi tárgyalások középpontjába (ez egyébként ennek a könyvnek a háromnegyedét kitevő történet), de a brit szándékok és törekvések felől nézve lényegében sikertelenül tárgyalt.

Megjegyzem, bár ez is inkább szakfórumokra való: komoly okai voltak annak, hogy a Bretton Woods-i tárgyalásokon 1944 nyarán nem a nemzetközi klíringközpontra és mesterséges világpénz bevezetésére irányuló keynesi javaslat valósult meg, hanem az, amit az amerikai szakértői és politikai körök proponáltak. A delegátusok megalkották a Valutaalap és az azt kiegészítő nemzetközi fejlesztési bank koncepcióját, valamint a kötött, de indokolt esetben kiigazítható valutaárfolyam-rendszert. A valutarendszer középpontjába az amerikai dollár került (noha később bevezettek egy sajátos nemzetközi elszámolási egységet, de nem a korabeli koncepció szerint). Keynes végül maga is elfogadásra javasolta a kialakult koncepciót, ám az valójában nagyon más volt, mint amit ő éveken át több változatban, tervezetként kidolgozott.

És nem azért alakult így a történelem, mert az amerikai fő tárgyaló (H. White) korlátoltsága, gazdaságelméleti ortodoxiája megakadályozta őt és munkatársait Keynes szakmai igazságának felfogásában. Benn Steil, amerikai gazdaságtörténész hasonló témájú könyve (*The Battle of Bretton Woods. John Maynard Keynes, Harry Dexter White, and the Making of a New World Order*. Princeton University Press, 2013) korabeli dokumentumok és visszaemlékezések alapján sok lényeges vonatkozásban más következtetésekre jut, mint a Szakolczai-írás. Az amerikai terv mellett komoly anyagi, pénzügyi, politikai realitások szóltak. Nagy-Britannia már a világháború előtt sem tartozott velük azonos súlycsoportba, még a gyarmatok beszámításával sem, a háború után pedig, a dominiumok leválásával az lett, ami ma is lényegében: egyike a középméretű országoknak.

Akkor a brit birodalom még rengeteg kétoldalú klíringszerződést működtetett, sőt a háborús időkben még inkább elterjedt ez a sajátos, de jövő nélküli kényszerű csereforma. Egyébként azon években a magyar gazdaságot is nemzetközi klíringkapcsolatok fűzték a Német Birodalomhoz. Majd később, a szovjet tervgazdasági rendszerbe tagozódva egyenesen uralkodóvá vált a nemzetközi klíringtechnika a KGST keretein belül, az úgynevezett transzferábilis rubel elszámolások szerint – miközben dehogy volt szabadon transzferálható a transzferrubel. De ez már más történet. Keynes a brit kormány számára készített tervezeteiben kiállhatott a New York és London központú (vagyis amerikai–brit dominanciájú) nemzetközi klíringközpont elgondolása mellett, ám ebben sokkal inkább az angol érdek képviselete, mint a világ távlati rendjének víziója vezette tollát. A tárgyalások azután más irányt vettek, az angolszász világ által dominált központi pénzügyi hatóság helyett a rövid távú pénzügyi stabilizációt szolgáló monetáris alap (IMF) és az újjáépítési projekteket hosszú távra finanszírozó fejlesztési bank (Világbank) született meg, mindkettő az amerikai fővárosban, Washingtonban.

A Bretton Woods-i konferencia záróbeszédét Keynes mondta el, de a monstre rendezvény végeredménye nagyon más lett, mint amit ő maga, vagy a brit kormány remélt.

Ez azonban nem vesz el Keynes szellemi, tudósi, gondolkodói nagyságából. A tudós végső soron a tudományos igazságért és annak eszközeivel küzd; Keynes tudósként és közíróként, tanácsadóként, szakmai nagyságként elért annyit, amennyit társadalmi hatásban egy szakember elérhet. De nem volt Churchill – és Churchill sem volt Keynes.

Keynes nem volt forradalmár sem, bár az akkor általánosan elfogadott közgazdasági tézisek gyengeségeinek pontos és maró kritikájával rengeteget tett azért, hogy az ortodoxia előbb megroggyanjon, majd paradigmaváltás menjen végbe a gazdaságtanban. Nézetei beépültek az új szakmai konszenzusba: az *Általános elmélet* után mind a mai napig másként gondolkodnak a gazdaságtan tudósai.

Gazdaságpolitikai javaslatainak valóra váltásához felkészült, integer, hatékony és öntudatos államapparátusra (ragyogó pénzügyminisztériumi tisztségviselőkre, jegybankárokra) volt szükség – mindezt kora Angliája szavatolni is tudta. Máshol azonban a keynesi állami aktivitás nagyra duzzasztott államapparátust, nehézkes valutaellenőrzést, a vállalkozói kedvet elfojtó bürokráciát is magával hozott; ezek a szándéktalan mellékhatások is szerephez jutottak abban, hogy a keynesianizmus évtizedei után a gazdasági szabadelvűség gondolati iskolái és kormányzati ideológiái annyira megerősödtek a nyugati világban. Örökségének az a része, amely szerint a jól képzett, szuverén, nemzeti jólétben, és nem pedig napi politikai szempontokban gondolkodó szakapparátusra kellene bízni a makrogazdaság kézben tartását, az üzleti ciklus kijelölt pályán tartását, máig ható érvénnyel beépült a nyugati politikai gondolati rendszerbe, így például megtestesül abban a doktrínában, hogy a központi bank független a kormánytól. Ám a hatékony és szakszerű államapparátus ritka jószág világunkban. Ha az túlzás is, hogy az állam a gazdaságban mindent rosszul csinál, bőséges élményt szerezhettünk mi magunk is a túlpolitizált, bürokratikus, pazarló, gazda nélküli állami rezsimekről.

De visszatérve Szakolczai György munkájára: nagy érdeme, hogy korabeli dokumentumok, – például Keynes felsőházi beszédei – közlésével egy kiváló érvelő, világosan fogalmazó tudós ember munkásságát közel hozta a mai olvasóhoz. Keynes nem a kortársunk, nemrég mégis ismét naponta emlegették. Amikor a világgazdaságban tíz éve nagy visszaesés állt be, ahhoz hasonló, mint amilyet a világ 1929 után szenvedett el, sok döntéshozó mondta el, hogy megint keynesiánus lett. Valóban, a keynesi gyógymód hatásos bizonyos helyzetekben, nagyobb mellékhatás nélkül. Az Amerikából kiinduló válság nyomán ismét felpörgették az állami költekezést, és sosem látott mélységbe csökkentették a kamatlábakat. Ezzel a keynesi technikával a gazdaság és a társadalom időt nyert a regenerálódásra. A válság mélypontján túljutva azonban a remélt hatások kezdenek gyengülni, a mellékhatások (így a békeidőben példátlannak számító államadósságok felgyülemlése) mind erősebbek; ilyenkor okkal vált hangsúlyt a gazdaságpolitika. Ennek vagyunk tanúi most is.

A gazdasági válság a gazdaságelmélet tudósainak talán a leghatásosabb múzsája, és a legerősebb ösztökélője a jobb gazdaságpolitikai megoldások keresésének. És valóban sokat változott a gazdaságelmélet akár egy évtized alatt is; már a Nobel-díjasok névsora és munkásságuk témagazdagsága is bizonyíték a tudományos önreflexió működésére. Igaz, ez idáig nem született olyan mű, mint Keynes *Általános elmélet*e – bár le-

het, hogy valahol már készül. Szakolczai Györgynek köszönet azért, hogy Keynes száz évvel ezelőtt fényesen induló pályájába betekinthettünk, és egyben dokumentáltan láthattuk a gazdasági és társadalmi változások folyamatának roppant bonyolultságát.

(Szakolczai György: *John Maynard Keynes, a nemzetközi gazdaság keynesi rendje és a Nemzetközi Valutaalap*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2018, Budapest)

TAXNER-TÓTH ERNŐ

SÉRTETTSÉGTŐL VEZÉRELVE

Bajtársak, barátok, szövetségesek Shvoy Kálmán naplójában

Irodalomtörténészként sokat foglalkoztam – többnyire – érdekes, régi naplókkal. Megtanultam, hogy történeti forrásértékük erősen különböző; nagy szükség van szigorú forráskritikára. A világhálóról szerzett információk feltétel nélküli elfogadása ezért is módfelett veszélyes. A moly.hu „könyves közösségi oldal" például Shvoy Kálmán 1983-ban a Kossuth Könyvkiadónál kiadott, Perneki Mihály által sajtó alá rendezett *Titkos napló és emlékirat 1919-1945* című kötetét azzal ajánlja, hogy elősegíti a kor jobb megismerését. Igaz, megjegyzi, hogy mint minden emlékirat, ez is szubjektív. Évtizedekkel megjelenése után lássuk, mit lehet tudni erről a már csak könyvtárakban és antikváriumokban beszerezhető könyvről.

Shvoy Kálmán kitelepítésre váró, Szegeden élő, nyugdíjától megfosztott, de a háborús bűnök vádja alól fölmentett (igazolt) katonatiszt és politikus, aki legértékesebbnek tartott kéziratos – füzetekbe írott – feljegyzéseit 1952-ben helyezte közjegyzői letétbe azzal, hogy szövege húsz évig nem közölhető. Később ez a két részbe sorolt anyag levéltárba került és egy további iratcsomóval egészült ki. A terjedelmes szövegből a párt kiadója által gondozott kötetbe nem minden került be, az olvasó néha mégis úgy érzi, bőven közöltek érdektelen megjegyzéseket, megfigyeléseket. Perneki válogatása tehát vitatható, ez azonban nem befolyásolja a forrás történelmi értékét. Jegyzetei megfelelnek a kor – vagy inkább a hatvanas-hetvenes, sőt nyolcvanas évek – politikai célokat is szolgáló történelemfölfogásának, de erősen hiányosak: Shvoy hihetetlenül széles ismeretségi körének azonosításához, nyugtalan élete fordulatainak követéséhez viszont az olvasónak sokkal több eligazításra lenne szüksége. Egyetlen példát ragadnék ki: egy helyen Shvoy azt írja, ki fog menni Margithoz, akiről tudható, hogy a felesége. Az viszont sehol nem derül ki, hová és mi okból készül. A jegyzetből az asszony nevén kívül csak családja származását tudjuk meg. Kapcsolatukat a naplóíró olyan magánügynek tarthatta, amibe nem akart bepillantást engedni. Erre utal az is, hogy Shvoy majd minden megemlített rendezvényre egyedül ment, amire a politikai találkozások jellege magyarázatot ad, de közszereplőként számos olyan társasági eseményen is ott kellett lennie, amelyen biztos, hogy az asszony is részt vett – erről azonban nem ír. (Ezekről az eseményekről talán más adat is fennmaradt, ami megér-

demelt volna némi utánajárást.) A hallgatással Shvoy valószínűleg érzelmeit akarta elrejteni, és megőrizni személyiségének magánvilágát. A jegyzetkészítő e kérdéskört annyira sem vette figyelembe, hogy a túlságosan szűkszavú részeknél legalább eligazító megjegyzésekkel segítse az olvasót.

A kiadó miatt bizalmatlanul vettem kézbe a kötetet, de rá kellett jönnöm, hogy a közreadónál sokkal inkább alátámasztja e forrásanyag használhatóságával kapcsolatos fenntartásomat az író személyisége. A *Titkos napló* szellemét a szerző valós, de eltúlzott sérelmei határozzák meg. A hadtörténészek valószínűleg tisztában vannak vele – vagy meg tudják állapítani –, milyen katona volt Shvoy. Följegyzéseinek olvasója csak azzal az önelégült kiindulóponttal találkozik, hogy kiválóságát a romlott világ nem méltányolta. A világháborús harcterekről hazatért hivatásos őrnagy részt vett az 1919-es szegedi katonai szervezkedésben, amiből Horthy Miklós hadserege kinőtt. A következő években gyorsan emelkedett a ranglétrán, fontos katonai állásokat töltött be – altábornagyi rangig jutott. Korai nyugdíjazására a jegyzet sugalmazása szerint a zsidók melletti kiállása miatt került sor. Inkább azonban a hadseregen belüli – Shvoy gyakori kifejezését használva – „klikkharcok" áldozata lett. Ez egyebek között a közös hadseregből és a honvédségből érkezett, a kelleténél sokkal több főtiszt közötti – többször hangoztatott ellentétből – következhetett.

Az emlékező a társadalom vezető köreiben végbemenő minden változást a „klikkek" szerepével indokol. Miután katonai pályafutása után hamarosan képviselővé választják, fő igyekezete (vagy inkább: törekvése), hogy karrierjét segítő kapcsolatokat építsen ki. A politikába azonban nyilván rosszul illeszkedett be, mert szinte mindenkivel szembekerült, és a kudarcaiból következő sértettsége alapján minden közéleti szereplőről rossz véleményt hagyott az utókorra. A vele – saját szavai szerint is! – mindig igen szívélyes Horthy Miklóstól kezdve az ismeretlen okból kezdettől gyűlölt Keresztes-Fischer fivérekig. Sokszorosan elmarasztalja Teleki Pált és az egy ideig őt pártfogoló Gömbös Gyulát is. Zadravecz páter naplója aligha véletlenül említi, hogy köreikben már 1919-ben sokan nem kedvelték Shvoyt. Rengeteg emberre tett gyűlölködő – súlyos és bizonyíthatatlan vádaskodással terhelt – megjegyzést.

A szegénységet bajnak látta, s adandó alkalommal igyekezett tenni – jótékony – enyhítéséért, de a két világháború közti időszak fontos társadalmi kérdéseiben nem foglalt egyértelműen állást. Véleményében a pontosan meg nem határozott becsületfogalom vezette. Ideológiai, osztálykötődésű, elvi alapú politikai állásfoglalást talán nem is találunk sem a naplókban, sem az emlékiratnak nevezett följegyzésekben. Úgy volt öntudatos magyar, ahogy ennek közéleti vetületét – az adott helyzetnek, és benne saját szerepének nézőpontjából – megítélte. Azt viszont mindennek ellenére is meg kell állapítani, hogy a nyilasok bukásáig a legfelső rétegnek ahhoz a szűk elitjéhez tartozott, akiknek mindenkihez és mindenhová bejárása volt, akár a lenézett és mélyen elítélt Szálasihoz is. Talán ebből is következik, hogy a német vereség lehetősége (a keleti fronton) korán megjelenik a naplóban, de az utolsó pillanatig – és a háború végső hónapjairól szóló lapokig – a győzelem (a megmenekülés) esélye sem reménytelen. A napló legérdekesebb része a háború utolsó hónapjainak az ő látókörébe kerülő harcait örökíti meg. Ennek egyik korlátja – vagy talán a '45 utáni naplórendezés eredménye –, hogy a nyugati hadszínterek eseményei alig szűrődnek be érdeklődési körébe.

Az évekre, hónapokra, napokra bontott följegyzések csak egy kis része közvetít személyes tapasztalatokat, élményeket. Az 1919-es ellenforradalmi megtorlások egyetlen – itt-ott említett – véres eseményénél sem volt jelen, de az áldozatok számát és felelőseit – valószínűleg a bécsi „vörös" sajtó hírei alapján – nem mulasztja el megemlíteni. Somogyi és Bacsó későbbi meggyilkolásáról is csak másoktól szerzett információi voltak, a tettesekkel nem került sem személyes, sem hivatali kapcsolatba, de a leghatározottabban kijelenti, hogy a gyilkosságra közvetlenül Horthy adott parancsot. Természetesen titokban és szóban, ami hozzá csak többszörös közvetítéssel juthatott el. Egyebek között 1944. március 10-én beszámol Ördögh András „gyújtogató" halálra ítéltetéséről. Két sorral lejjebb – nyilván utólag – hozzáteszi: „állítólag rendőrök agyonverték s úgy akasztották fel." A sajtó alá rendező ezt a pletykát jegyzetében fontos információnak minősíti!

A közreadott naplókból egyértelműen kiderül, hogy az I. világháború befejezésével kezdődő emlékeknek a jelen formájukba rögzítéséhez csak 1942-ben vásárolta a fölhasznált füzeteket, és attól kezdve dolgozott a ránk maradt szövegeken. Előzőleg lehettek talán följegyzései, de az a rendezett, utólag átgondolt szöveg, amit megismerhetünk, a szerző tapasztalatain és sértett hozzáállásán alaposan átszűrve készült. A korábbi időpontú naplóbejegyzésekhez fűzött megjegyzések gyakran látszanak úgy, hogy azokba a negyvenes évek tanulságai is bele vannak foglalva, néha pedig háború utáni szempontok is megjelennek a sorok között.

A kötet érdekességét az adja, hogy egy politikai szereplőből milyen nem várt indulatokat hoz elő a sértettség. A történeti irodalomban ismert, hogy a Teleki Pál miniszterelnöksége alatt elterjedt névtelen levelek vádaskodásai nagy port vertek fel. Tény, hogy az akkor kiírt választáson Shvoy kibukott a parlamentből, a sokak által nagyra becsült tudós miniszterelnökről pedig ettől kezdve van különösen rossz véleménye. Ám semmi bizonyíték sincs arra, hogy a névtelen leveleket ő írta. Sőt, az ellene ebben az ügyben a vádhatóság által fölhozott bizonyítékok – Shvoy beállításában – valóban képtelenségek. Az üggyel a különböző bírósági szintek évekig foglalkoztak, végül 1947-ben (!) fölmentő ítélet született. A napló olvasója azonban mégis könnyen el tudja képzelni a mindenkit becstelenséggel, hamisággal, korrupcióval gyanúsító, hasonló dolgokra figyelmet fölhívó – aláírt – följelentő levelek sorát író nyugdíjas katonatisztről, hogy a vád nem volt alaptalan. Miközben a naplót a fennmaradt füzetekbe másolta és emlékezéseit írogatta, meg akart torolni – legalább szavakban – minden „rosszat", ami vele történt. Végül 1952-ben – mielőtt füzeteit a közjegyzőre bízta volna – emlékezéseibe beleírta tanulságként, hogy az országot ezután a kommunisták hivatottak vezetni. Akik hamarosan kitelepítették, majd életében először fizikai munkára kényszerítették, végül a naplók rosszindulatú bejegyzéseit saját történelemértelmezésük igazolására megjelentették.

A kötet leginkább írója személyiségének, jellemének titkait leplezi le. Másokra vonatkozó megjegyzései óvatosan kezelendők, adatszerűen pedig legföljebb a történtek időpontjára vonatkozóan megbízhatóak. Engem azzal lepett meg, hogy az 1919–1945 közötti korszakban mennyi olyan esemény, egymással szembeszegülő személyes törekvés és érdek érvényesült, amely az összefoglaló munkákban szükségszerűen csak leegyszerűsítve jelenhet meg. A naplóíró – a történésztől eltérve – nem fölülről és

kívülről látja és ítéli meg az eseményeket, hanem belülről, szereplőként és óhatatlanul saját látókörének határán belül. Ezért is rikítóan zavaróak az általános érvényűnek szánt – vadul „ellenforradalom-ellenes" – megjegyzések és ítéletek.

S. KIRÁLY BÉLA

ALAIN DE BENOIST NAPJAINK TOTALITÁRIUS TENDENCIÁIRÓL

2018. december 12., délután fél kettő. A Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány konferenciájának meghívottjaként Alain de Benoist a Várkert Bazárban arra vár, hogy megtartsa másfél óra múlva kezdődő előadását. Odaérkezve, a nagy előtér emeleti részén pillantom meg őt: egy fotelben ül, szemben a bárpulttal, és belefeledkezve olvas valamit. Az elektromos cigaretta felhője pogány glóriát von ősz feje fölé. Szerencsés vagyok: a legjobbkor érkezem a találkozónkra. Végre egyedül – és túl van három vele készített interjún.

Másfél éve láttam őt utoljára, a Père-Lachaise temetőhöz közeli lakásán; akkor még Molnár Tamás barátját kerestem benne, akivel 1986-ban nagy visszhangot kiváltó négykezes könyvet írt *A szentség lehanyatlása* címen. A párizsi beszélgetésünk közben büszkén halásztam elő válltáskámból két románra lefordított könyvét, amelyeket Erdélyben vásároltam: *A szakadék szélén. A pénzvilág bejelentett összeomlása* (Párizs, 2011), illetve *A transzatlanti szerződés és más fenyegetések* (Párizs, 2015). Meglepetésemre hitetlenkedve, fejcsóválva forgatta a könyveket: nem tudott róluk, nem értesítették a fordításokról. Nem firtattam tovább a dolgot: a történtek vagy a román kiadót minősítik vagy – talán – a mester kihagyó memóriáját, aki már nem is tudja számon tartani, hogy a világ melyik részén, hányadik nyelvre fordítják le könyveit. Ez viszont tanulság nekünk: a szomszédjaink is lehagynak minket Benoist alapműveinek közkincscsé tételében. Eddig négy könyve jelent meg magyarul Gazdag István és az Europa Authentica Kiadó jóvoltából. A legutóbbi már tíz éve. Azóta újabb művekkel lepte meg a világot, amelyek segítenek értelmezni korunk, és benne mindennapjaink problémáinak természetét. A legfontosabbak új könyvei közül, amelyek magyar kiadóra várnak: *A jó démonjai. Az új erkölcsi rendtől a nemi ideológiáig (2013), A német konzervatív forradalom négy képviselője (2014), Túl az emberi jogokon. A szabadság védelmére (2016), A jobb és a bal vége. A populista pillanat (2017).*

Ha kevés, és rövid ecsetvonásokkal kell felvázolnom szellemi portréját, hogy bemutassam őt – mint részt a nagy egészben – Benoist totalitarizmus-elméletét emelném ki a politikát, a társadalmat vagy az eszmetörténetet tárgyaló számtalan fejtegetései közül.[1] A totalitarizmus egy politológiai fogalom az önkényuralmi eszközöket, módszereket alkalmazó államok, politikai rendszerek leírására. A *Cambridge enciklopédia* szerint „[...] először a volt Szovjetunió kommunista rendszerének jellemzésére alkal-

[1] www.youtube.com/watch?v=Nj0OhGh_WGI

mazták, majd a két világháború között az olasz és német fasiszta rendszert jelölték vele. A gyakorlatban nehezen megkülönböztethető az önkényuralomtól és a diktatúrától, de bizonyos ismérvei meghatározhatók." Például, amikor a hatalomgyakorlás és a kormányzati eszközök olyan csoport kezébe kerültek, amely pártja és az általa képviselt ideológia nevében kizárólagos jogot formált a kormányzásra. Jellemzője még, hogy az államapparátus a társadalmi, és a gazdasági életet szigorúan ellenőrzi. A politikai ellenzéket felszámolják.

Hannah Arendt (1906–1975) amerikai politikai filozófus, a totalitárius rendszerek legavatottabb kutatója monográfiát szentelt e jelenségnek.[2] Alain de Benoist érdeme viszont, hogy bővített értelmezést adott a totalitarizmus fogalmának, és ezzel aktuális értelmező keretbe helyezte el sekélyes „csendéletünk", rosszabbodó közérzetünk. Ő különbséget tesz a totalitarizmus mint eszköz, és a totalitarizmus mint végkifejlet, mint cél között. A fogalmat az évtizedek során sokféle jelenség leírására használták, gyakran ötletszerűen, szenvedélytől hajtva a médiamunkások, de a „szakemberek" is, s ezzel felhígították az eredeti jelentését. Pedig már az is elégtelen volt, figyelmeztet Benoist. A tankönyvek, a kézikönyvek, az értelmező szótárak, a közbeszéd igényesebb fele a totalitarizmust egyfajta politikai gyakorlatnak, hatalomtechnikai eszköznek tekinti, és úgy is emlegeti. Totalitárius rendszerről akkor beszélünk – állítják, vélelmezik –, ha felszámolták a többpártrendszert, ha a politikai porondon csupán a tömegeket folyton mozgósító állampárt maradt, amikor hiányoznak a legalapvetőbb szabadságjogok, amikor a magánéletet is felügyelik, és olyan kényszerítő eszközöket alkalmaznak az alattvalókká silányított állampolgárokkal szemben, amely – kiterjedt besúgórendszer működése közepette – végül börtönhöz, munkatáborokhoz vezet. E megközelítés – a totalitarizmus mint eszköz – Benoist szerint didaktikai szempontból fontos, mert pontosan körülírja, hogy miként működtek a fasiszta és a kommunista rendszerek, vagy a hasonló identitású, alattomos, demokratikus szómázzal bevont, később diktátorivá fajuló rendszerek, Földünk különböző helyszínein. E megközelítés azonban elégtelen, mert csak a történelem egy letűnt szakaszát írják le vele, és szem elől tévesztik, hogy a totális igényű rendszerképződményeknek mi a mindenkori célja.

Mielőtt szemügyre venném a Benoist javasolta második megközelítést, érdemes kitérni arra, hogy a „fasiszta" szót rendszerint sértésként használják a jobboldallal szemben. Nem lehet – érvel az amerikai Jonah Goldberg híres bestsellerében –, hogy a fasizmus örökösei valójában azok, akik kedvesnek és progresszívnak tüntetik fel magukat: vagyis a félmúlt és napjaink liberálisai? Lehet, hogy Thomas Guénolé politológusnak van igaza, amikor azt írja legújabb könyvében, hogy az újliberalizmus csupán egy jól hangzó címke, amelyet zsíros homlokára ragaszt a mind jobban összezáró atlanti oligarchia.[3] A *Liberálfasizmus azaz a baloldal története Mussolinitől napjainkig* című könyvében Goldberg[4] példák százaival bizonyítja, hogy a fasizmus baloldali jelenség. Arra is választ ad, hogy miért a baloldalról erednek az életünk ellenőrzését célzó legalattomosabb próbálkozások, a politikailag korrekt véleménytiltásoktól a biztonsági kamerákig. A történelmen végigtekintve meglepő példákon – Woodrow Wilson

[2] Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa kiadó, 1992, Budapest
[3] Thomas Guénolé: *Antisocial*. Plon, 2018, Paris
[4] Jonah Goldberg: *Liberálfasizmus*. XX. Század Intézet kiadó, 2012, Budapest

rendőrállamától Clintonék személyi kultuszáig, a hatvanas évek radikális diákjainak militarista divatjától Hollywood totalitárius esztétikájáig – mutatja be, hogy épp a progresszivitás, és nem a konzervativizmus szellemi gyökerei azonosak a fasizmuséival. De a konzervatív szerzők ismerete nélkül magunk is beláthatjuk, ha tüzetesebben szemügyre vesszük a nemzeti-szocialista szópárost, hogy a nemzeti ott csak melléknév. (Más kérdés, hogy míg a balliberális oldal kapcsolathálókat épített milliárdosok segítségével, míg a jobboldal többnyire – Benoist szavaival szólva – csak a tévét és az időjárás-előrejelzést nézte évtizedekig.)

A francia filozófus azonban – túl a harcias fiatalságán, és immáron hetvenkedve – nem dühös, perlekedő műveket ír, mint Goldberg, hanem hajszálpontos elemzésekkel lepi meg olvasóját, akár ír, akár interjút ad.[5] Ez utóbbiak elérhetőek a világhálón, és élményszámba mennek, mert oly szabatosan, világosan beszél, mintha olvasná. Tehát – újra kézbe véve Benoist megközelítésének fonalát –, a kérdés az: miért folyamodik totalitárius eszközökhöz a politikai hatalom, felhasználva az új hatalmi ágazatot, a médiát, azok szó-proletárrá kényszerített intelligenciáját, a tévé evangélistákat és a tulajdonos milliárdosok pénzét? A totális eszközökhöz ugyanis nem jókedvében folyamodik a hatalombirtokos. A célja viszont: annyira homogén társadalmat létrehozni, amennyire az csak lehetséges. A család, a nemzet, a „hagyományosként" lesajnált közösségek felszámolásáról, az ilyen kis- és nagyközösségek generálta viselkedéstípusok megszüntetéséről és egy új típusú ember létrehozásáról van szó. Orwelltől tudhatjuk, ha mástól nem, hogy a kommunizmus és annak fasiszta kisöccse ezzel már próbálkozott. Több-kevesebb sikerrel. A totalitarizmusra utaló jegyek, vonások elszaporodása napjainkban nem feltétlenül egy előre megfontolt hatalmi rosszindulat eredménye, amely mögött egy programozott fausti agy, illetve annak tapasztalata áll. Ekkora cél- és stratégiatételező műveltséget egy – verseny, illetve lobby-kényszerre, a közvéleménykutatások eredményeire sandító – kortárs politikusnak sincs ideje begyűjteni. Ráadásul tekintélyes részük demokratikus körülmények között szerzett élettapasztalatot.

A kondicionált és folyamatos változtatás viszont benne van „korunk levegőjében." Az azonosság kényszerideológiájának érvényesüléséről van szó (*ideologie du même*), s ez beleivódott a fogyasztó tömegember gondolkodásába, kulturális reflexeibe – függetlenül attól, hogy követi-e a politikát vagy sem. Ezek szerint: a jelen különb a múltnál, amelyre nem kell sok szót fecsérelni, a technikai újítás önmagában különbbé tesz minket, az alkalmazókat a múlt embereinél, az előttünk járó, de még velünk élő nemzedéknél. Azok történelmi tapasztalataira nincs is szükség. Ez a yuppie-mentalitás (a hippi modor, illetve nagyvárosi, és jól kereső fiatal bárpult koktélja) a politikai tanácsadó szerepkörbe vagy politikusi döntéshelyzetbe kerülve, az atlanti egyetemi divatoktól elvarázsolva, megszavaztatott jogszabályokkal terelgeti kénye-kedve szerint a még létező többségi társadalmat. Disztingvált módszerekkel, kificamodott érvekkel, és amerikai szmájling kíséretében arra venné rá az állampolgárait, hogy számolják fel a különbségeikre utaló személyiségvonásaikat, a természetes egyenlőtlenségre alapozott reflexeiket, szokásaikat. Azt, ami megkülönbözteti az egyik egyént a másiktól, amely eddig identitását adta, de azt is, amely megkülönbözteti őt a munkacsoporttól,

[5] www.youtube.com/watch?v=6_aWSDEXwr0

ad hoc közösségektől, amelyekbe belekerült. Lásd a multinacionális cégeknél alkalmazott tréningeket, amelyek munkamódszereit az európai kormányok többnyire kritikátlanul sorra átvették, és alkalmazzák mindenekelőtt a pedagógusokká silányított tanárokon, tanítókon. Hiszen az egyed átnevelését az oktatással kell kezdeni.

Az azonosság kényszerítő koreszménye sok olvasónk számára utálatos – nekem különlegesen –, de ettől még sok millióan vallják magukénak, és erre nap mint nap kondicionálnak is minket. Ki is alakul bennünk – nyugati tapasztalataim igazolják – egyfajta tökéletlenség-érzet. Ha nem a kor zászlóshajójával haladunk, önmagunkat kezdjük előbb vagy utóbb cenzúrázni. A még létező többségi társadalomhoz tartozónak érzem magam? Akkor bizonyára hajlamom van a rasszizmusra, a nők szexuális uralására, a nem fehéreket lélekben gyarmatosítom, nem osztom meg a szüleimtől örökölt házat az ázsiai, afrikai ajtófeszítővel, s csak esernyőt vagyok hajlandó kiadni a zuhogó esőben toporgóknak, mint Lendvai Ildikó a külhoni magyaroknak. S mivel a kereszténység Istene az egyetlen reményem, az erős váram, mert ő emel fel, ő az emberi méltóságom része, megsértem ezzel a vele egyenrangú Allahot, Buddhát, az ateista Nihilt, s a nagy Manitout. Napjaink posztmodern „szentsége" pedig a többségi szavazással képződött közakarat fészkébe pottyantott kisebbségi kakukktojás.

E lelki tornász gyakorlatot kialakító hatalmi törekvést, és az ezt előkészítő-működtető intézkedéshalmazt nevezi Benoist a totalitarizmus felé tartó, egyre meredekebb lejtőnek. Afelé „haladunk", hogy egy-két elhanyagolható személyi tulajdonságot leszámítva virtuálisan teljesen egyenlőek, tehát felcserélhetőek, könnyen manipulálhatóak legyünk, lemondva különbségeinkről. (Az ideológiai pótcselekvésekkel buzgólkodók már azt is bemagyarázzák: nem különböztet meg minket az, ami a lábaink között van.) És, ha ezeket egy állami politika vagy az Európai Unió erőlteti, az a totalitarizmus jele. (Az EU-t Benoist egyébként nem birodalmi jellegű, hanem jakobinus intézménynek tartja.) A totalitarizmus törekvéseként való felfogása megérteti velünk, hogy e szörnyűség nem egy múló, a két világháború közötti és azt követő eszköz epizód volt az emberiség történelmében. A mai atlanti (Észak-Amerika plusz Európa) társadalom az eszközeit tekintve valóban nem totalitárius, hiszen van itt minden, és mindennek az ellenkezője – szárba szökkent és fáklyaként ég a hollywoodi technoéjszakában az önkényeztető hedonizmus –, de a céljait, törekvéseit, aspirációit tekintve a totalitarizmus felé haladunk, mégpedig nagy léptekkel. A pénzügyi-gazdasági és a technikai globalizáció arra ösztökéli a Gutenberg-galaxisból kiebrudalt újdonsült politikus generációt, hogy a lelki globalizációt is erőltesse. E jobb sorsra érdemes generáció a politikát már nem egy kőkemény meggyőződéssel irányító, a következményeket is vállaló, szuverén döntésként értelmezi – nagy önállósága nincs a nála hatalmasabb tőkés dinasztia-hálózattal szemben – hanem a megbízók által feljogosítva többnyire technikai kivitelezésnek. A francia nyelvben az előbbire a *le politique* (hímnemű) kifejezést használják (lásd Charles de Gaulle politikáját), az utóbbira a *la politique* (nőnemű) kifejezést (lásd Emmanuel Macron tévé-evangélista kommunikációját).

Következésképp: az atlanti régió nem eszközeiben, hanem irányultságát tekintve totalitárius tendenciájú. A minden civilizációs gátlás alól felszabadult újliberalizmus, amely a korrupció melegágya és éltető eleme, eloldódott a demokráciától, amelyen időszakosan élősködött, és felszámolja – a kapitalizmussal karöltve, és annak ideológiát adva – a szerves emberi közösségeket, azokat a természetes organizmusokat,

amelyektől az egyén a méltóságát kapta, s amelynek tükrében megláthatta arcát, lelki küllemét. Az embertömeg nagyobb része ma szenved, mert eltűnőben a vonatkoztatási pontok, amelyek értelmet adtak tevékenységének, életének. Másképp fogalmazva: az atlanti társadalom, s benne mi is, rendkívül sérülékeny amőba lény halmazokká váltunk, mert illanóban a szerves keretek, amelyek formát adtak létezésünknek.

A kommunista, a fasiszta – tehát az eszköz-totalitárius rendszerek – igen hatékonyan tudták mozgósítani a tömegeket, mert azok egyrészt válsághelyzetben éltek, másrészt az állampolgáraik többsége már akkor amorf állapotban volt. Eltűnőben voltak a társadalomból azok a kisközösségi szerves szabályok, illetve a keresztény hit tízparancsolatának a felettes-énje, amelyek akadályozták volna a tömegmozgósítást. Mit mondjunk ma, amikor a szájtáti politikai osztály szeme előtt a kereskedelmi tévék nevelik a gyerekeket és programozzák át a szüleiket, amikor nevelés kiegészítőként „telefonapplikációk" használatát szorgalmazzák a tanórákon?

Napjainkban eléggé elterjedt ama hit, miszerint az aktuális atlanti társadalom – minden tökéletlensége mellett – kellően „be van oltva" a totalitarizmus veszélye ellen. Így annak veszélyét inkább más kontinenseken vizslatják. Az emberiség történelmének legnagyobb forradalmárát, tehát a kapitalizmust hagyjuk békén, és annak liberális ideológia-becsomagolásán ne nézegessük a tartósítószerek sokaságát. Holott a kritikus szemnek ez ma már annyira feltűnő, mint a Tesco-zacskóba erőltetett ütvefúró gép a karácsonyi ajándékok között. Tehát – mondják, sugallják ideológusaik – ne bolygassuk a vadkapitalizmus–újliberalizmus iker-ajándék minőségét, a média-masnival egyetemben, hiszen az már életünk része. Ugyanis ha változtatunk, visszaeshetünk a totalitarizmusba – hajtogatják a fősodor vívmányféltők. Ez az érvelés azt meri állítani, hogy nincs alternatíva. (Emlékszünk még a kommunizmusra: akkor is azt hajtogatták, hogy nincs alternatíva.)

Szenvedő, nélkülöző, másrészt hedonista atlanti társadalmunkat épp a jelenlegi tulajdonságai, és működése miatt nyelheti el a totalitarizmus sárkánytorka. A belülről jövő, immanens veszély – állítja Alain de Benoist –, és nem külső, transzcendens fenyegetés.

SZERZŐINK

Albert Zsuzsa (1932, Budapest) író, költő, műsorvezető. 1954-től 40 évig a Magyar Rádió irodalmi osztályának szerkesztője. 1995–1997 között a Duna Televízió külsős szerkesztő-riportere.

Brenner János (1954, Budapest) címzetes egyetemi tanár, várostervező, Berlin.

Bod Péter Ákos (1951, Szigetvár) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője.

Egedy Gergely (1953, Budapest) egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Karán tanít.

Entz Géza Antal (1949, Kolozsvár) művészettörténész, 1973–1990 között az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa. Szakterülete Erdély középkori építészete és a műemléki topográfia. 1990–1994 között a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója. A határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke.

Gróh Gáspár (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

Horváth Gergely Krisztián (1974) társadalomtörténész. Kutatási területe a magyar vidéki társadalom története a 18–20. században. 2001 és 2017 között az ELTE oktatója, jelenleg az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös Vidéktörténeti Témacsoportjának vezetője.

Kodolányi Gyula (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992–2017 között a *Magyar Szemle*, 2010-től a *Hungarian Review* főszerkesztője.

Kodolányi János (1899, Telki – 1969, Budapest) Kossuth-díjas magyar író, újságíró, a népi írók kiemelkedő képviselője.

Körmendy Lajos (1950, Budapest), történelem–francia, illetve levéltár szakos bölcsész (JATE, ELTE). A 2012-es nyugdíjba vonulása óta történelem- és társadalomfilozófiai kutatásokat végez.

Ludmann Mihály (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

Nagy Márton (1991, Budapest) a PPKE BTK-n szerzett mesterszakos diplomát 2018-ban. Kutatási területe a 19. század politikatörténete második felétől egészen napjainkig, a jelenkor politikai válságainak és háborúinak történelmi gyökerei, a posztszovjet térség politikai konfliktusai.

S. Király Béla (1957, Sóvárad) író, politológus, Alain de Benoist *Nouvelle École* folyóiratának levelező tagja. A *Magyar Szemle* szerkesztője.

Szalai Miklós (1964), történész, filozófus. 1999 és 2016 között az MTA történettudományi intézetének munkatársa. 2001-ben magyar történelemből, 2002-ben analitikus filozófiából szerzett PhD fokozatot az ELTE-n.

Taxner-Tóth Ernő (1935, Budapest) irodalomtörténész, egyetemi tanár.

Tóth Klára (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemle*nek 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

Vizi E. Szilveszter (1936, Budapest) orvos, agykutató, farmakológus. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, 2002–2008 között elnöke.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
Entz Géza

Főszerkesztő:
Gróh Gáspár

Nyomda:
Séd Kft.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu webshop-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/), emailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Külföldön a befizetés időpontjában érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,

Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra megpróbálunk válaszolni, és igyekszünk azokat megőrizni. Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.

VOLUME X, NO. 2 BUDAPEST MARCH 2019

HUNGARIAN REVIEW

A Bimonthly Journal from Central Europe

LORD LILLEY and GYÖRGY SCHÖPFLIN Brexit: The Prospects – A Danube Institute Discussion • Thomas Becket Memorial Lectures: IAIN LINDSAY and PÉTER SZTÁRAY • ÉVA ESZTER SZABÓ, The Iron Curtain Metaphor and the Fence Walls of the US and Hungarian Border Barriers • JOHN O'SULLIVAN Sombre Times • ERNŐ MUNKÁCSI Doumenting the Tragedy of Hungarian Jewry • GYÖRGY SCHÖPFLIN General Vilmos Nagybaczoni and Hungary's Post-Trianon Traumas • VILMOS NAGYBACZONI NAGY, Fateful Years 1938–1945 • Hungarian Poets of Transylvania

A neheze még hátra volt, s ez már 2018 első negyedében látványosan kiderült. Február végén az Európai Tanács közzétette a kilépési egyezmény általa kidolgozott változatát, s ebben az a javaslat szerepelt, hogy Észak-Írország maradjon az EU vámterületének a része („közös szabályozási térség"), vagyis kereskedelempolitikai tekintetben válasszák le az Egyesült Királyság többi részéről.

Egedy Gergely

A testileg törékeny és lelkileg érzékeny ember azonban belefárad a parlament felsőházában vívott harcokba. Betegsége egyre súlyosabban befolyásolja. A róla megjelent írások, megemlékezések szerint Zichy János gróf, a kormány kultuszminisztere a király kérését tolmácsolja; azt kéri, mondjon le hercegprímási rangjáról. Vaszary alázatos szerzetesként nem ellenkezik, 1912. október 27-én a Szentszék engedélyével lemond esztergomi érseki rangjáról.

Vizi E. Szilveszter

A nyomtatott sajtóban és a könyvek esetében is hasonló a helyzet: 2015-ben készült felmérések szerint a megjelenés példányszáma alapján mindössze 10 százalék körüli az ukrán nyelvű sajtótermékek aránya és a forgalomban lévő könyvek között is messze az orosz nyelvű kötetek vannak többségben. Az ukrán nyelv a digitális térben is csak korlátozottan van jelen.

Nagy Márton

A mezőgazdaság modernizálásának kommunista elgondolása abból indult ki, hogy az agrárüzem minden tekintetben hasonlatos az ipari üzemhez. Minél nagyobb egy üzem, annál kisebb egységnyi költséggel lehetséges a gyártott termék előállítása.

Horváth Gergely

Trianon okán Kosztolányi a hajdani Magyarországot és a hajdani Európát is elsiratja, és ezt nem teheti meg úgy, hogy ne gabalyodna a politikába, amivel viszont nem tud mit kezdeni.

Gróh Gáspár

830 Ft

9 771216 623000 01904